

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда

УДК 37:371.3:494.3:398.9

ИМАНАКУНОВА КУЛНАР ШЕРИМБЕКОВНА

**ОРТО МЕКТЕПТЕРДЕ КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНДА
ОКУУЧУЛАРДЫН КЕП ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ӨРКҮНДӨТҮҮДӨ
МАКАЛДАРДЫ КОЛДОНУУНУН ТЕХНОЛОГИЯСЫ**

**13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы жана методикасы
(кыргыз тили)**

**Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган
ДИССЕРТАЦИЯ**

**Илимий жетекчи:
педагогика илимдеринин доктору,
профессор Ж.А.Чыманов**

БИШКЕК – 2017

МАЗМУНУ

Киришүү.....	3
1-Глава. макал жана аларды кыргыз тили сабагында колдонуунун теориялык, практикалык жалпы маселелери.....	8
1.1. Макал жана аны кыргыз тили сабагында колдонуунун максаты жана милдеттери.....	8
1.2. Макалдардын кыргыз адабият таануу илиминде изилдениши	19
1.3. Макалдардын кыргыз тил илиминде изилдениши	30
1.4. Макалдардын кыргыз педагогикасында иликтениши.....	47
I Глава боюнча корутунду	60
2-Глава: макалдарды кыргыз тили сабагында колдонуунун дидактикалык негиздери.....	65
2.1. Тилдик компетентүүлүктү өнүктүрүүдө макалдарды колдонуу	68
2.1.1 Фонетиканы окутууда макалдарды колдонуу.....	69
2.1.2. Лексиканы окутууда макалдарды колдонуу	71
2.1.3 Морфологияны окутууда макалдарды колдонуу.....	76
2.1.4 Синтаксисти окутууда макалдарды колдонуу	79
2.2 Окуучулардын орфографиялык, пунктуациялык сабаттуулуктарын арттырууда макалдарды колдонуу	84
2.3. Окуучулардын коммуникативдик компетентүүлүгүн өркүндөтүүдө макалдарды колдонуу	88
2.4 Макалдарды колдонуу аркылуу кыргыз тили сабагынын тарбиялык максатын ишке ашыруу.....	113
2- Глава боюнча корутунду.....	119
3-Глава: Макалдарды сабактан тышкаркы иштерде колдонуу жана эксперименттик иштердин жыйынтыктары	121
3.1. Макалдардын негизинде тарбиялык саатты уюштуруу.....	121
3.2. Педагогикалык эксперименттер жана алардын жыйынтыктары	134

3.2.1. Педагогикалык эксперименттерди уюштуруунун жана жүргүзүүнүн жалпы маселелери.....	134
3.2.2. Педагогикалык эксперименттин аныктоочу этабынын уюштурулушу жана жыйынтыктары	136
3.2.3.Педагогикалык эксперименттин изденүүчү этабынын уюштурулушу жана жыйынтыктары	141
3.2.5. Педагогикалык эксперименттин текшерүүчү, жыйынтыктоочу этабынын уюштурулушу жана жыйынтыктары	142
3 Глава боюнча корутунду	145
Жалпы корутунду	147
Колдонулган адабияттар:	149
Тиркеме	160

Киришүү

«Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы» кыргыз тилин эне тили катары окутуу-үйрөтүү жумуштарына да жаңы талаптарды коюп, бир катар милдеттерди аныктап, аларды турмушка ашырууга карата конкреттүү тапшырмаларды белгиледи. Программалык талаптарга ылайык кыргыз тилин кыргыз орто мектептеринде окутуунун предметтик стандарты кайрадан иштелип чыгып, бул изилдөөдө ал маселелер жетекчиликке алынды. Окутуунун максатында окуучулардын оозеки жана жазуу кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү менен бирге эле эне тилинин тилдик-маданий баалуулуктарын барктай билүүгө көнүктүрүү максаты да көрсөтүлдү. Коюлган максаттарга ылайык таанып-билүүчүлүк, жүрүм-турумдук милдеттер менен катар эне тилди улуттук, адамзаттык баалуулук катары кастарлоо милдети алдыга коюлду. Ага ылайык: **«Кыргыз тилин эне тили катары баалап, аны менен сыймыктанып, өзүн-өзү, өз улутун, мекенин, дүйнөнү таанып-билүүнүн кубаттуу куралы, соолбос булагы катары эне тилин кастарлап, илим-билимди, кесипти өздөштүрүп, жан дүйнөсүндө аларды өздөштүрүүнүн каражаты катары колдонуу көндүмдөрүн өркүндөтүү»**-милдетине артыкчылыктуу маани берүү негизги талап болуп калды. Бул милдеттин өтөөсүнө чыгуу үчүн орто мектепте, айрыкча, жогорку класстарда, кыргыз тилин окутуунун мазмунуна, каражатына жана ык-жолдоруна инновациялык жаңылоолорду киргизүү зарылдыктары пайда болду.

Кылымдар бою кыргыз макалы таалим – тарбия берүүнүн ары таасирдүү, ары күчтүү куралы болуп, кыргыз тилин окутуп – үйрөтүүнүн “окуу куралы” катары кызмат келгени белгилүү. Элдик педагогиканын бул тажрыйбасы И. Арабаевдин алгачкы “Алиппесинде” колдонулуп, К. Тыныстановдун “Кыргыз тили” окуу китептеринде макалдар окутуунун маанилүү каражаты катары кеңири сунуш кылынган. Кыргыз эл мугалими Б. Исаков кыргыз тили сабагына макалдарды колдонуу менен окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн

өркүндөтүүнүн натыйжалуу экендигин практикада далилдеп, бир катар методикалык эмгектерди жарыялап келе жатат.

Ошол эле учурда кыргыз тилин эне тили катары окутуу учурунда макалдарды колдонууда төмөнкүдөй карама-каршылыктарга жол берилип келет:

-кыргыз тили макалдарга өтө бай болуп, алар филологиялык, педагогикалык жактан дурус иликтенгенине карабастан, кыргыз тили сабагында кеңири колдонулбай келет;

-кыргыз тили сабагында макалдарды пайдалануу тилдик-грамматикалык маселелерди чечүүгө гана кызмат кылуу менен чектелет;

-сабакта макалды окутуунун мазмуну менен каражаты катары, өзүн-өзү, улутун, мекенин таанып-билүүнүн куралы, булагы катары кароого, колдонууга дээрлик маани берилбейт.

Кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптар, аларга жараша окутуунун мазмунуна улуттук рухий казынанын баалуу мурастарын колдонуу зарылдыктарынын келип чыгышы диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугун айгинелеп, изилдөөбүздүн темасын «**Орто мектептерде кыргыз тили сабагында окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүдө макалдарды колдонуунун технологиясы**» деп алууга түрткү берди.

Диссертациялык иштин темасы И.Арабаев атындагы Кыргызмамлекеттик университетинин негизги илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планы менен байланышта аткарылды.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз тили сабагында макалдарды колдонуунун технологияларын иштеп чыгуу, аларды эксперименттик текшерүүдөн өткөрүү, практикага сунуш кылуу.

Изилдөөнүн милдеттери:

- кыргыз макалдарын кыргыз тили сабагында колдонуунун максат-милдеттерин, мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо;
- кыргыз тили сабагында макалдарды колдонуунун тажрыйбаларын талдоо, аларды азыркы талаптарга ылайык пайдаланууга сунуштоо;

- кыргыз макалдарын кыргыз тили сабагында колдонуунун дидактикалык негиздерин иштеп чыгуу;

-сунуш кылынган окутуунун технологияларынын натыйжалуулугун эксперименталдык жол менен текшерүү

Изилдөөнүн объектиси: кыргыз тили сабагында окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүдө макалдарды колдонуу процесси.

Изилдөөнүн предмети: кыргыз тили сабагында макалдарды колдонуунун дидактикалык негиздери.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: иште кыргыз макалдарынын филологиялык жана педагогикалык өңүттө иликтениши талдоого алынып, системалаштырылгандыгы; макалдарды окуучулардын тилдик жана коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүдө колдонуунун дидактикалык негиздеринин иштелип чыгышы, орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулукту арттырууда макалдарды пайдалануунун методикасынын иштелиши, класстан тышкаркы иштерде макалдарды пайдалануунун жол-жоболорунун көрсөтүлүшү менен түшүндүрүлөт.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: иште мектеп мугалимдерине макалдарды сабакта колдонуунун максаты менен милдетин так аныктап берилгендиги, тил илиминин бөлүмдөрүн (фонетика, лексика, морфология, синтаксис) окутууда макалдарды колдонуунун конкреттүү ык-жолдору сунуш кылынып, аларды сабак процессинде колдонуунун үлгүлөрүнүн берилиши, сабактан тышкаркы иштерде макалдарды пайдалануунун интерактивдүү методдорунун иштелип чыгышы, изилдөөдө ушул сыяктуу практикалык маселелерге басым жасалгандыгы менен тастыкталат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Кыргыз макалдары боюнча кыргыз тил илиминдеги, адабият таануу жана педагогика багытындагы изилдөөлөр, алардын жыйынтыктары кыргыз тили сабагында макалдарды колдонуунун илимий-педагогикалык негиздерин түзөт. Алар менен кыргыз тили мугалими толук тааныш болуп, сабак

процессинде сабактын темасына, максат-милдетине ылайык макалдарды пайдалана билүүсү талапка ылайык келет.

2. Кыргыз тилин эне тили катары окутууга коюлуп жаткан соңку талаптар боюнча окуучу эне тилин баалап, сыймыктанып, эне тилин өзүн-өзү, өз улутун, мекенин, дүйнөнү таанып-билүүнүн кубаттуу жана таасирдүү куралы, соолбос булагы катары эне тилин кастарлап, илим-билимди, маданий - рухий байлыктарды өздөштүрүүнүн каражаты катары колдонууга көнүгүшү зарыл. Мындай олуттуу милдеттерди аткаруу грамматикалык эрежелерди жаттатуу, айрым сөз, сүйлөмдөрдү талдатуу аркылуу дээрлик мүмкүн эмес. Бул милдеттин өтөөсүнө чыгууда макалдарды сабак процессинде орундуу жана максаттуу колдонуунун мааниси чоң.

3. Макалдар кыргыз тили сабагында окуучулардын тилдик, кептик жана маданий компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн мыкты куралы, натыйжалуу каражаты боло алат. Ал үчүн кыргыз тили мугалими макалдарды колдонуунун дидактикалык негиздерин мыкты өздөштүрүп, аларды сабактын максатына, окуучулардын курактык өзгөчөлүктөрүнө, кызыгууларына, суроо-талаптарына, муктаждыктарына жараша сабак процессинде жана сабактан тышкары иштерде ж.б. колдонуу күтүлгөн натыйжага жетүүгө өбөлгө түзөт.

4. Макалдарды кыргыз тилин окутуунун мазмуну менен каражаты катары да колдонулууга мүмкүнчүлүктөр бар.

Изденүүчүнүн жеке салымы: Макалдардын тил илими, адабият таануу илими жана педагогика илиминде изилдениши изденүүчү тарабынан өз алдынча иликтенип, корутундулар чыгарылды. Макалдарды кыргыз тили сабагында колдонуунун технологиялары жекече иштелип, аларды педагогикалык эксперименттик иштерде текшерүү, толуктоо иштери изденүүчү тарабынан жана анын көрсөтмө-сунуштары жетекчилиги менен ишке ашырылды.

Диссертациянын натыйжаларын тастыктоо: Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинде, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде,

Т.Садыков атындагы улуттук көркөм сүрөт академиясында өткөрүлгөн. Эл аралык жана Республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалган. Орто мектептин кыргыз тили мугалимдерине методикалык семинарлар өткөрүлүп, сунуш кылынган үлгү боюнча ачык сабактар өткөрүлүп, талкууланган. Иштелип чыккан технологиялар кафедранын жыйындарында талкууланган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы:

Диссертациянын негизги мазмуну 14 илимий макалада, 1 методикалык колдонмодо чагылдырылган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү: Диссертациялык иш киришүүдөн, негизги үч главадан, алардын корутундуларынан, жалпы корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Иштин жалпы көлөмү – 160 бет. Пайдаланылган адабияттардын саны – 129. Таблицаалардын саны – 10.

1-глава. Макал жана аларды кыргыз тили сабагында колдонуунун теориялык, практикалык жалпы маселелери

1.1. Макал жана аны кыргыз тили сабагында колдонуунун максаты жана милдеттери

Кыргыз эли түрк тилдүү элдердин эң байыркысы болгондугу менен эле өзгөчөлөнбөйт. Ал элдик оозеки чыгармаларынын байлыгы, молдугу жана алар кыргыз элинин рухий байлык-дөөлөттөрүнүн туу чокусу болгондугу, «Манас» сымал кылымдарды карыткан эпос, жомокторду бүгүнкү күнгө чейин сактап, тек гана сактабастан, аларды эл арасында «жашатып», «Манас» азыркы учурда да жандуу, өзгөчө өнөр катары айтылып, эл арасында өзгөчө кастарланып, кабыл алынып, кыргыз элинин азыркы руханий байлыгы катары жашап жатышы менен да башка элден айырмаланып келет.

Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларынын, анын ичинде, макалдарынын мынчалык көп болуп, алар муундан-муунга, ооздон-оозго өтүп, оозеки формада сакталып, баркталып келиши эмне менен түшүндүрүлөт да, эмне менен тастыкталат? Бул боюнча белгилүү адабиятчы, эстетик Кадыркул Даутовдун негиздүү жана ынанымдуу пикирине кайрылуу зарыл.

«...кыргыздардын рухий-практикалык турмушунда ТИЛ жана СӨЗ кандай мааниге ээ болгон, баары ошолордон келет эмеспи, алар бүткүл башталмалардын башталышы. ...Мурда жазма-сызма күтпөгөн калк өзүнүн бар рухий жана турмуш тажрыйбасын, дүйнө таануу ыгын, даанышман ойлорун, өз тарыхына саресеп салуу аракетин, ошондой эле бардык материалдык, адеп-ахлактык, маданий көркөм байлыктарга карата эстетикалык-сынчыл мамилени жападан жалгыз оозеки сөз менен гана туюнтуп, аларды сөздө гана бекемдеп, сөздө гана сактап кала алган. Ошондуктан тил менен сөз эл үчүн баары-баары: китеп менен сызма да, калем менен кисть да, кагаз менен боёк да, архив менен китепкана да, бүт маданий көркөм кенчтерди түзүүдө бирден-бир ийкемдүү каражат-курал да » [29, 21-22.]

Мындан улам, «байыркы кыргыз рухунун туу чокусу-«Манас» эпосу» (Ч.Айтматов) болсо, кыргыз элинин тилдик дүйнө таанымы, материалдык жана рухий байлыгы, тарыхы, азыркы абалы менен келечеги тилде, негизинен, элдик оозеки чыгармаларда (фольклордо) айрыкча, макалдарда чагылдырылып, макалдарда сакталып келет деген жыйынтык чыгарууга болот. Азыркы учурда таалим-тарбия берүүдө фольклорго болгон өзгөчө мамилени, ага байма-бай кайрылууну да жогоркулар менен түшүндүрүүгө болот. Фольклордун дидактикалык табыяты тууралуу айтылган аныктама-түшүндүрмөлөрдү кыргыз тили мугалимдери терең өздөштүрүп, кыргыз тили сабагында орундуу жана натыйжалуу колдонууга алдын-ала даярдык көрүп алышы зарыл деп эсептейбиз. Бул боюнча айрым маалыматтарды мугалимдер үчүн керектүү деп эсептеп, аларга орун берели.

«Фольклор – элдик дидактика, фольклор – элдик таалим-тарбия илими...кылымдар бою калыптанган элдик дидактика фольклордук педагогикабыз, андагы элдик таалим-тарбия, дүйнөтааным принциптери, методдору, тарбиянын түрлөрү бүгүнкү күндө кыргыз атуулу үчүн эч нерсе менен алмашууга болбогон, ата-бабалар түзгөн адеп-ахлактык нормалар, эмгек, табыятка мамиле жасоо, гумандуулук, акылкөйлүк, Ата Мекенди сүйүү, ага кызмат кылуу ж.б. нормалары көөнөрбөс баалуулук катары бааланууга тийиш» [107, 4.]

«... тилдин касиетин, ийкемин, мүмкүнчүлүгүн, кудурет-күчүн, таасирин ж.б. тилдин түзүлүшүн (грамматикасын) окутуу менен кенен жана терең түшүндүрүү мүмкүн эмес. Тилдин тоодой ойду томуктай сөзгө сыйдырган ийкемдүүлүгү, кылычынан кан тамганды, тилинен бал тамганга жеңдирген күчү, өтө орой, өтө (катуу) өкүм кабарды кебездей жумшак бере алган тапкычтыгы, андап билүүгө, түшүнүүгө мүмкүн болбогондой кубулуш, көрүнүш, түшүнүктү ташка тамга баскандай так, кыска, нуска салган касиети ж.б. тууралуу табылгыс үлгүлөрдү фольклор гана бере алат» [119, 242-247.]

Жалпы эле элдик оозеки чыгармалар, анын ичинде, макалдар элдик педагогиканын башаты болуп келгендигин коомчулук толук таанып-билген.

Андан улам, элдик оозеки чыгармалар, «элдик оозеки китептер»(М.Горький), «Сүйлөө маданиятына үйрөтүүчү окуу куралы» (Т.С.Маразыков), «Элдик таалим-тарбия илими» (С.Рысбаев) катары аныкталып, бааланып келет.

Биздин изилдөө ишибиз жалпы элдик оозеки чыгармаларга эмес, анын ичиндеги эң кеңири тараган, турмушта активдүү колдонулган элдик дидактиканын уюткусу болгон макалдарды сабакта колдонуу маселесине гана арналгандыктан, мындан аркы талдоолор менен жалпылаштыруулар макалдар боюнча болмокчу. Жогоруда белгилегендей, кыргыз эли макалдарга өтө бай жана аларда коомдун, жашоо-турмуштун бардык чөйрөлөрү камтылган. Макалдарды максаттуу жыйноо, талдоо, таалим-тарбия берүүдө каражат катары колдонуу, өткөн жыйырманчы кылымдын башындагы кадырлуу педагог, макал жыйноочу Ж.Койчуманов белгилегендей, алгачкы агартуучулар И.Арабаев менен К.Тыныстановдун окуу китептеринде алардын берилиши менен башталат. Мындан улам жазуу-сызуу колдонулуп, алгачкы сабатсыздыкты жоюу аракеттеринде эле макалдар илимий-теориялык максатта эмес, дидактикалык таалим-тарбиялык максатта колдонула баштаган деп белгилөөгө болот. Ал эми макалдарды жыйноо иштери 1922-жылы казак-кыргыз билим берүү комиссиясынын түзүлүшү менен активдешкен. Бул ишке активдүү катышкан, алгачкы макал жыйноочулардын катарында Каюм Мифтаков, Белек Солтоноев, Чалагыз Иманкуловдор болушкан [61, 180]. Макалдарга аныктама берүүгө болгон аракеттер аларды жыйноо иш-аракеттери менен катар жүргүзүлгөн. Макалдын табыятын толук түшүнүп, билүү үчүн аларга берилген түшүндүрмөлөргө, талдоолорго, аныктамаларга кайрылуу зарыл. Кыргыз тили мугалими макал тууралуу көбүрөөк маалыматтарды билиши зарыл экендигин эске алуу менен бир нече аныктама-түшүндүрмөлөрдү келтиребиз.

«Коомчулуктун чар тарабын кучагына алып, турмуштук бай-тажрыйбаларды негиз кылып, кубулуштар менен окуяларды, дүйнөгө болгон

көз карашты чагылдырган, көп кырдуу каймана маанилерди туюндурган, жакшы сапаттарды даңазалаган, жаман сапаттарды маскаралаган, калыстык менен чындыктын үлгүсү, турмуштун элдик эрежеси, акыл-насааттын кенчи болгон, эстөөгө жеңил, айтууга элпек, көпчүлүгү ыр түрүндө ар кандай уйкаштыктарда жогорку көркөмдүктө, белгилүү бир ойду жалпылаштыра баяндап, талкуулап, салыштырып келип, бүкүлү жана келки түрдө жыйынтык (корутунду, тыянак) чыгарып, кыска, таамай айтылган, калк арасында кеңири таркаган, элдик оозеки чыгарманын бир бөлүгү болгон туруктуу айкалыштарды макалдар дейбиз» [114, 6-7]. Бул аныктамада макалдын табыяты кыйла кенен ачылган деп эсептейбиз. Ошол эле учурда аныктамада айтылгандай, макал «туруктуу айкалыш» эмес, ал сүйлөм, болгондо да даяр түрүндө, эч өзгөрүүсүз ошол тутумунда колдонуулучу сүйлөм экендигин эскертебиз.

«Макал (ар.) 1. сөз, кеп. 2. Акыл-насаат берүүчү кыска, таасын сүйлөмдөр» [63-27].

«Макал – тээ байыркы ата-бабадан берки келаткан курч, уккулуктуу, таасын, учкул, таасирдүү жана куюлушкан нуска кеп... Макалдар – калктын акыл казынасы. Андан ар бир атуул чөмүчтөп сузуп алып, урунууга тийиш. Бул – кааласаң да, каалабасаң да аткарылчу жумуш. Сенин жарандык парзың» [38,352].

«Макал. (Пословица) Ар түрдүү турмуштук көрүнүштөр жөнүндө кыскача, элестүү, так айтылган элдик оозеки чыгармалардагы жанрдын бир түрү макал деп аталат. [57, 572]. Кыргыз адабият таануу илиминин көрүнүктүү өкүлдөрү К.Асаналиев менен Р.Кыдырбаеванын макалдарды элдик оозеки чыгармалардагы жанрдын бир түрү катары аныктагандары макалдарды сабакта колдонууда эске алынышы керек деп эсептейбиз.

«Макал менен лакап адамдардын биргелешкен аракетинин жыйынтыгын муундан-муунга өткөрүп берүүдө чоң мааниге ээ, алар маданияттын негизинде жаткан элдин рухий баалуулуктарынын өзүнчө эле бир системасын түзүп турат. Булар, бир жагынан, тилдик көрүнүш болсо, экинчи жагынан, логикалык бирдиктер (ой жүгүртүүлөр жана корутундулар), үчүнчүдөн, кадимки

турмуштун фактыларын ачык, так формада чагылдырган миниятюралар» [36-65]. С.Ибрагимовдун аныктамасында макалдын лингвистикалык табыяты гана ачылбастан, ага логика жана адабият таануу илимдеринин өңүтүнөн да көңүл бурулган. Тагыраак айтканда, “макал – логикалык бирдик”, “макал – көркөм миниятюра” катары каралышы маанилүү тыянак болуп саналат.

«Эл өзү жаратып, укумдан-тукумга таратып, жаш муундун акыл-эсин өстүрүүдө, көркөм эстетикалык табитин калыптандырууда кеңири колдонулуп келген эң бай мурастардын бири – макал-лакаптар. Эл адабиятынын башка түрлөрүнөн макал-лакаптар өтө кыскалыгы, көркөмдүүлүгү жана тактыгы, үйрөнүп алууга жеңилдиги, жаратылыштын кубулуштары менен адамдын бири-биринин ортосундагы мамилелер жөнүндө өтө так маалымат бергендиги менен айырмаланат» [57, 4].

«Макал – адамдардын көп жылдардан бери келе жаткан философиялык ой корутундуларын жыйынтыктап, алардын турмуш тажрыйбаларынын негизинен алынган, рифмалашкан жана ритмдешкен бир же бир нече сүйлөмдө ойду бүтүрө айткан, тарбиялоо максатында колдонулган фольклордук чыгармалар. Адам оюнун, акыл-эсинин энциклопедиясы болгон макалдар дээрлик дүйнөнүн бардык элине таандык болуп саналат, а түгүл айрым макалдардын мааниси окшош келет» [78,85]. Эгерде профессор К.Асаналиев менен Р.Кыдырбаева макалды элдик оозеки чыгармалардагы «жанрдын бир түрү» катары конкреттүү белгилешсе, профессор А.Муратов ж.б. аларды жалпылаштырып «фольклордук чыгармалар» катары карашат. Ошондой эле берилген түшүндүрмөдөгү «макалдар дээрлик дүйнөнүн бардык элдерине таандык» деп айтылышы тактоону талап кылат. Биринчи, «дээрлик дүйнөнүн» эмес, «дүйнөнүн дээрлик» деп берилиши дурус. Экинчи, «таандык эмес, андай болгондо кыргыз макалы немиске да, кытайга да таандык болуп калат. Ошондуктан «макал дүйнөнүн дээрлик бардык элдеринде болуучу, мүнөздүү көрүнүш» деп түшүнүүнү сунуш кылабыз. Жогоруда фольклорчулардын, тилчилердин, адабиятчылардын, педагогдордун макалга берген түшүндүрмөлөрүн келтирүүдө атайын максат көздөлдү. Башкача айтканда,

кыргыз тили мугалими алардын ичинен өзүнө жаккандарын колдонуп же аларга таянуу менен өз аныктамаларын иштеп чыгууга көмөк көрсөтүү максаты көздөлдү. Ушул эле максатка ылайык макалдарга орус тилинде берилген аныктамаларга да жол берүү зарыл деп эсептейбиз.

«Пословица. Образное законченное изречение, имеющее назидательный смысл и, обычно, специфическое ритмо-фонетическое оформление» [8,341].

«Пословица – устойчивое афористическое изречение, в котором образной, краткой и выразительной форме отражаются разнообразные явления общественной жизни, утверждаются важные философские и нравственные взгляды. В пословицах сконцентрированы богатый практический опыт и мудрость носителей языка, которые передаются из поколения в поколение в качестве важнейшей сокровищницы народа» [91,458-459]. В.В.Синельниковдун аныктамасы аркылуу макалдын философиялык жана адеп-ахлактык маани-маңызы жөнүндө да түшүнүк алып, макал – ар бир улуттун жеке турмуштук тажрыйбасын, акылмандыгын чагылдырган көрүнүш экендиги дагы дааналанат, такталат.

Албетте, кыргыз тили мугалимин кыргыз макалдарын жыйноо, жарыялоо иши да кызыктырышы керек. Анткени мугалим макалдар боюнча чыккан эмгектерди канчалык көп билсе, аларды таап, иргеп, тандап пайдалануу мүмкүнчүлүгү да ошончолук кеңири болот. Кыргыз макалдарын алгачкы жыйноочулар тууралуу жогоруда сөз болду. Ал эми макалдардын иргелип, өзүнчө баш сөз жазылып, китеп катары чыга башташы Бүбүй Керимжанованын аракети менен байланыштуу. Бул окумуштуунун түзүүсү менен чыгып, үчүнчү басылышы «Кыргыздын макал-лакаптары» деген аталышта 1964-жылы чыккан китеп ага чейин 1948-жана 1955-жылдары эки жолу басылып чыккан. Ошол эле учурда кыргыз макалдарынын топтолуп, өзүнчө китеп же башка эмгектерде камтылышын, жалпы эле тарыхын жогорку үч жолу басылган китеп менен чектеп коюу да натуура. Макалдарга кызыгуунун, жыйноонун тарыхы бир нече кылымдарды камтыйт. Макалдар бир эле доордун жемиши эмес. Макалдар ички мазмуну, мааниси жагынан коомдук турмушту ар тараптан камтып,

жашоодогу түрдүү карым-катнашты өткүр, көркөм сүрөттөп олтурат. Тек гана көркөм сүрөттөө эмес, макал – элдин философиясы, тарыхы жана тарбия куралы. Орто кылымдардагы түрк элдеринин, анын ичинен кыргыздардын философиялык ойлорунун өнүгүшүнө XI кылымда жашап өткөн Махмуд Кашкари менен Жусуп Баласагын өзгөчө салым кошушкан. Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкаринин эмгектери жөнүндө философия илимдеринин доктору Ш.Базарбаев: «Алгачкы орто кылым доорунда эки ири илимий-адабий эстелик түзүлгөн»[10,168]- деп белгилегендей, мындан он кылым мурун жазылган бул эмгектер кыргыз элинин педагогикалык мурастарынын үлгүсү экендиги маалим. Махмуд Кашкари «Китаб жавахир аннахв филугат ат түрк» (Түркий тилдер тууралуу синтаксистин маңыздары) китеби жана «Китаб дивану лугати т-түрк» (Түркий тилдер сөз жыйнагы китеби), мунун экинчиси «Дивану лугати т-түрк» бизге жеткен. «Дивану лугати т-түрк» (Түркий тилдер сөз жыйнагы) – тарыхый маалыматтарга таянсак, Махмуд Кашкаринин 1072-1077-ж.ж. жазган энциклопедиялык эмгеги. Мында түрк элдеринин (чигил, йагма, карлук, кыргыз, ууз, тухси, уйгур, кыпчак ж.б.) тилдериндеги 7500дөй сөз камтылып, арабчага которулган, **300гө** жакын **макал-ылакап**, 100 чамалуу ыр, этнографиялык маалыматтар берилген. Бизге анын 1266 - ж. 1-августта Абу Бекр ас Сави ад-Думашкы көчүргөн нускасы гана жеткен. Көчүрмө нуска Стамбул шаарындагы улуттук китепканада сакталууда. [79,199].

Мына ушул сөздүктөгү макалдарды азыркы кыргыз тилиндеги эквиваленттери менен айкалыштырып берүү аркылуу, ата-бабалар менен кийинки муундардын ортосундагы руханий баалуулуктардын байланышын көрсөтүү максатында окумуштуулар: М.Толубаев, С.Каратаева Махмуд Кашкаринин «Дивану лугату т-түрк» сөздүгүндөгү макал-лакаптар» деген эмгегинде:

«1.Көчүрүлгөн кол жазма араб графикасында;

2.Байыркы түрк жазма эстеликтерин жарыялоодо кеңири колдонулуп жүргөн эл аралык фонетикалык транскрипцияда;

3. Кыргыз тилиндеги котормосу (эгерде чечмелениши болсо, чогуу берилген);

4. Азыркы кыргыз тилиндеги эквиваленти» [103,5] да сунушталып берилген.

Ал эми кыргыз эли үчүн ат көтөргүс эмгек жаратып кеткен, белгилүү түрколог, лексиколог, академик К.К.Юдахин да өз кезегинде 51 миң сөздү камтыган «Кыргызча-орусча» сөздүктү түзүү менен бирге эле кыргыз элинин макал-лакабын жыйноо ишине да өзгөчө көңүл бурган. Кыргыз элинин макал-лакаптары К.К.Юдахиндин көңүлүнө өзгөчө уюгандыгын профессор М.А.Рудов: «Пословицы и поговорки киргизского народа были предметом самого пристального внимания ученого. Он восторгался их смысловой меткостью, изысканностью и красотой словесной формы. Он часто пользовался ими в общественных выступлениях, в беседах, в разговорах с учениками, пословица и поговорка в его высказывании была - и зачином серьезной темы, и удачной остротой, и венцом суждения» деп белгилеген. [113,4].

К.К.Юдахин чогулткан макал-лакаптарында «А» тамгасы менен башталган-245, «Б» тамгасы менен башталган-227, «Д» тамгасы менен-34, «Ж» тамгасы менен башталган-253, «З» тамгасы менен башталган-2, «И» тамгасы менен-45, «К» тамгасы менен-328, «М» тамгасы менен-48, «Н» тамгасы менен-4, «О» тамгасы менен-55, «Ө» тамгасы менен-60, «П» тамгасы менен-4, «С» тамгасы менен-93, «Т» тамгасы менен-115, «У» тамгасы менен-54, «Ү» тамгасы менен-17, «Ч» тамгасы менен-46, «Ш» тамгасы менен-13, «Ы» тамгасы менен-13, «Э» тамгасы менен-131 макал бар экенин, бардыгы-1789 макал чогултулгандыгын көрүүгө болот.

Ал эми орус элинин макал-лакаптары Владимир Иванович Даль тарабынан «Пословицы русского народа» деген эки томдук жарык көргөн. (Москва, Художественная литература, 1984). Бул китептин баалуулугун учурунда М.Горький минтип белгилеген: «Захотите ли детально изучать жизнь крестьян 40-50-годов, для этой цели сочинение Даля – единственный и бесспорный материал» [41,187].

Н.В.Гоголь: «...каждая его строчка меня учит и вразумляет, придвигая ближе к познанию русского быта и нашей народной жизни» деп белгилеген.

Кыргыз тили мугалимдерине дидактикалык жардам берүү максатында кыргыз макалдарынын жыйналып, өзүнчө китеп түрүндө басылып чыккан топтомдорун хронологиялык тартипте төмөнкүдөй берүүгө болот: С.Закиров «Кыргыз элинин макал-лакаптары» /Түзгөн жана баш сөзүн жазган Шаршеке Усупбеков, Ф.,1982, 224-б.; «Макал-лакаптар» Эл адабияты сериясынын 10-тому, Түзгөн Ж.Койчуманов,Б.,2001, -208 б; «Макал-лакаптар». Түзгөн А.Алсеитов, Б.,2005.; «Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү, 10551, жыйнаган Мухамед Ибрагимов, Кара-Балта,2005, -500 б.; «Тил жана кеп жөнүндө сөз», түзүп, баш сөз жазган Ж.А.Чыманов, Б, 2005, -148 б (бул топтомдун өзгөчөлүгү- түзүүчү дүйнө элдеринин тилдериндеги тилге жана кепке байланыштуу макалдарды топтоп, басып чыгаргандыгында); «Кыргыз элинин макал-лакаптары» түзгөн А.А.Джапанов, Б,2009; «Макал-лакаптар», түзгөн А.Садыкулова.Б.,2010, -280 б; «Кыргыздын кылымдарды карыткан 1001 макал-лакабы». Түзгөн С.Бекботоев, Б,2010, -336 б. (Бул жыйнактын өзгөчөлүгү болуп, анда берилген ар бир макал менен лакапка түшүндүрмө берип, чечмелөөгө алгылыктуу аракеттердин жасалгандыгы болуп эсептелет. «Накыл сөз казынасы: Кыргыз элинин макал-лакап жана учкул сөз түрмөктөрү» Түзүүчүлөр: Гулия Таджиева, Айсулуу Курманбекова, Б.,2011, -728 б ; «Кыргыз макал-лакаптары жана нуска сөздөрү». Түзгөн жана баш сөзүн жазган Ж.Ы.Койчуманов, Б.,2011, -580 б. ж.б.

Албетте, бул маалыматтар жарык көргөн кыргыз макал-лакаптар жыйнактарынын толук тизмеси эмес. Бирок ушулар аркылуу эле макал-лакаптарды топтоо, жарыялоо иштери тынымсыз жүрүп келе жаткандыгын жана кыргыз тили мугалими үчүн керектүү материалдар жетиштүү экендигин айтууга болот.

Кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан соңку талаптар тууралуу жаңыдан иштелип чыккан «Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун предметтик стандартында (5-9, 10-11-класстар) так жана конкреттүү маалыматтар берилген.

Эне тилин 5-9-класстарда окутуунун максаты –«**Окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүү, кыргыз тилинин байлыгын оозеки жана жазуу кебинде активдүү пайдаланууга, кеп маданиятынын нормаларын сактоого үйрөтүү**» болсо, 10-11-класстарда окутуунун максаты – **«окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн, баарлашуунун бардык чөйрөлөрүндө кеп маданиятын мыкты колдонууга, көп тилдүү, көп маданияттуу коомдо тилдик-маданий баалуулуктарды барктоого көнүктүрүү»**.

Аталган максаттарды ишке ашыруу үчүн кыргыз тили сабагынын мазмунуна, аны окутууга олуттуу өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүү зарыл. Кыргыз тилин окутуу тилдин грамматикасын, ал аркылуу окуучунун сүйлөөсү менен жазуусун өнүктүрүүнүн алкагынан чыгып, келечек муундун эртеңки бүтүндөй жашоо-турмушуна, ишмердүүлүгүнө керектүү болгон билим, билгичтик жана көндүмдөрдү калыптандырууну биринчи орунга койду. Мындай өзгөчө, маанилүү максатты турмушка ашырууда, тилдин өзгөчө байлыгы болгон макалдарды кыргыз тили сабагында колдонуу маселеси ашкере актуалдуулукка ээ болду. Бул маселенин маани-маңызын, окутуудагы ордун, кызматын мыкты көрө билген Кыргыз эл мугалими

Б.Исаков бардык мугалимдерге кеңеш берип, үлгү болуучу эки бөлүктөн турган «Санат сөз» топтомдорун (1-бөлүк. Б., Учкун, 2005, -312 б; 2-бөлүк, Б., Учкун. 2005, -288 б.) ар бирин 2000 нускада жарыкка чыгарды. Жаңычыл мугалим топтомдун экинчи бөлүгүндө: «Баарынан мурда санат сөз жөнөкөй адамга эмне үчүн керек? - деген суроо коюп, ага : **«Ал угуучуну ынтаа менен тыңшатуу, ойдун сулуулугу менен таасир этүү, таң калтыруу жана тез кабыл алдыруу үчүн керек. Санат сөз – укканды ырахат алдырган, улам-улам уккусун келтирген канаттуу кеп. Аны менен акыл айтылып, тарбия берилет, эмне жаман, эмне жакшы экендиги, жашоо, адам, жаратылыш, заман санатталат»** – деп түшүндүрмө-жооп берген [40,6-7].

Жогорку маалыматтардан улам «кыргыз макалын кыргыз тили сабагында кандай максаттарда колдонсо болот?» – деген суроо туулат. Биздин оюбузча, алар төмөнкүлөр:

1. Кыргыз макалын орто мектепте окулуучу кыргыз тили сабагынын мазмуну катары кароого болот. Мисалы, элибизде: «Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө», - деген макал кеңири тараган. Тилекке каршы, бул макалда камтылган маани-маңызга анчейин көңүл бурулбай келет. Кыргыз тилин окутуунун негизги максаты окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн (демек, сүйлөөсүн) өркүндөтүү деп белгилейбиз да, сүйлөөнүн ойлоо, ой жүгүртүү менен болгон карым-катыш байланышын окутуу процессинде толук ачып бербейбиз. Аталган макал мына ушул байланышты кыска, бирок нуска көрсөтүп турганын таанууга милдеттүүбүз. Демек, ушул өңдүү макалдар окутуунун мазмуну боло алат. Анткени жогорку сыяктуу макалдарда элдик тил илиминин (этнолингвистиканын) негизги жоболору чагылдырылган.

2. Макалдар кыргыз тилин окутуунун каражаты боло алат. Бул функцияда макалдар алгачкы окуу китептеринен (И.Арабаев, К.Тыныстанов) тартып колдонулуп келе жатат.

3. Макалдарды белгилүү бир информацияны туюндурган көркөм текст катары сабакта колдонсо болот. Мында макалды талдоо, ал боюнча өз пикирин билдирүү, турмуштагы маанисин чечмелөө, өз алдынча текст түзүү сыяктуу иштер жүргүзүлөт.

Кыргыз тили сабагында макалдарды максаттуу жана натыйжалуу колдонуу үчүн, мугалим, адегенде, макалдын адабият таануу менен тил илиминде изилдениши тууралуу, аларды пайдалануу боюнча педагогикалык, этнопедагогикалык эмгектер, практикалык иш-аракеттер тууралуу да толук тааныш болуу талабы коюлат. Мугалим макалдардын илимий-теориялык, педагогикалык жактан иликтенип, иштелишин билүүсү, аларды кыргыз тили сабагында колдонуунун теориялык-методологиялык негиздерин түшүнүүсү керек. Кийинки бөлүмдөрдө ушул маселелер тууралуу өз-өзүнчө сөз болот.

1.2.Макалдардын кыргыз адабият таануу илиминде изилдениши

Кыргыз эли «Өнөр алды – кызыл тил» деп бекеринен айтпаган. Ошондон улам мааниси терең, курч, кыска, так, элестүү, таасирдүү, мукам, жеткиликтүү, куюлушкан ыргактуу жана уккулуктуу кеп бирдиктери жаралган. Орус элинин атактуу окумуштуусу В.В.Радлов XIX - кылымдын этегинде кыргыз жергесинде болуп, анан уккан, көргөндөрүнүн негизинде төмөнкүдөй калыс пикирин жазып калтырган экен: «Кыргыз ар дайым мүдүрүлбөй, такалбай, шар сүйлөйт. Өзүлөрүнүн оюн так жана ачык айтып, сулуулукту берет. А түгүл жөн сүйлөгөндө да, алардын сөзүндө ыргакташкан өлчөм бар экендиги байкалат. Ошентип, айтылган сөз биринин артынан ыр жана куплет сыяктуу куюлушуп олтурат да, ыр сыяктуу таасир берет». Ал эми В.В.Радловдон тогуз кылым мурда 940-жылдары кыргыз арасына келип жеткен араб саякатчысы Абу Дулаф: «Андан кийин биз кыргыз деген урууга келип жеттик. Алардын жаза турган каламы бар. Ал эми тили уйкаш (ыр сымал куюлушкан) келет» - деп «Биринчи баяндама» деген эмгегинде жазып калтырган» [38, 3-4].

Бул маалыматтардан улам кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларынын башаты нечен кылымдарды карытып, кыргыз эли макалдатып сүйлөөнү башынан эле урматтап, улуу тутуп, өзгөчө өнөр катары кастарлап келгенин аныктоого болот. Кыргыз макалдары элдик оозеки чыгармалардын бир түрү, бир жанры (К.Асаналиев) катары кыргыз адабият таануу илиминде аларды жыйнап, топтоодон башталат деп айтууга негиз бар. Айрым маалыматтарга караганда, макал-лакаптарды жыйноо өткөн XX-кылымдын 20-жылдары башталып, аларды талдоо, изилдөө иштери 30-жылдары колго алына баштаган. Бул багыттагы иликтөө иштеринин башталышына фольклорист Бүбүй Керимжанованын эмгектери, белгилүү деңгээлде мисал боло алат. Адабиятчынын «Кыргыз элинин макалдары жана лакаптары» аттуу жыйнагы, алгач 1948-жылы, андан соң, 1955-жылы, соңку, үчүнчү басылышы 1964-жылы «Кыргыздын макалдары, лакаптары жана учкул сөздөрү» деген аталышта басылып чыккан. Автор-түзүүчү өзү адилет белгилегендей, бул үчүнчү басылышта К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» (1940), Ж.Ашубаев

менен Н.С.Чекменов тарабынан топтолгон материалдардын негизинде жазылган. Б.Керимжанова макалдарды «оозеки адабияттын эң байыркы түрлөрүнүн бири» катары сыпаттап: «Алардан биз, кыргыз элинин башынан өткөргөн турмуш шарттарын, салт-санаасын, дин-адатка байланыштуу болгон жорук-жосун, жоболорун; табыгый кубулуштар жөнүндөгү көз карашын, илим-билимдин, эмгектин, достук, ынтымактын мааниси жөнүндөгү ой-пикиринин реалисттик корутунду туюнтмаларын көрөбүз», - деген тыянак чыгарган. [64,3-4]. Түзүүчү макалдарды тарыхый «чындык корутундулары» катары карап, дароо эле, ал кездеги саясатка ылайык, макалдардын «таптык» табыятына токтолуп, эзүүчү таптын, эзилген карапайым элдин турмушун (чындыгын) чагылдырган макалдарга талдоо жүргүзгөн. Ошондой эле динге каршы айтылган макалдарга токтолуп, макалдардын саясий жагына басым койгон. Жалпылаштырып айтканда, Б.Керимжанова макалдардын билдирген маанилерине карата айрым түшүндүрмөлөрдү берип, аларды тематикалык жактан жети топко бөлгөн. Алар: адамдын сөзү, акыл-эси жөнүндө; үй-бүлө, сүйүү, достук, душмандык, конок жөнүндө; турмуш, өмүр, дин, соода, таптык көз караштар жөнүндө; илим-билим, эмгек, өнөр, кесип жөнүндө; Родина, эл, эрдик-баатырдык, патриотизм жөнүндө; адамдык сапаттар жөнүндө жана дидактикалык жана каймана түрүндөгү маанини туюндурган макалдар. Мындан сырткары, «Ыр түрүндөгү же ырдан макал, лакапка айланган үлгүлөр» деген өзүнчө топ да түзүп берген. Анда мындай мисалдар берилген: Карысы болбой, эл болбойт; Оомат кетет, баш калат, осмо кетет, каш калат; Бетеге кетет, бел калат, Бектер кетет, эл калат ж.б.

Мындай тематикалык бөлүштүрүүлөрдү практикада, зарылдыгына жараша, толуктап колдонууга болот. Бирок түзүүчүнүн «дидактикалык» деп өзүнчө тематикалык топ түзүп, ага карата макалдардын өзүнчө топтомун түзүүгө жасаган аракетин колдоого, бул багыттагы иштерди улантууга болбойт деп эсептейбиз. Анткени бул жыйнак түзүлгөндөн кийин макал, лакаптар, табышмак, жаңылмачтар ж.б. өзүнчө топтолуп «дидактикалык чыгармалар» деп айтыла баштагандыгы белгилүү.

Кыргыз тилиндеги макалдарды (лакаптарды да) адабий аспектиден кеңири изилдөөгө алган эмгек Сапарбек Закировго таандык. Анын 1962-жылы басылып чыккан «Кыргыз элинин макал, лакаптары» аттуу китебинде макал менен лакаптардын адабият таануудагы табыяты кыйла кенен ачылып берилген. Эмгектин «Кириш сөзүндө» автор: «Ар кандай элдин оозеки чыгармасына көз жиберсек, көздүн карегиндей сакталып, укумдан-тукумга салттуу, бай мурас катары берилип келе жаткан макал, лакаптарды көрөбүз. Макал, лакапта ошол элдин тарыхы, турмушу, кыялы, салт-санаасы, үрп-адаты, күлкүсү, кайгысы, кыскасы, бүткүл өмүрү орун алган. Адам оюнун, акылынын сонун үлгүлөрү кылычтан өткүр, хрусталдай таза боюнча макал-лакаптарда сакталган», - деп [34, 3], макалдардын көркөм адабий аспектисине басым койгон. Ушул эле кириш сөзүндө макалдардын таптык мүнөзүнө басым коюп, бир нече мисалдарды келтирип, аларды чечмелеп берген. Макалдарды жыйноо иши кыйла жакшы жүргүзүлүп жаткандыгын, ошол эле учурда аларды изилдөө иштери толук колго алына электигин баса көрсөткөн. Ал эми өз эмгегинин максатын мындайча түшүндүргөн: «...изилдөөдө биз макал, лакаптын айрым өзгөчөлүктөрүн, касиеттери жана кээ бир зарыл деген маселелерди козгоого аракет кылабыз. Атап айтканда, макал, лакаптардын чыгышы, алардын бири-биринен айырмасы, ролу жана колдонуу шарттары; идеологиялык күрөштүн жүрүшү жана айрым өзгөчөлүктөрү; классификациялоо маселеси жана көркөмдүк эстетикалык баалуулугу жөнүндөгү маселелер. **«Бул маселелерди чечүүдө методологиялык негиз катарында марксизм-ленинизм классиктеринин эмгегинен башка советтик фольклористикадагы паремиология илиминдеги ийгиликтер пайдаланылды»** [34, 7].

Изилдөө иштери да автор өзү белгилеген ырааттуулукта жүргүзүлгөн. Биз да ошол тартипте кыскача сыпаттама берсек болот. С.Закиров өзү белгилегендей, марксизм-ленинизм классиктеринин, советтик фольклористиканын маалыматтарына таянуу менен макал, лакаптардын чыккан булактарын аныктоого аракет кылат. Автор, адегенде, макал менен лакаптын мазмунуна карата: мифологиялык, саясий - социалдык, социалдык

- турмуштук жана тарыхый деп төрт топко бөлүп карайт. Алар тууралуу кыскача маалыматтарды берет. Ал эми келип чыгуу булактарын он топко бөлүп иликтөөгө алган. Алардын ар бирине кыскача токтололу:

Биринчи, турмушту, көрүнүштү байкоонун негизинде. Булар тематикалык бир нече топко бөлүнүп талданган. Байлык менен жардылык жөнүндө: Байдын иши барман менен, кедейдин иши арман менен; Жыртык үйдөн кыйшык түтүн чыгат ж.б. Соодагерчилик жөнүндө: Дыйкандын түбү-кенч, соодагердин түбү борч; Соодагерге мал кайгы, оорулууга жан кайгы ж.б. Бийлөөчүлөр жөнүндө: Өрдөк жокто чулдук бий; Казанчынын өз эрки кайдан кулак чыгарса ж.б. Дин жөнүндө: Малды көрүп, пайгамбар жолдон чыгыптыр; Ала чапан кождон сакта ж.б. Мал чарбасы жөнүндө: Конуш алгыча, өрүш ал; Эр эмгегин жер жебейт ж.б.

Экинчи, үгүт-насыят, терме ырларынын негизинде. Мисалы, Адашкандын айыбы жок, кайтып үйрүн тапкан соң, ачылгандын айыбы жок, өзү билип жапкан соң ж.б.

Үчүнчү, айрым анекдот, жомоктордун негизинде. Мында, негизинен, лакаптар пайда боло турганы айтылган.

Төртүнчү, жөө жомоктордун негизинде. Мисалы, аял жакшы-эр жакшы; вазир жакшы-хан жакшы ж.б.

Бешинчи, эпостук чыгармалардын негизинде. Мисалы, Өзөктөн чыккан өрт жаман, өздөн чыккан жат жаман ж.б.

Алтынчы, табышмактардын негизинде. Мисалы, Ачыла элек сандыкта, бычыла элек кундуз бар. Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат ж.б.

Жетинчи, айрым адамдардын кылык-жоругунун негизинде. Мисалы, Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол. Карынбай малга тойгон жок, Улукман жашка тойгон жок ж.б.

Сегизинчи, көрүнүктүү акын-жазуучулардын чыгармаларынын негизинде. Мисалы, Ырыс алды-ынтымак, улук болсоң, кичик бол; Баланын көркү-энеде, дайранын көркү-кемеде ж.б.

Тогузунчу, тектеш элдердин макалдарын кабыл алуунун негизинде. Мисалы, Карга баласын аппагым дейт, кирпичи баласын жумшагым дейт. (казак-кыргыз). Абийириңди жашыңдан сакта. (Кыргыз-өзбек)

Онунчу, айрым кошоктордун негизинде. Мисалы, Төркүндөн келген кунаажын, уй болгондо өлсөңчү ж.б.

Бул булактар тууралуу мугалим кабардар болуп, тигил же бул макалды колдонууда, ал боюнча иш алып барууда аларга таянуусу талап кылынат. Анткени окуучуларды макалдардын пайда болуу булактары менен пайда болуу себептери кызыктырышы мүмкүн. Андай учурда мугалим кеңири жана жеткиликтүү маалымат берүүгө милдеттүү.

Кыргыз тили сабагында макалдарды кызыктуу кылып, максатка ылайык, натыйжалуу колдонуу үчүн мугалим макал менен лакаптын жалпылыгын жана жеке өзгөчөлүктөрүн толук билүүгө тийиш. Алардын жалпылыгы анчалык татаал эмес, макал да, лакап да дидактикалык чыгармаларга кирип, таалим-тарбиялык, таанытуучулук, үйрөтүүчүлүк кызматтарды аткарат. Ал эми өзгөчөлүктөрүн С.Закиров терең талдоого алган. Макал менен лакаптын жалпылыгы менен өзгөчөлүгүн чийме-таблица түрүндө төмөнкүдөй берүүгө болот:

Макал менен лакаптардын жалпылыгы жана өзгөчөлүктөрү (С. С. Закиров боюнча)

Мектеп окуучулары, айрым мугалимдер да макал менен лакаптын жалпылыгы менен айырмачылыктарын жакшы биле беришпейт. Окуучуларга: «макал айтып берчи», - деген суроо берилсе, макалга кошуп лакаптарды да айткандары аз эмес. Ошондуктан мугалим сунуш кылынган чиймени пайдаланып, өзү толуктап, ар бир түшүндүрмөгө 2-3 төн мисал келтирип колдонушун сунуш кылабыз.

Ошондой эле орто мектептин 5-классындагы кыргыз адабияты сабагында макал-лакапты окутууга 2 саат бөлүнгөн. Жогоруда сунуш кылынган чиймени адабият сабагында да колдонууга болот.

Өзүнө чейинки изилдөөлөргө таянуу менен С.Закиров макал, лакаптарды тематикалык жактан 14 топко бөлгөн. Алар:

Мал чарбачылыкка байланыштуу: Эсиң кетсе, эчки бак, эчки тууйт төрт улак. ж.б.

Дыйканчылыкка байланыштуу: Күз – күрөш , жаз – жарыш. ж.б.

Өнөргө байланыштуу: Жигитке жетимиш өнөр аздык кылат.

Эл жөнүндө: Эрден ашмак бар, элден ашмак жок. ж.б.

Эрдик жөнүндө: Жигит өлөр жерине күлүп барат. ж.б.

Коркоктор жөнүндө: Коркконго кош көрүнөт. ж.б.

Достук жөнүндө: Жакшы көргөн досунан жан аяган жигитпи? ж.б.

Душмандык жөнүндө: Душман эмне дебейт, түшкө эмне кирбейт. ж.б.

Акыл, билим жөнүндө: Билим оошот, акыл жугушат. ж.б.

Өткүр сөздүн мааниси жөнүндө: Жакшы сөз жан эргитет, жаман сөз жан кейитет. ж.б.

Үй-бүлөдөгү мамиле, турмуш жөнүндө: Ата-энеңди сыйласаң, өз балаңдан ыракат көрөсүң. ж.б.

Өмүр, өлүм жөнүндө: Дени соонун жаны соо. ж.б.

Адамдык сапат жөнүндө: Жакшы болсоң, жатык бол, улук болсоң, кичик бол. ж.б.

Дидактикалык мүнөздөгү: Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт. ж.б.

Көрүнүп тургандай, Б.Керимжанованын тематикалык топторго бөлүштүрүүсүндөгү «дидактикалык» деп өзүнчө топко ажыратуу С.Закировдо да кайталанган. Теориялык жана практикалык жактан алып караганда, мындай бөлүштүрүү алгылыксыз экендиги, анткени макалдардын бардыгында дидактикалык маани-маңыз боло тургандыгы жогоруда биз тараптан белгиленди.

Эгерде Б.Керимжанова макалдарды тематикалык жактан сегизге бөлүп көрсөтсө, С.Закиров, көрүнүп тургандай, он төрт топко бөлүп классификациялаган. Сөз болуп жаткан эмгегинде С.Закиров макал, лакаптарды классификациялоо маселесине да кайрылып, анын негизги принцибин аныктоого аракет кылган. Ал тематикалык, идеялык, идеологиялык, этикалык, психологиялык ж.б. принциптерге токтолуп, макалдарды классификациялоодо идеялык-тематикалык принципти алгылыктуу деп эсептеген.

С.Закиров макалдарды структуралык өзгөчөлүгүнө карап, төмөнкүдөй эки чоң топко бөлгөн:

- 1.Прозалык структурага ээ болгон макалдар;
- 2.Поэзиялык, ыр системасына негизделген структурага ээ болгон макалдар.

Макалдарды классификациялоо маселеси, анын принциптерин аныктоого болгон аракеттер С.Закировдон кийин дээрлик болгон эмес. Бирок бул маселеге Б.Керимжанова менен С.Закировдон башка адабиятчылар да кайрылышып, өз классификацияларын сунуш кылышкан. Алар көбүнесе тематикалык принципке негизделген. Алардын айрымдарына токтололу.

Каюм Мифтаковдун макалдарды классификациялоосу:

- 1.Жаратылышка (Ай, Күн, Жер ж.б.) байланыштуу макалдар.
2. Жаныбар үй айбанына байланыштуу макалдар.
- 3.Жаныбарга (ар түрдүү) байланыштуу макалдар.
4. Кишиликке байланыштуу макалдар.
- 5 Тиричиликке байланыштуу макалдар.

6. Үй тиричилигине байланыштуу макалдар.
7. Дыйканчылыкка байланыштуу макалдар.
8. Букараларга байланыштуу макалдар.
9. Ак сөөктөргө байланыштуу макалдар.
10. Дөөлөт жана жаңжалга байланыштуу макалдар.
11. Уруктар жана түрдүү улуттарга байланыштуу макалдар.
12. Динге байланыштуу макалдар.
13. Бирдик, ынтымакка байланыштуу макалдар.
14. Өлүмгө байланыштуу макалдар.
15. Санат түрүндөгү макалдар

Шаршеке Усупбековдун макалдарды классификациялоосу (1982):

1. Мекен, эл, жер, эл достугу, күрөш, башчы, көпчүлүк, азчылык, жоокерчиликке байланыштуу макалдар.
2. Эмгек, кесип, чарба, эмгекчилдик, жалкоолукка байланыштуу макалдар.
3. Достук, жолдоштук, ынтымактуулук, меймандостукка байланыштуу макалдар.
4. Өмүр, өлүм, ден соолук, жаштык, карылык, бакыт, кайгы, кубаныч, күч, тазалык, сулуулук, көрктүүлүк, тамак-ашка байланыштуу макалдар.
5. Жаратылыштагы кубулуштар, ар кандай окуялар, турмуштук тажрыйбалар, акыл-насааттарга байланыштуу макалдар.
6. Тил жана сөз өнөрүнө байланыштуу макалдар.
7. Адам жана анын мүнөзү, жөндөмдүүлүгү, сапаттарына байланыштуу макалдар.
8. Ата-эне, сүйүү, үй-бүлө, бала, ага-тууган, жек-жаат, адат-салт, тарбияга байланыштуу макалдар.
9. Дин, соода, байлык, бийлик, мансап, дөөлөткө байланыштуу макалдар.
10. Таптык маанидеги макалдар.
11. Лакаптар.

Ж. Төлөевдин макалдарды классификациялоосу (1985):

1.Сөз, тил өнөрү, анын коомдогу адамдардын өз ара байланышы маанилериндеги маанисине байланыштуу макалдар.

2.Мекен, жоопкерчилик, баатырдык, коркоктукка байланыштуу макалдар.

3.Таптык, социалдык маселелер, байлык, жардылык, тендикке байланыштуу макалдар.

4.Эмгек, кесип, чарба, төрт түлүк мал, каада, салт, акыл, билимге байланыштуу макалдар.

5.Жээк-жаат, тууганчылык, үй-бүлө, сүйүү мамилелерине байланыштуу макалдар.

6. Адамдын ар түркүн кыял-жоруктары, мүнөздөрү, мыкты, начар сапаттары, каймана, кош маанилүү ар кыл макал-лакаптар.

7.Өмүр, өлүм, кубаныч, карылык, жаштык, калптык, чынчылдыкка байланыштуу макалдар.

8.Үлгү, насыят темасындагы макал-лакаптар [105,20-22].

Бул маалыматтарды берүүдө эки максатты көздөдүк. Биринчи, кыргыз тил мугалимин кабардар кылуу; экинчи, макалдарды тематикалык жактан классификациялоого аракет кылуу алгылыксыз экендигин көрсөтүп, ал чексиздикке кете турганын эскертүү. Анткени макал адамдын жашоо турмушунун, ишмердүүлүгүнүн, адам коомунун бардык табыяттын жана бардык чөйрөлөрүн камтыгандыктан, алардын чегин аныктоо дээрлик мүмкүн эмес. С.Закиров кыскача талдоого алган жогорку эмгегинде макалдарды дидактикалык чыгармаларга кошуп, алардын көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн ачып берүүгө аракет кылган. Автордун пикири боюнча, «чыгарманын көркөмдүк өзгөчөлүгүнө жалпы эле композициялык курулушу, синтаксистик категориясы, ритм, рифмага байланыштуу үндүү, үнсүз тыбыштардын орун алышы, диалектилик көрүнүштөр, көркөм сөз каражаттары, стилистикалык фигуралары кирет» [34,101]. Андан ары автор: «...кандай гана чыгарманын көркөмдүк өзгөчөлүгүн, мейли, көркөм каражаттарын, мейли, рифма, ритмдик түзүлүшүн, мейли, композициялык бирдигин белгилөөдө ошол чыгарманын структуралык

бөтөнчөлүктөрүн биринчи иретте эске алууга туура келет» - деп белгилеген [34,101].

Кыргыз адабият таануу илиминде С.Закировдун «Кыргыз элинин макал-лакаптары» аттуу эмгеги кыргыз макалдарынын фразеологизмдер, идиомалар, накыл сөздөр, санат сөздөр менен болгон жалпылыктарын, айырмачылыктарын, көркөм адабиятта алган орду менен маанисин ачып бергендиги менен да баалуу, бүгүнкү күнгө да керектүү эмгек катары бааланууга тийиш. Ошол эле учурда аталган эмгек сыяктуу макалдарды адабият таануу өнүгүнөн кеңири иликтөөгө алган изилдөөлөр кийин жүргүзүлбөгөндүгүн да баса белгилөөгө болот.

Кыргыз макалдары боюнча соңку жарык көргөн бардык топтом-жыйнактарда макалдарды тематикалык топторго бөлүп берүү практикаланбай, аларды алфавиттик тартипте берүү кеңири колдонула баштады. Биз муну кубаттайбыз. Мындай ыкма тигил же бул макалды сөздүктөн табуу ишин да женилдетет.

Жыйынтыктап айтканда, макал кыргыз адабият таануу илиминде өткөн кылымдын 40-60-жылдары кеңири иликтөөгө алынып, өз мезгилинин алкагында алып караганда, дурус талдоого алынган. Ал эми макалдардын стилистикалык өзгөчөлүктөрү, поэтикасы, дүйнөнү көркөм, образдуу таанып-билүүдөгү кызматы ж.б. маселелер али изилдене элек.

Кыргыз тили мугалими макалдардын адабият таануудагы изилденишин сабакта колдонууда дагы бир жагдайды эске алышын туура көрөбүз. Белгилүү адабиятчы Кадыркул Даутовдун изилдөөлөрү боюнча, макалдар кыргыз элинин эстетикалык, сынчыл ойлорунун (адабийсындык) калыптанышынын да башаты болгон. Бул боюнча адабиятчы: «Ушинтип, бардык рухий байлык, көркөм кенчибиздин башатынын башаты тил менен сөздүн пайда болушунан башталса, элдин эстетикалык-сынчыл ойлордун эң алгачкы көрүнүп-көрүнбөгөн, сезилип-сезилбеген түйүлдүгү да ошол тил менен сөздүн жалпы нарк маанисин аңдап-билүүгө жасаган биринчи аракет, биринчи кадамдан башталганын көрүп жатабыз» - деп таамай көрсөткөн [29,21].

Макал–таалим тарбия берүүчү дидактикалык чыгарма. Ошол эле учурда макал – кеп маданиятынын негизги жоболорун, принциптерин көрсөтүп, аны жөнгө салып, тейлеп, көзөмөлдөп, өркүндөтүп, баалоочу эреже, каражат. Макалдардын бул касиети, күчү, озуйпасы К.Даутовдун төмөнкү тыянак жыйынтыгында толук ачылган.: «Сөздөрдү аябай чектеп көрүп, бир эсе так, салмактуу, сыйымдуу болуп турганын иргеп, тандап урунууга, сөздү урматтап, сөз багууга нускоо; сүйлөм, аңгеме курчу адамды маанисиз көңдөйдөн качууга, ойду чубалжытпай, угуучуну тажатпай, ток этер жерин айтууга чакыруу милдети туулат. Натыйжада, **кыскалык, таасындык, угумдуулук, жагымдуулук, таасирдүүлүк, жандуулук, элестүүлүк сөз өнөрүнө баа берүүнүн башкы чен-өлчөмү, сөзсүз түрдө коюлчу башкы талабына айланып калат**» [29, 22].

Жалпы эле кеп ишмердүүлүгүндө, айрыкча, оозеки сүйлөөдө бул талаптарды бардыгынан мурда, кыргыз тили мугалими өз кебинде аткаруусун, колдонуусун сунуш кылар элек.

1.3. Макалдардын кыргыз тил илиминде изилдениши

Кыргыз тил илиминде макалдарды лингвистикалык өңүттөн иликтөө иштери аларды изилдөөнүн предмети эмес, изилдөөнүн каражаты катары кароодон башталат. Демек, макалдар кыргыз тили боюнча алгачкы илимий изилдөөлөрдө эле (бул И.Арабаевдин, профессор К.Тыныстановдун кыргыз тили окуу китептеринен башталат) мисал катары, грамматикалык маселелерди иликтөөнүн, талдоонун каражат үлгүсү катары колдонулуп келген. Макалдарды мындай максатта колдонуу практикасы азыркы учурда да лингвистикалык эмгектерде кеңири колдонулуп келет.

Дүйнөлүк практикада тилдик жана кептик тигил же бул бирдиктерди изилдөө иши аларды ар кандай сөздүктөргө киргизүү жумуштарынан башталат. Эгерде ушул аспектиден алып карасак, кыргыз макалдарын изилдөө иштери Махмуд Кашкаринин «Дивану лугати т-түрк» (Түркий тилдер сөздүгүндө) башталат. 1072-1077-жылдары жазылган бул сөздүктө 300 гө жакын макал,

лакаптар камтылып, алардын көпчүлүгү бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп келе жаткандыгы белгилүү.

Макалдарды атайын лингвистикалык изилдөөнүн объектиси менен предмети катары караган кыргыз тил илиминдеги алгачкы көлөмдүү эмгек Сали Гапаровдун «Кыргыз макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү» (Ф., Мектеп, 1979.-140 бет) аттуу изилдөөсү болуп эсептелет. Бул эмгекте С.Гапаров ошол кездеги кыргыз, казак жана орус окумуштууларынын эмгектерин талдоо, жалпылаштыруу аркылуу кыргыз макал, лакаптарынын синтаксисин терең талдап, аныктоого жетишкен.

Аталган илимий эмгек «Макал, лакаптардагы сүйлөмдүн маанилик типтери жана «Макал, лакаптардагы сүйлөм мүчөлөрү жана алардын өзгөчөлүгү» деп аталган эки бөлүмдөн турат. Эмгектин «Киришүү» бөлүмүндө С.Гапаров макал, лакаптарга лингвистикалык өңүттөн мамиле кылып, макалдар тууралуу жалпы маалымат берүүдөн баштайт. Автордун пикири боюнча, «Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармачылыгынын эң баалуу үлгүлөрүнүн бири макал, лакаптар болуп эсептелет. **Макал, лакапта чагылдырылбаган эл турмушунун бир да тармагы жок.** Анда элдин күндөлүк жана коомдук турмуш тажрыйбаларынын жыйындысы гана эмес, салт-санаасы, кайгысы, кубанычы, психологиясы, жакшылык, жамандык, жаратылыш жана анын кубулуштары жөнүндөгү көз караштары баяндалат» [25, 3]. С.Гапаров макал, лакаптарды элдик оозеки чыгармалардын «эң баалуу үлгүлөрү» катары баалаган. Андан ары автор жалпы маалымат берүүнү лингвистикага байланыштуу жүргүзгөн. Макал, лакаптын тили, андагы өзгөчөлүктөрдүн болушун автор мындайча түшүндүргөн: **«Убакыттын өтүшү менен адамдардын турмуштук тажрыйбалары, жаратылыш жана коом жөнүндөгү түшүнүктөрү улам тереңдеп, такталып отурган сыяктуу, макал, лакаптардын тили да ошончолук такталып, жакшырып олтурган. Составындагы артык баш эсептелген сөздөрү түшүрүлүп, кыскалыктын акыркы чегине чейин жеткирилген, стилдик жактан да калыпташкан.**

Натыйжада, оозеки сүйлөшүү тилинен да, жазма адабий тилден да өзгөчөлөнгөн айрым бөтөнчөлүккө ээ болгон.» [25, 3.]

Мындагы кыргыз тили мугалими көңүл буруп, дайыма эске алуучу нерсе – автордун макалдардын пайда болушун, кыскалыгы менен нускалыгын коомдун, адамдын өнүгүшү менен, таанып-билүүнүн тереңдеши жана кеңейтилиши менен биримдикте карагандыгы. Макал, автордун пикири боюнча, оозеки кептен да, жазуудан да өзгөчөлөнүп турган касиетке, мааниге ээ болот. Мындан улам «**макал – кептин классикалык үлгүсү**» деген жыйынтык чыгарууга болот.

Орус окумуштуусу М.А.Рыбникованын пикирине таянуу менен автор «Макалдарды оозеки жандуу кеп» деп аныктайт. Буга кошулууга болот. Көркөм чыгармаларда макалдардын кыйла колдонулганына карабастан, макалдар, чындыгында, оозеки кепте өтө активдүү колдонулат.

С.Гапаров макал, лакаптардын мазмундук жана структуралык бөтөнчөлүктөрүн да бөлүп көрсөткөн. Автордун изилдөөсү боюнча алар төмөнкүлөр:

1) «Макал, лакаптар дидактикалык мүнөздө болгондуктан, таалим-тарбия берүү, акыл-кеңеш айтуу максатында колдонулат. Таалим-тарбия, акыл-насыят сүйлөөчү тарабынан белгилүү жакка (2, 3-жакка) багытталат»;

2) «Макал, лакаптардын синтаксистик өзгөчөлүгү алардын көркөмдүк өзгөчөлүгү менен да тыгыз байланыштуу. Алар жөнөкөй сүйлөм жана татаал сүйлөм структурасында түзүлөт»;

3) «Макал, лакаптардагы көркөмдүк өзгөчөлүктөрдүн бири кыскалык... Сүйлөмдүн айрым мүчөлөрүнүн түзүлүшү, айтылышы менен ал кыскалык дагы акыркы чекке чейин жеткирилет»;

4) «Поэзиялык чыгармалар синтаксистик түзүлүшү боюнча белгилүү бөтөнчөлүккө ээ болот, б.а., анын бөлүктөрү өз ара белгилүү өлчөмдө, шайкештикте жана үндөштүктө келет. Ыр түрүндөгү макал, лакаптар да ушундай касиетке ээ болот»;

5) Макал, лакаптарда троптун түрлөрү, синтаксистик фигуралар да колдонулуп, алар образдуулукту, көркөмдүктү күчөтүп, структуралык түзүлүшкө таасир этет» [25, 7-8].

Бул сыяктуу макалдардын өзгөчөлүктөрүн терең билүү, аларды сабакта макалдарды колдонуу учурунда зарылдыгына жараша пайдалануу жана окуучуларга туура түшүндүрүү абдан маанилүү. Мында окуучу макалдын өзгөчөлүктөрү тууралуу жетиштүү маалыматка ээ болушу талап кылынат.

Аталган ошол эле эмгектин «Киришүү» бөлүмүндө С.Гапаров макалдарга мүнөздүү болгон ритм, рифма жана аллитрация кубулуштарына да токтолгон. Макалдарды сабакта колдонуу процессинде бул кубулуштар тууралуу да маалымат берүү зарыл болгондуктан, аларга да кыскача токтолуу максатка ылайык деп эсептейбиз. Маселен, «Ритм» тууралуу окуучулардын так түшүнүгү болушу зарыл. Анткени макал, лакаптарга ритмикалык түзүлүш мүнөздүү. Ритм – ар кандай поэзиялык чыгарманын эң негизги белгиси. Поэзиялык чыгармалар, адатта, айрым ыр жолдоруна бөлүнөт да, ал ыр жолдору бөлүктөрүнүн жана алардын ичиндеги муундарынын саны жагынан бирдей болот. Ушуга байланыштуу үн ыргагы менен айтылат. Бул ритм болот. Окумуштуу К.Рысалиевдин аныктамасы боюнча: «Ритм – бул бир түрдүү окшош көрүнүштөрдүн катарынан кайталанышы. Окшош көрүнүштөр белгилүү тартипте, белгилүү көлөмдө кезектешип кайталанмайынча ритм да чыкпайт.» Мисалы, Узун // кыска болбойт, улуусусуз//нуска болбойт» [25, 8].

«Рифма» «...рифмага ыр жолдорундагы аяккы сөздөрдүн үндөштүгү кирет. Көбүнчө аяккы сөздөрдүн акыркы муундары үндөшүп келүү менен, ритмалык единицалардын чеги ажырайт, ритм даанарак көрүнөт. Ырдын поэтикалык сапаты артат. Демек, рифма ыр түзүлүшүндөгү речте ритмдин көмөкчү элементи болот» Мисалы, Ырыс алды-ынтымак, ыркы жокко конбос бак» [25, 9].

«Аллитрация». «Аллитрацияга ыр жолдорундагы сөздөрдүн башкы тыбыштарынын жана тыбыштык топторунун үндөштүгү кирет. Мисалы, Өзөктөн чыккан өрт жаман, өздөн чыккан жат жаман».

С.Гапаровдун аталган эмгегинин биринчи главасы, жогоруда белгиленгендей, макал, лакаптардагы сүйлөмдөрдүн маанилик типтерин иликтөөгө арналган. Изилдөөдө макалдар жөнөкөй сүйлөм да, татаал сүйлөм да түзүлүшүндө болору, жалпы эле синтаксистик көрүнүштөрдүн (түзүлүштөрдүн) бардыгы макалдарда кезиге тургандыгы белгиленген. Алардын бардыгына токтолуп олтуруу максатка ылайыксыз. Бирок макалдар сүйлөмдүн кандай түрлөрүндө, кандай типтеринде боло тургандыгын С.Гапаровдун эмгегине таянып, мисал түрүндө көрсөтүү маанилүү деп эсептейбиз. Кыргыз тили мугалимдери аларды синтаксистик талдоо жүргүзүүдө кеңири колдонушса болот.

Жай сүйлөм түрүндөгү макал. Ок жарасынан сөз жарасы жаман.

Сууроолуу сүйлөм түрүндөгү макал. Бешиктеги баланын бек болорун ким билет?

Илептүү сүйлөм түрүндөгү макал. Хан үйүнүн тардыгы ай, кара алачыгымдын кендиги ай!

Буйрук сүйлөм түрүндөгү макал. Мал сактаба, ар сакта.

Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү боюнча.

Жалаң сүйлөм түрүндөгү макал. Жаштык–мастык. Ырыс алды–ынтымак.

Жайылма сүйлөм түрүндөгү макал. Сактыкка кордук жок. Бөксө чайнек бат кайнайт.

Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөм түрүндөгү макал. Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт. Уйку менен күлкүдө ар жок.

Жамдама жактуу сүйлөм түрүндөгү макал. Алтынды чыккан жеринен каз.

Кемтик сүйлөм түрүндөгү макал. Жакшынын шарапаты, жамандын кесепети.

Туяк жактуу сүйлөм түрүндөгү макал. Көлөкөгө карап тон бычпайт.

Жаксыз сүйлөм түрүндөгү макал. Ат, аттан кийин жат. Бала, баланын иши чала.

Татаал сүйлөмдөр боюнча.

Багынычсыз татаал сүйлөм түрүндөгү макал. Акыл-баштан, асыл-таштан.
Тоо арасын суу бузат, эл арасын чуу бузат.

Багынычтуу татаал сүйлөм түрүндөгү макал. Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө. Өзүңдү эр ойлосоң, башканы шер ойло. Эр өлсө да, эл өлбөйт.

Аралаш татаал сүйлөм түрүндөгү макал. Эсиң кетсе, эчки бак, эчки тууйт, үч улак. Бычакты өзүңө ур, оорубаса, башкага ур. ж.б.

С.Гапаровдун аталган эмгегинин экинчи главасы макал, лакаптардагы сүйлөм мүчөлөрүн талдоого арналган. Бул глава боюнча да жогоркудай маалыматтарды берүүгө болот.

Сүйлөмдүн ээси катышкан макалдар. Сынбасты уста жасабайт. Өнөрлүү өргө чабат.

Тутумдаш ээ катышкан макалдар. Баатыр болмок маңдайдан, чечен болмок таңдайдан.

Жайылма ээ катышкан макалдар. Оозу жаман элди булгайт, өтүгү жаман төрдү булгайт.

Сүйлөмдүн баяндоочу:

- 1) Этиштик баяндооч катышкан макалдар: Колу кыймылдагандын оозу кыймылдайт.
- 2) Зат атоочтук баяндооч катышкан макалдар: Биринчи байлык—ден соолук.
- 3) Сын атоочтук баяндооч катышкан макалдар: Уят өлүмдөн катуу.
- 4) Сан атоочтук баяндооч катышкан макалдар: Эр ортону—элүү.
- 5) «Көп», «аз» деген сөздөр баяндооч болгон макалдар: Жигитке жетимиш өнөр аз. Коркокко бир ок да көп.
- 6) «Бар», «жок», «керек» деген сөздөр баяндооч болгон макалдар: Карысы бардын ырысы бар. Баш кесмек бар, тил кесмек жок. Атты билгенче ай керек.

Сүйлөмдүн аныктоочу:

- 1) Зат атоочтук аныктоочтор катышкан макалдар: Ыйдын да өз күлкүсү бар.
- 2) Сын атоочтук аныктоочтор катышкан макалдар: Жакшы сөз жан сергитет, жаман сөз жан кейитет.

3) Сан атоочтук аныктоочтор катышкан макалдар: Миң кишинин атын билгиче, бир кишинин сырын бил.

4) Ат атоочтук аныктоочтор катышкан макалдар: Менин акылым сенде эмес, сенин акылың менде эмес.

5) Атоочтуктардан болгон аныктоочтор катышкан макалдар: Өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет.

Сүйлөмдүн толуктоочу:

1) Зат атоочтук толуктооч катышкан макалдар: Уят өлүмдөн катуу.

2) Затташкан сын атоочтук толуктооч катышкан макалдар: Жакшыга айтсаң, билет, жаманга айтсаң, күлөт.

3) Сан атоочтук толуктооч катышкан макалдар: Бирге тааныш болгончо, миңге билиш бол.

4) Ат атоочтук толуктооч катышкан макалдар: Өзүндү эр ойлосоң, өзгөнү шер ойло.

5) Атоочтук толуктооч катышкан макалдар: Бөлүнгөндү бөрү жейт.

6) Кыймыл атоочтук толуктооч катышкан макалдар: Бай союуга козу таппай, жардынын жалгыз улагын сураптыр.

7) Айрым этиштик толуктооч катышкан макалдар: Тур-турдан кабар келсе, уйкудан маза кетет.

8) «Бар», «жок» деген сөздөр толуктооч болгон макалдар: Барга мактанба, жокко шашпа.

9) «Көп», «аз» деген сөздөр толуктооч болгон макалдар: Көптү үмүт кылып, аздан куру калат.

Сүйлөмдүн бышыктоочу.

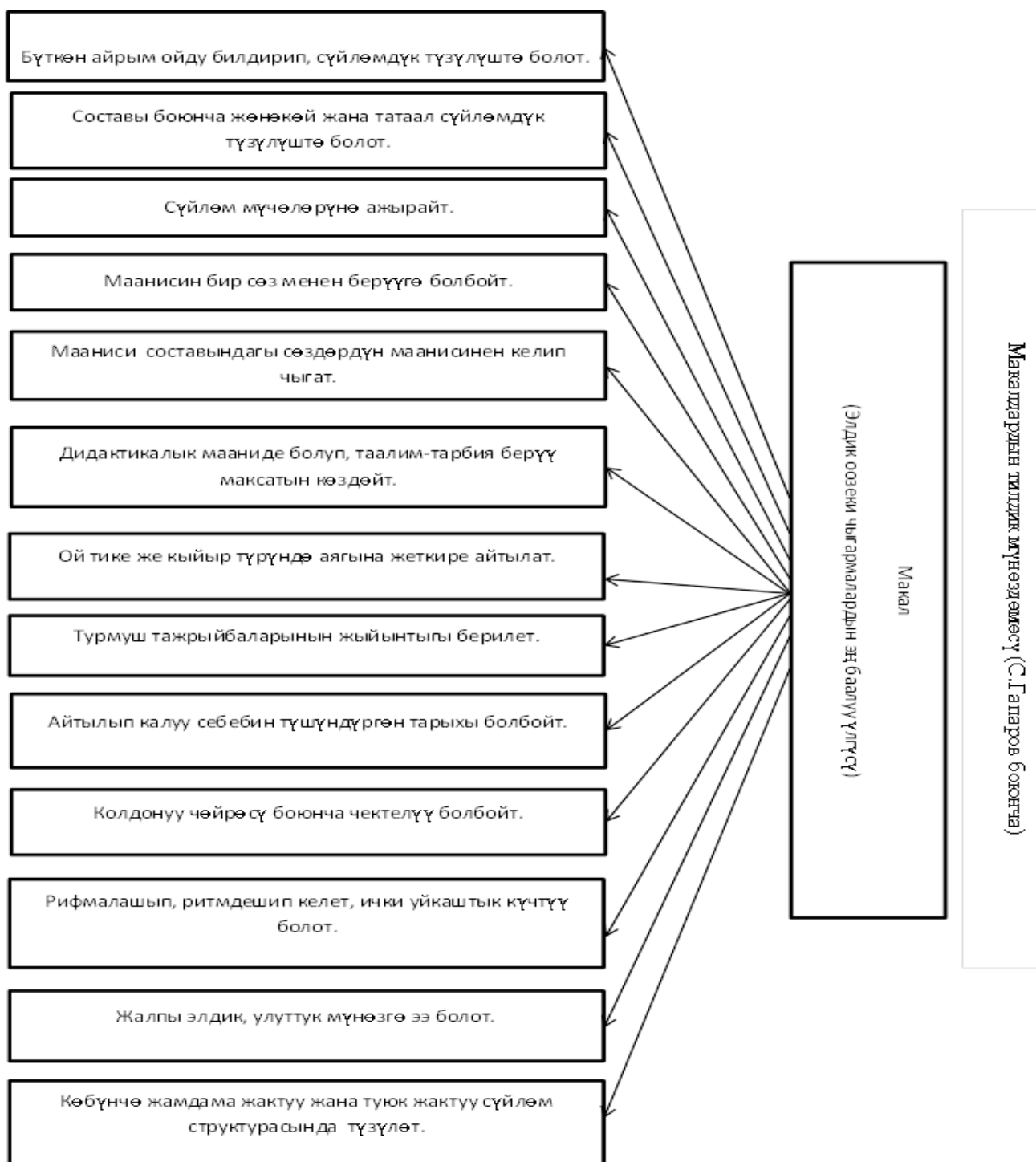
Сын-сыпат бышыктоочтор катышкан макалдар : Жакшы таап сүйлөйт, жаман каап сүйлөйт. Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат.

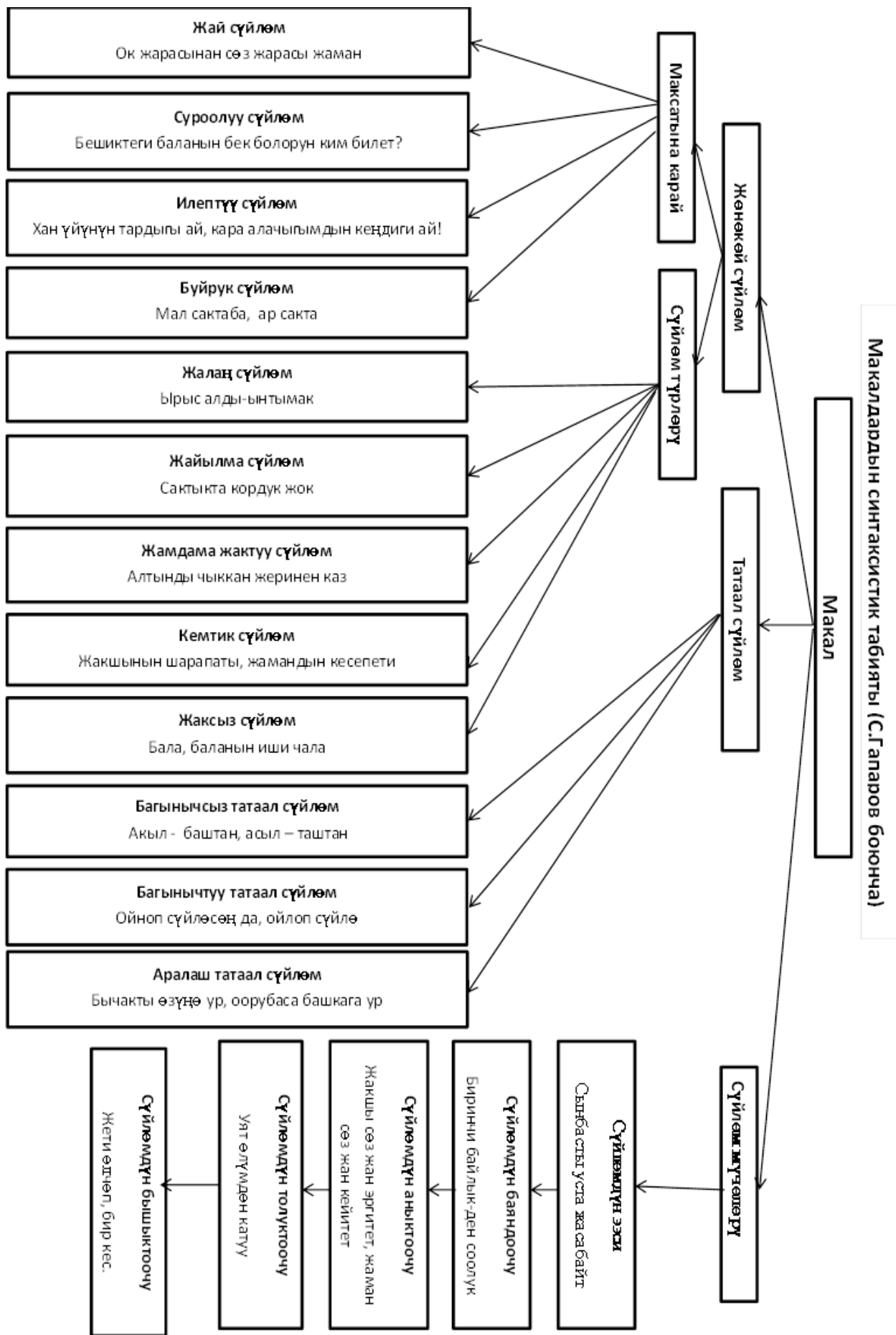
Мезгил бышыктоочтор катышкан макалдар: Чабал өрдөк мурда учат. Малдын төлүн күзүндө сана.

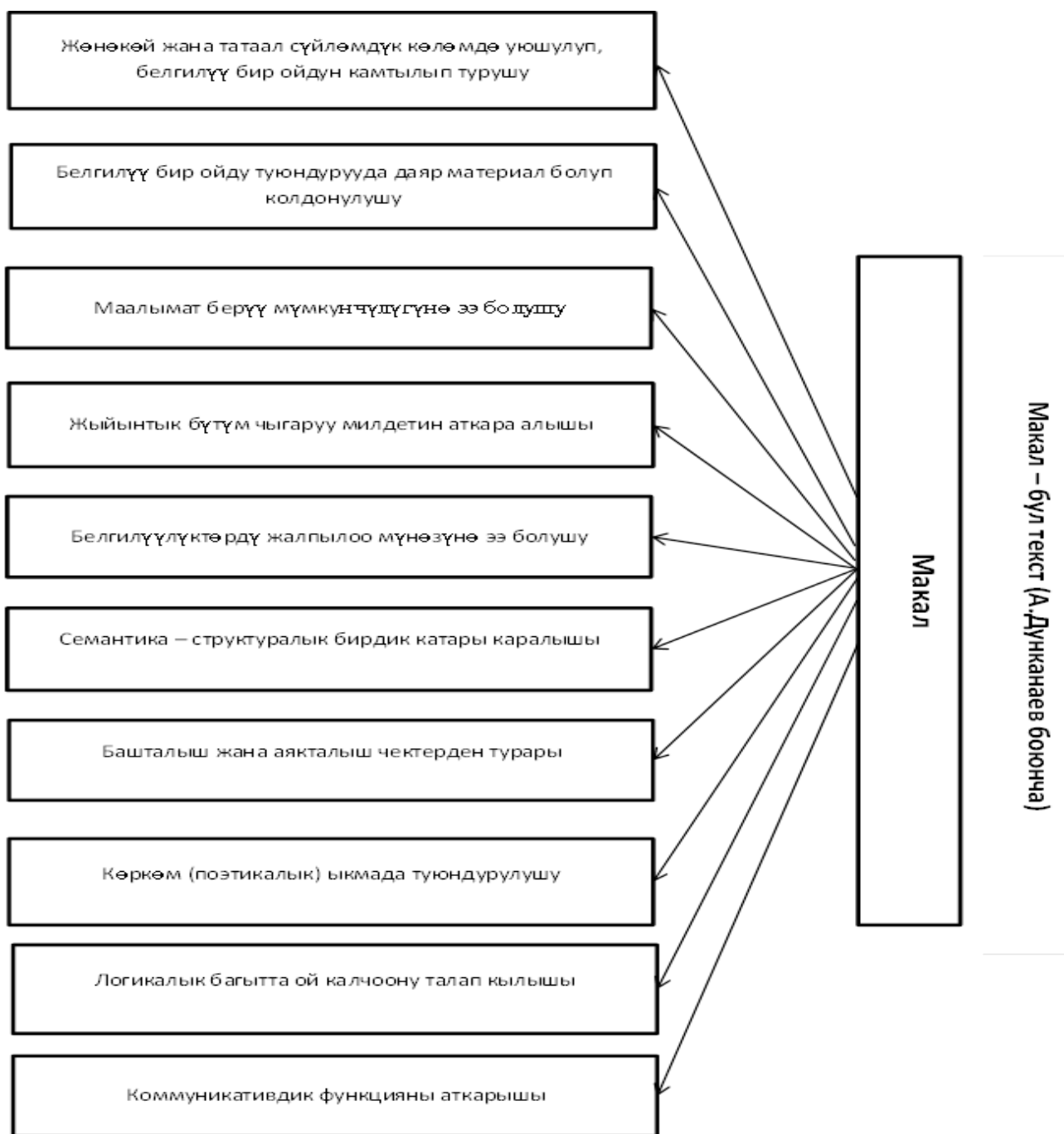
Орун бышыктоочтор катышкан макалдар: Жигит үйдө туулат, жоодо өлөт.

Сан-өлчөм бышыктоочтор катышкан макалдар: Отуз өлчөп, бир кес.ж.б.

С.Гапаров макалдардын кепте даяр түрүндө колдонулуп, туруктуулукка ээ экендигин жана бул жагынан алар фразеологизмдерге белгилүү деңгээлде окшош болорун да ачып көрсөткөн. Макалдардын синтаксистик табиятын аныктоо менен бирге макалдарга мүнөздүү болгон тилдик өзгөчөлүктөрдү да ачып берген. Биз аларды кыргыз тили мугалими комплекстүү түшүнүүсү үчүн чийме-таблица түрүндө төмөнкүдөй көрсөтсө болот деп эсептейбиз:

С.Ибраимовдун «Лингвокультурология – тилдик маданият таануу: Тарыхы жана теориялык негиздери» аттуу окуу куралы 2004-жылы басылып чыккан. Бул окуу куралынын экинчи главасы «Паремия мүнөзүндөгү сүйлөмдөр улуттук менталдуулуктун типологиялык структуралары катарында» деп аталып, анда: «Макалдар дүйнөнүн өзгөчө улуттук образын түзө алат» - деген тыянак чыгарылган. Главанын башталышында паремиялар тууралуу

түшүнүк берилген. «Тилди маданият жагынан изилдөөдө паремиялар айрыкча кызыкчылык туудурат (гр. *paromia* - санат, насыят маанилери). Паремиялар өзгөчө тексттер, универсалдык айтымдар деген ат менен турмуштук көрүнүштөрдү жалпылап, адамдардын жүрүш-турушундагы стереотиптерди жана нормаларды чагылдырат. Паремиянын бир нече түрлөрү бар: макалдар, лакаптар, афоризмдер, грегериерлер (таамай сөздөр), эскирип бүткөн чындыктар(трюизмдер) учкул сөздөр жана башкалар» [36,64].

Макалдардын тарыхы боюнча окумуштуу мындай маалыматтарды берген: «Макалдар, жазма адабияттын маалыматына караганда, байыркы Грецияда жол боюндагы устундарда жазылып коюлган санат сөздөр катары белгилүү. Макалдарды жазып калтыргандардын биринчилигин Аристотелге ыйгарышат» [36,64]. Андан ары автор макал менен лакап тууралуу мындай түшүндүрмө берет: «Макал менен лакап адамдардын биргелешкен аракетинин жыйынтыгын муундан-муунга өткөрүп берүүдө чоң мааниге ээ, алар маданияттын негизинде жаткан элдин рухий баалуулуктарынын өзүнчө эле бир системасын түзүп турат. **Булар, бир жагынан, тилдик көрүнүш болсо, экинчи жагынан, логикалык бирдиктер (ой жүгүртүүлөр жана ой корутундулар), үчүнчүдөн, кадимки турмуштук фактыларын ачык, так формада чагылдырган көркөм миниатюралар**» [36,65].

С.Ибрагимов орустун белгилүү окумуштуулары В.М.Ломоносов, А.Х.Востоков, А.А.Потебня, Г.М.Пермяков, Ю.И.Левиндин ж.б. изилдөөлөрүн талдоо менен макалдардын паремиялык табыятын ачууга аракет жасаган. Окумуштуунун макалдарды оозеки кеп, сүйлөшүү актылары боюнча бөлүштүрүүсү да кызыктуу. Автор аныктаган макалдарда камтылган тилдик актылар булар: 1) кайша макул эместик; 2) актоо; 3) насыят айтуу; 4) жолдомо; 5) алдын алуу; 6) дем берүү; 7) айыптоо; 8) уяткаруу; 9) күнөөлөө; 10) кыжырлануу; 11) акыл үйрөтүү; 12) ырастоо (аталган эмгектин 76-бети). Макалдарга байланыштуу аныкталган тилдик актылар орто мектептерде билим, тарбия берүү процессинде, айрыкча, кыргыз тили жана адабияты сабактарында мугалимдин сабакты уюштуруу, жүргүзүү, баалоо ж.б. иш-аракеттеринде

каражат, инструмент, таасир этүүнүн күчтүү жана натыйжалуу куралы катары жыш жана орундуу колдонууларын сунуш кылабыз.

Кыргыз макалдарын тил илиминин салттуу алкагынан алып чыгып, аларды текст катары алгачкы изилдөө иши Алтынай Өмүралиевага таандык. Ал 2008-жылы «Кыргыз макалдарынын тексттик табыяты (тексттик этнолингвистикалык аспект)» деген темада кандидаттык диссертация коргогон. Темадан көрүнүп тургандай, макалды текст катары карап, аны этнолингвистикалык өңүттөн иликтөөгө алган. Бул диссертациялык иш өзүнчө китеп болуп чыкпагандыктан, биз анын авторефератына кыскача талдоо жүргүзөбүз.

А.Өмүралиева: «Этнолингвистикалык талдоого алынып жаткан макалдарды өзүнчө логикалык бүтүндүккө ээ болгон философиялык ойду, жыйынтыктуу турмуштук чындыкты чагылдырган чакан текст деп карап, тексттик критерийлер менен бирге семантикалык талдоо аркылуу ар бир макалдын аркасында терең иликтөөнү талап кылган этнолингвистикалык руханий маданияттын камтылышы илимий көңүл бурууга муктаж» - деп [81,3] макалдарды рухий маданият катары карап, аларды иликтөөнүн зарылдыгын көрсөткөн. Диссертациялык изилдөөсүнүн максатын төмөнкүдөй аныктаган: «Макалдардын текст экендигин далилдөө аркылуу анын этнолингвистикалык негизинде этномаданий, философиялык, психологиялык ж.б. маселелер жаткандыгын, анын прагматикалык жагдай шартын, семантикасын белгилөө диссертациянын максаты болуп саналат» [81,4].

Автореферат менен толук таанышканда, коюлган максат ишке ашкандыгы тастыкталат. А.Өмүралиева бул изилдөөсүндө текстке аныктама-түшүндүрмө берип, макалдардын тексттик табыятын факты - мисалдарды талдоо менен кеңири ачып берген. А.Өмүралиеванын аныктоосу боюнча: «текст – угуучу же окуучуга ылайыкташкан, аларга маалымат берүү максатында жаралган, прагматикалуулукка ээ болгон, тиешелүү көлөмдөгү сүйлөмдөн кенен маанилерден турган логикалык коммуникативдик бирдик [81,7]. Текстке мындай аныктама берүү менен автор: **«Макалдар бүтүндөй**

тереңдикти, кенен түшүнүк берген текст деп атоого шарт түзөт. Анда глобалдуу өтө маани-маңыздуу контекст жатат, б.а. эл жашаган доор, коомдук түзүлүш, социалдык топ, алектенген кесип, айтуучу (физикалык), прагматикалык түшүнүүчүлүк, философиялык мезгилдик жана мейкиндик бар. Демек, макал–текст, ал–элдин маданияты, кеп-каадасы, пикирлешүү системасы, коомдук-социалдык, философиялык ж.б. параметрлерин ичине батырган түзүлүш» [81,7-8].

А.Өмүралиеванын макалдарда текстке мүнөздүү болгон категорияларды, макалдардын тексттик критерийлерин аныктап бергендиги кыргыз текст таануу илиминдеги жана макалдарды лингвистикалык изилдөөдөгү илимий жаңылык болуп саналат.

Кыргыз макалдарын лингвистикалык-коммуникативдик өңүттөн алгачкы изилдеген окумуштуу А.Т.Дунканаев болуп эсептелет. Анын «Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү» деген монографиясы 2010-жылы Каракол шаарында жарык көргөн. Ушул эмгегинин негизинде А.Т.Дунканаев 2011-жылы «Кыргыз макалдарына семантикалык - структуралык, логикалык - грамматикалык илик» деген темада докторлук диссертация коргогон. Кыргыз макалдарын көрсөтүлгөн өңүттөн изилдөөнүн маанисин, барк-баасын ал төмөнкүдөй түшүндүрөт: «Макалдарга лингвистикалык планда изилдөө иштерин жүргүзүү, анын жанрдык спецификалык бөтөнчөлүктөрүн дагы тереңдетип бөлүп көрсөтүү абдан маанилүү. Макалдар элибиздин тарыхынан, этнографиясынан, маданиятынан, дүйнө таанымынан жана ойду билдирүү мүмкүнчүлүктөрүнөн, элдин аң-сезимдик деңгээлинен маалымат берери анык. **Ошол эле учурда адамдын логикалык ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө, турмуштун оош-кыйыштарынан сабак берүүгө, жакшы менен жаманды ажырымдоого, жашоо чындыгын таанып билүүгө, андап таасирленүүгө, жалпы эле тарбиялоого эң чоң өбөлгө болот» [32, 4]. Биз белгиленген сүйлөмдөргө кыргыз тили мугалиминин өзгөчө маани берип, андагы камтылган ой-пикирлерди макалды сабакта колдонууда эске алуусун каалайбыз. Анткени кыргыз тилин окутууда**

макалдарды тек гана талдоонун, мазмунун айтып берүүнүн гана каражаты эмес, эң негизгиси, макалдарга таанып-билүүнүн булагы катары мамиле кылып, колдонуу мугалимге орчундуу талап катары коюлушу шарт.

А.Дунканаевдин изилдөөсү боюнча макалдар төмөнкүдөй сапат, касиеттерге ээ:

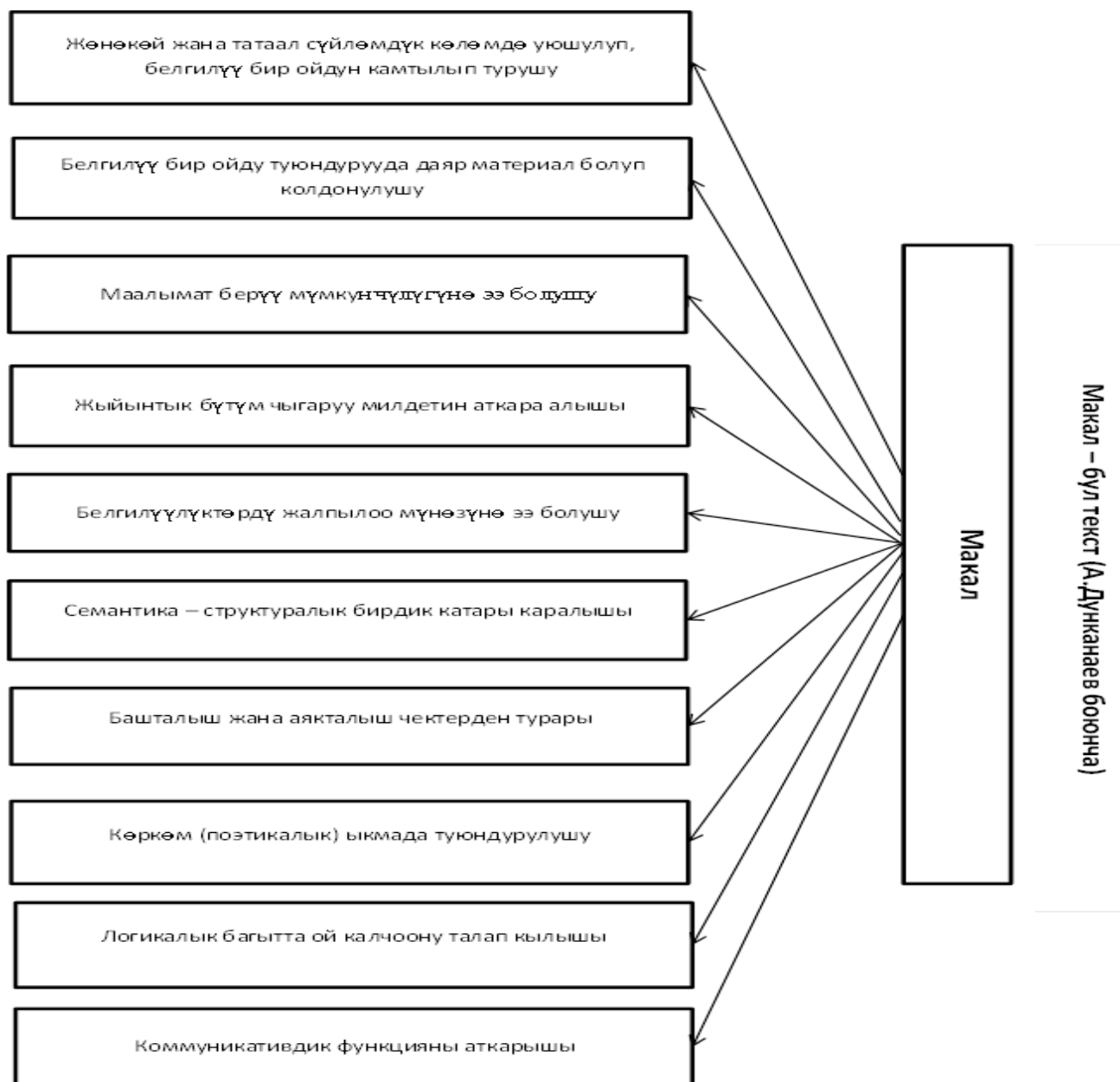
- «- макалдын мазмунунун кеңдиги жана тематикалык ар түрдүүлүгү;
- макал дүйнө-таанымдын куралы боло алгандыгы;
- объективдүү чындыктын каражаты экендиги;
- нуска кеп, акыл-насаат, тарбиялоо мүнөзүнө ээ болуусу;
- жалпылык, бүтүм, эреже катары берилиши;
- жыйынтыктарды, натыйжаларды билдириши;
- ой тереңдигинин камтылышы ж.б» [30,4].

Аталган монографиялык эмгегинде А.Дунканаев макалды текст катары карап, текст катары изилдөө боюнча А.Өмүралиеванын оюн андан ары улап, тереңдетет. «Макал эмне үчүн текст боло алат?»-деген суроого төмөнкүдөй негиздүү жооп берген: «...макалдын төмөндөгүдөй белгилерге ээ болушу, анын текст катары таанылышын камсыздайт:

1. жөнөкөй же татаал сүйлөмдүк көлөмдө уюшулуп, анда белгилүү бир ойдун камтылып турушу;
2. белгилүү бир ойду туюндурууда даяр материал болуп колдонулушу;
3. коммуникативдик функцияны аткарышы;
4. маалымат берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу;
5. жыйынтык бүтүм чыгаруу милдетин аткара алышы;
6. белгилүүлүктөрдү жалпылоо мүнөзүнө ээ болушу;
7. семантика-структуралык бүтүн бирдик катары каралышы;
8. башталыш жана аякталыш чектерден турары;
9. көркөм (поэтикалык) ыкмада туюндурулушу;
10. логикалык багытта ой-калчоону талап кылышы; көрсөтүлгөн белгилердин бири-бирине карата гармониялуу айкашуусу органикалык тыгыз байланышта, болуусу, бүтүндүк бирдикти шартташы макалдардын көп

катмарлуу оригиналдуу текст катары каралышына толук негиз берет» [30,19].

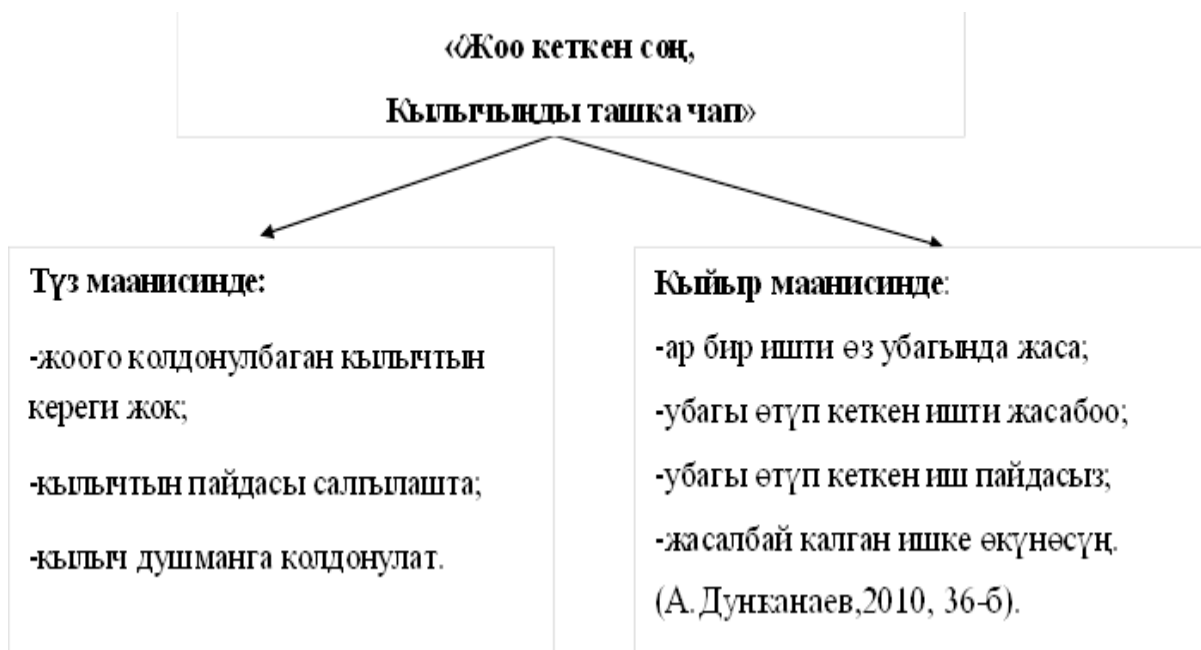
Бул маалыматтарды чийме-таблица түрүндө төмөнкүдөй берүүгө болот:

Кыргыз тили мугалими үчүн А.Дунканаевдин сөз болуп жаткан монографиялык эмгегинде көп пайдалуу пикирлер бар. Мисалы, окумуштуунун белгилүү бир макалда камтылган ой-туюнтмаларды, макалдын түз жана кыйыр маанилерин аныктап бериши сыяктуу ж.б. иш аракеттери практикалык чоң мааниге ээ. Айрым мисалдарды келтирели: «Эртеңки куйруктан, бүгүнкү өпкө» деген макалда камтылган туюнтмалар:

- бүгүнкү ишти эртеңкиге калтырба;
- ар бир иш өз убагы менен баалуу;

- өз убагында жасалган иштин майнабы болот;
- эртеңки иштин ийгилиги бүгүнкүдөн башталат;
- ар бир ишти азыртадан аткара берүү оң;
- эртеңки жасалчу иштен бүгүн бүтүргөн ишин жогору;
- эртеңкинин өз ырыскысы бар;
- бүгүнкү жасалчу ишти эртеңкиге калтыруу –жалкоолук;
- мыктыга умтулам деп, жакшыдан кур калба» [30,23]

Бул маалыматтардан улам кыргыз тили мугалими тигил же бул макалды сабакта колдонууда аны колдонуунун максатын аныктоо менен бирге эле ал макалда кандай маанилер камтылганын, макалдын түз жана кыйыр маанилери кайсылар экендигин да тактап алышы керек деген жыйынтык чыгарууга болот.

Кыргыз макалдарын кеп ишмердүүлүгүнө жана кеп маданиятына байланыштуу изилдөө боюнча профессор Т.С.Маразыковдун илимий-эмгектеринде кызыктуу жана практикалык мааниге ээ болгон маалыматтар бар. Анын 2014-жылы жарык көргөн «Текст: маалымат алмашуунун негиздери» деген окуу куралында оозеки сүйлөөнү, кеп маданиятын өнүктүрүүдөгү макалдардын мааниси, ролу тууралуу айтылган. **«Маалымат алмашууга байланыштуу макалдар, - деп жазат Т.С.Маразыков, -кайсы бир деңгээлде, элдик казына катары адамдарды, өзгөчө өсүп келе жаткан жаш муундарды**

мурдатан ата-бабалар тарабынан калыптанып келе жаткан сүйлөө маданиятына үйрөтүүчү окуу куралы катары кызмат өтөгөн десек болот» [69,56]. Мындан окумуштуунун макалдарга, баарыдан мурда, практикалык-колдонмолук өңүттөн мамиле кылып, макалдарды «сүйлөө маданиятына үйрөтүүчү окуу куралы катары» караганы көрүнүп турат. Биздин оюбузча, кыргыз тили мугалими макалдарды жакшы сүйлөөгө, так, кыска жана нуска сүйлөөгө көнүктүрүүнүн мыкты каражаты катары колдоно билүүлөрү өзгөчө мааниге ээ.

Профессор Т.С.Маразыков макалдын дидактикалык, таалим-тарбиялык, өнүктүрүүчүлүк маанисин жогору баалап, бул багытта изилдөө иштеринин жетишсиздигине тынчсызданат. «Тилекке каршы, - дейт Т.С.Маразыков, - азыркы кыргыз тил илиминде макалдарды сүйлөө маданиятынын өңүтүндө, багытында изилдөөгө алуу иши колго алынбай келе жатат. Биздин оюбузча, маалымат алмашууга байланыштуу макалдарды сүйлөө маданияты өңүтүндө иликтөөгө алуу дайыма актуалдуу жана абдан пайдалуу. **Анткени мындай түрдөгү макалдарда сүйлөө маданиятынын теориясы, байыртадан түптөлүп, калыптанган салттары, мыкты сүйлөөнүн жол-жоболору, механизмдери кыйытылып чагылдырылган» [69, 57].** Бул – чындык. Мисалы, «Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө» деген макалда сүйлөөгө байланыштуу бардык талаптар, сүйлөөнүн принциптери кыска, нуска берилген.

Т.С.Маразыков кыргыз тилиндеги сүйлөөгө байланыштуу айтылган 250 макалды талдоого алып, аларда сүйлөөнүн кандай принциптери берилгендигин аныктаган. «Алар:

1. Так сүйлөө принциби камтылган макалдар;
2. Туура сүйлөө принциби камтылган макалдар;
3. Калп айтпоо принциби камтылган макалдар;
4. Сылык сүйлөө принциби камтылган макалдар;
5. Логикалуу сүйлөө принциби камтылган макалдар;
6. Орундуу сүйлөө принциби камтылган макалдар;
7. Уга билүү принциби камтылган макалдар;

8. Нарктуу сүйлөө принциби камтылган макалдар;
9. Адептүү сүйлөө принциби камтылган макалдар;
10. Ийкемдүү сүйлөө принциби камтылган макалдар;
11. Маалымат алмашуу аркылуу мыкты тажрыйбаны өркүндөтүү принциби камтылган макалдар;
12. Чыр чыгарбоо, жаңжалга жол бербөө принциби камтылган макалдар;
13. Калыс болуу принциби камтылган макалдар жана башка». [69,57].

Кеп маданиятына, аны өркүндөтүүгө багытталган макалдарды топтоп, аларды жогоркудай тематикалык топторго бөлүштүрүп алып, сабакта колдонуу сабактын эффективдүүлүгүн арттырат.

1.4. Макалдардын кыргыз педагогикасында иликтениши

Илимий педагогика пайда болуп, калыптана баштагандан алда канча мурун адам коому түзүлгөндөн тартып пайда болгон, таалим-тарбия берүүнүн күчтүү да, таасирдүү да куралы, каражаты болгон элдик педагогика экендиги белгилүү.

«Кыргыздардын элдик педагогикасынын башаты, - деп жазат А.Эшиев, - б.з.ч. III к. жана андан да мурунку муунга өтүп, түптөлүп, такталып, бай тажрыйба топтоп, системага салынып, элдик оозеки чыгармалар жана акындар поэзиясы аркылуу бүгүнкү күнгө жетип келген» [126,89].

Бул боюнча Кыргыз Эл мугалими, профессор Исак Бекбоев минтип жазган: **«Илимий педагогикалык теориялар пайда болгонго чейин тарбиялоонун бирден-бир формасы жана каражаты элдик педагогика, т.а. фольклор, элдик оозеки чыгармачылык болгон. Элдик оозеки чыгармачылык – бул элдик педагогиканын эң универсалдуу булагы. Анын формалары жана жанрлары эң ар түрдүү. Алар: макалдар, ылакаптар, табышмактар, күү менен аткарылуучу ырлар, бешик ырлары, жарамазандар, ырым-жырым, эмгек ырлары, той ырлары, жомоктор,**

поэтикалык жана прозалык поэмалар, дастандар, эпикалык аңгемелер ж.б.» [17,11].

Элдик педагогика жөнүндө профессор Ж.А.Чыманов мындай деп жазган: «...Элдик педагогика—жалпы эле адамдын пайда болушунан тартып, уруу, эл, улуттун жаралышына чейинки доорлордон берки эчендеген сыноолордон сыналган да, чыңалган да тарыхый тажрыйбаларга, турмуштук суроо-талаптарга, зарылдыктарга, толук жооп берип келген, Адам менен бирге, Адам аркылуу, Адам үчүн, Адамдар тарабынан зарылдыктан улам табылган, улам толукталып, улам кошумчаланып турган улуу Табылга» [117,10]. Мына ушундай «улуу табылганын» башатында башкы дидактикалык чыгармалардын катарында макал тургандыгын танууга болбойт.

Ал эми макалдарды расмий түрдө сабатсыздыкты жоюуда, таалим-тарбия берүүдө, окутууда каражат катары колдонуунун тарыхы Э.Арабаевдин алгачкы «Алиппе» окуу китептеринен башталат деп айтууга толук негиз бар. Мисалы, Э.Арабаевдин 1924-жылы жарык көргөн «Кыргыз алиппесинин» мазмунун, түзүлүшүн, дидактикалык жабдылышын талдоого алуу аркылуу Ж.А.Чыманов анын мазмуну боюнча төмөнкүдөй маалыматтарды берген: «...алиппеден кийинки мезгилде кийим-кече, тамак-аш, дене мүчөлөрү, идиш-аяк, айбанаттар ж.б. аталыштары, **жаңылмачтар, табышмак, макал-лакаптар** берилген. Кыргыз элиндеги отуздан ашык оюндун аталышы, түрлөрү жөнүндө айтылган. Үй жаныбарларынын алтымыш, канаттуулардын алтымышка жакын аттары аталып, бак-дарак, өсүмдүктөрдүн жетимишке жакын аттары келтирилген» [119,100].

Ал эми алгачкы агартуучулардын окуу куралдарында макалдардын камтылышы тууралуу Ж.М.Орозалиеванын изилдөөсү боюнча мындай маалыматтарды алабыз: «Белгилүү агартуучулар К.Тыныстановдун окуу куралдарында жана И.Арабаев менен Х.Карасаевдин 1928-жылы жарыкка чыккан «Жаңылык» аттуу латын алфавитинде жазылган чоңдор үчүн алиппесиндеги мисалдардын дээрлик 80%ы макал жана лакаптар менен берилген. Улуу окумуштуу-түзүүчүлөр алгачкы окуу китептеринде

тематикалык жактан макал-лакаптардын адептүүлүккө, туруктуулукка, эмгекчилдикке, элпектикке үндөгөн үлгүлөрүн жыш колдонушкан. Тамгалар тууралуу маалымат бере баштаган алгачкы беттерде эле элдик макал-лакаптарды учуратууга болот. Бул болсо, жаш муундарга нравалык тарбия берүүдө, эстетикалык туюмун, көркөм аң-сезимин өстүрүүдө өзгөчө зор роль ойноп, ошондой улуттук, кыска, көркөм чыгармалар аркылуу окуу процессиндеги өсүштү да тездетүүгө шарт түзгөн. Анткени публицистикалык мүнөздөгү макалалар жана ар кандай жанрдагы баяндоо тексттерине караганда элдик чыгармалар менен рухий азык алып өскөн элдин аң-сезимине мына ушул фольклордук чыгармалардын бул жанрлары алда канча жакын экендиги эч кимге жашыруун эмес эле» [80,5]. (Ж.М.Орозалиева, 2003, 120-121-бб.)

Алгачкы алиппе, алгачкы кыргыз тили окуу китептеринен тартып аларга макалдарды киргизүү, аны окутуунун каражаты катары пайдалануу иштери жүргүзүлүп, ал тажрыйба азыркы күнгө чейин улантылууда. Бирок эң соңку кыргыз тили окуу китептеринде берилген макалдар тилдик (лингвистикалык) талдоолордун гана предметине айланганы өкүнүчтүү.

Макалдарды илимий-педагогикалык өңүттөн атайын иликтөө иштери өткөн кылымдын 60-жылдары башталган. Макалдарды билим берүү, окутуу процессинде түздөн-түз колдонуу маселесине алгачкылардан болуп кыргыз макал, лакаптарын топтоп, өзүнчө китеп түрүндө, түшүндүрмөлөрү менен чыгарган Шаршеке Усупбеков болгон. Анын 1967-жылы «Мектеп» басмасынан басылып чыккан «Макал, лакаптардын тарбиялык мааниси» аттуу чакан китепчесинин (32 - бет), биринчи бөлүгү «Кыргыз элинин макалдары менен ылакаптарынын тарбиялык мааниси» деп аталат. Ш.Усупбековдун бул эмгегинин башталышында макалдарга дидактикалык өңүттөн мамиле кылууга, түшүндүрүүгө болгон алгылыктуу аракеттери дароо байкалат. Автор макалдарды **«Эл байлыгы, көркөм сөздүн түгөнгүс кенчи», «эмгек тажрыйбаларынын карама-каршы тап күрөштөрүнүн жалпыланган жыйындысы», «кылымдар бою эңсеген тилектеринин үлгүсү», «өмүр тиричилигинин күзгүсү», «укумдан-тукумга өтүп, түбөлүктүү келаткан**

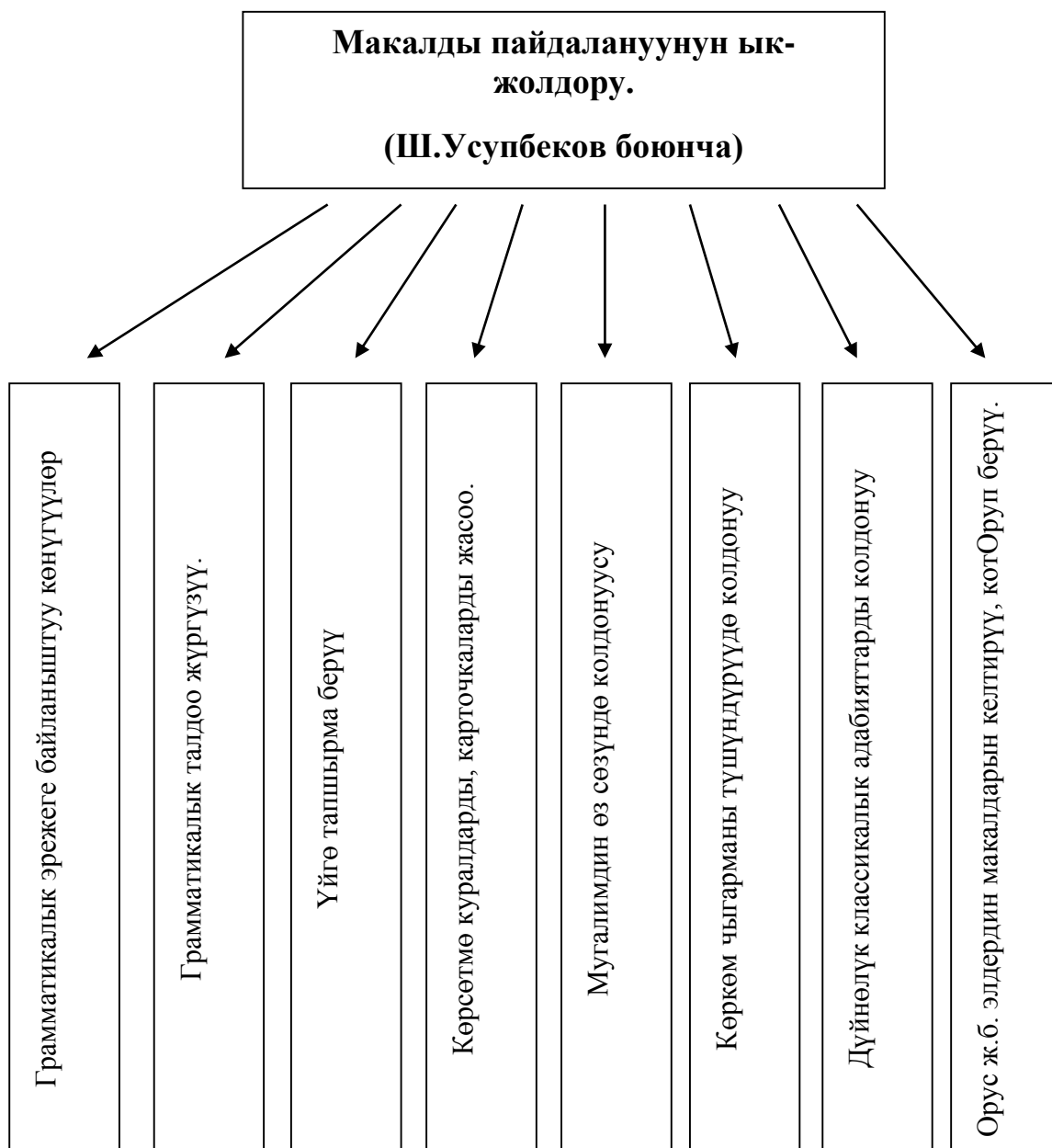
сыймыктуу мурасы» [117,32]. катары түшүндүрүп, баалайт. Андан ары автор макалдардын тарбиялык маанисин, аларды пайдалануунун барк-баасына басым жасайт. «Элдик чыгармалар адеп жаралаганда эле **анын түздөн-түз көздөгөн максаты элди, айрыкча, жаштарды тарбиялоо болгон...** Демек, - деп улантат Ш.Усупбеков, - биздин замандын адамдары бул мурасты – элдик адабиятты, алардын ширесинин ширеси, каймагынын каймагы болгон макалдар менен ылакаптарды **өзүбүз үйрөнүү менен бирге башкаларгада тартуулашыбыз керек. Айрыкча, тарбия багытында иштеген адамдар элдик мурастарды бардык кырдаалдарда пайдаланууга дайым даяр болуу менен ал макал, ылакаптарды же башка элдик оозеки чыгармаларды сабактарда, сабактан тышкаркы жерлерде пайдалануунун ыкмаларын, жолун, эбин жакшы билиши милдеттүү» [117,6-7]. Ар бир мугалим өз сабагында, класстан тышкаркы иштеринде же окуучулар менен болгон ар кандай максаттагы **ангемелеринде макал, лакаптарды кеңири пайдаланууга тийиш»**[117,9]. Мындан улам, макалдарды пайдалануунун кандайдыр бир чеги болбоого тийиш, алар дайыма, зарылдыгына жана ылайыгына жараша сабакта, башка иштерде ж.б. колдонулушу зарыл деген тыянак чыгарууга болот.**

Мындан дээрлик жарым кылым мурун айтылып, бирок бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготпой, тескерисинче, керектүүлүгү, зарылчылыгы артып бара жаткан мындай ой корутунду, пикирлерди эске алууга милдеттүүбүз деп ойлойбуз. Азыркы билим берүү, азыркы эне тилди окутуу талабы да – ушул.

Ш.Усупбеков жогоркудай окутууда макалдарды пайдалануунун жалпы маселелерине токтолгондон кийин, аларга таянуу менен конкреттүү ойсунуштарды, ык-жолдорду сунуш кылат. Кайрадан авторго сөз берели:

«Республикабыздын алдыңкы мугалимдери: Капар Оторбаев, Айнаш Боркеева, Калыйпа Исаева, Калыйпа Айыпова, Бүбүйна Кенжебаева, Нагыйма Арымкуловалар мүмкүн болгон учурларда элдик мурас-макалдар менен ылакаптарды ар бир эле мугалим өз сабактарында дайыма пайдалана ала турган бир катар ыкмаларды айта кеткен.» [117,9]. Ошол эле учурда автор макалдарды

сабакта натыйжалуу пайдалануу үчүн аларды тематикаларга бөлүп алууну сунуш кылып, өзү: эмгек, адамгерчилик, патриотизм, адилеттик деп төрт тематикага бөлүп берет. Ш.Усупбеков сабакта макалды колдонуунун төмөнкүдөй ык-жолдорун сунуш кылат:

Сунуш кылынган бул ык- жолдордун ичинен азыркы учурда кыргыз тили сабагында аздыр-көптүр колдонулуп келе жаткан ыкма макалдарды грамматикалык (фонетикалык, лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик) талдоолордо гана колдонулуп келе жаткандыгы өкүнүчтүү.

Ошол эле учурда белгиленген ык-жолдор сабак процессинде колдонулушу алгылыктуу экендигин танууга болбойт.

Кыргыз макалдарын дидактикалык чыгарма, кыргыз педагогикасынын өзөгү катары таанып, аларды ал кездеги жалпы союздук (СССР) деңгээлиндеги басылмага киргизген дагы бир эмгек 1988-жылы Москвадан басылып чыккан «Антология педагогической мысли Кыргызской ССР» деген китеп болуп саналат. Анда «Макалдар жана лакаптар» деген бөлүм берилип, кыргыз макал, лакаптары тарбия максаттары боюнча топторго бөлүштүрүлүп берилген. Антология боюнча кыргыз макал, лакаптары: үй-бүлөдө балдарды тарбиялоо; адеп-ахлактык тарбиялоо; акыл-эс тарбиялоо; эмгек тарбиясы, патриоттуулукка тарбиялоо жана атеисттик тарбия болуп, алтыга бөлүнгөн [8,57-65].

Макалдарды элдик педагогиканын мыкты үлгүсү, негизи катары карап, аларга ушул өңүттөн мамиле жасап, Орто Азия элдеринин макал-лакаптары боюнча олуттуу пикир айткан педагог-окумуштуулардын ичинен А.Измайловдун эмгектери айырмаланып турат. СССРдин, Кыргыз ССРинин академиги болгон бул белгилүү окумуштуунун «Народная педагогика: Педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана» деген 256 беттен турган эмгеги Москвадан 1991-жылы 40000 нускада басылып чыккан. Фундаменталдуу эмгекте Орто Азия элдеринин, анын ичинде, кыргыз элинин агартуучулук идеялары, элдин педагогикалык билими, тарбиялоо тажрыйбалары, үй-бүлө, балдар жана ата-энелер тууралуу нускалуу маалыматтар берилген.

«Макалдар жана лакаптар – элдик педагогиканын миниатюралары» деген өзүнчө бөлүм берилип, анда макал-лакап менен педагогиканын байланышы, карым-катышы, изилдениши талдаган. «Поэтика поговорок и пословиц » - деп жазат А.Э.Измайлов, - всесторонне изучена, и об этом много написано. Однако поэтика здесь тесно переплетается с педагогикой». «...Поговорки и пословицы – один из самых активных и широко распространенных памятников устного народного поэтического творчества. В них народ на протяжении веков обобщал свой социально-исторический опыт» [41,84]. Андан ары автор элдердин макал-

лакаптарга болгон мамиле-түшүнүктөрүн талдап келип, бул жагынан кыргыз эли макал-лакаптарга ата-бабалардан калган баалуу мурас катары карап, мамиле кылышы менен айырмаланып турарын көрсөткөн.

Кыргыз элинин макал-лакаптарын топтоого, изилдөөгө жана өзүнчө китеп түрүндө басылып чыгуусуна чоң салым кошкон педагог-окумуштуу Койчуманов Жумаш Ыбрай уулунун эмгектерине токтолбой коюуга болбойт. Окумуштуу-педагогдун макал-лакаптарды таза педагогикалык өңүттөн иликтөөгө, классификациялоого алган жана жарык көргөн эмгектеринин негизгилери катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1. Койчуманов Жумаш Ыбрай уулу. Элдик педагогиканын берметтери. (Кыргыз макал-лакаптары педагогикалык аспекте, Б., 1998, -131 б.)

2. Макал-лакаптар // «Эл адабияты» сериясынын 10-тому. Түзгөн – педагогика илимдеринин кандидаты Жумаш Койчуманов Ыбрай уулу, Б., «Шам», 2001 -208 б.

3. Жумаш Койчуманов. Макал-лакаптар жыйнагы, Б., 2011, -580 б.

Аталган эмгектерге хронологиялык тартипте кыскача токтололу. 1998-жылы басылган «Элдик педагогиканын берметтери» деп аталган эмгегинде Ж.Койчуманов кыргыз элдик педагогикасынын изилдениш тарыхына кыскача токтолуп, бир катар окумуштуулардын эмгектерин, диссертациялык иштерин көрсөткөн. Ошол эле учурда элдик педагогиканын баалуу мурастарын изилдөө кеңири жайылбай, педагогикалык иште макал-лакаптарды тарбиялык өңүттөн түркүмдөргө бөлүштүрүүнү актуалдуу деп эсептеген. Автор аталган проблема боюнча төмөнкүдөй пикирин айткан: «Макал-лакаптарды педагогикалык жактан классификациялоо – бул ушул багытта жасалган биринчи аракет, биздин оюбузча, теориялык гана мааниге ээ болбостон, таза практикалык мааниге ээ болуучу актуалдуу маселелердин бири. **Ал педагогдорго, мугалимдерге, тарбиячыларга жана ошондой эле лекторлорго, агитаторлорго, пропагандистерге, жалпы эле идеология майданында эмгектенген кызматкерлерге өз иштеринде макал-лакаптарды пайдаланууну жеңилдетип, алардын адистигин өркүндөтүүгө, кала берсе,**

эне тилин терең өздөштүрүүгө, сөзмөр жана чечен болууга жардам берет деп үмүттөнөбүз» [61, 6]. Биз бул пикирди толук колдоп, макалдарды кыргыз тили сабагында колдонууда аларды болжолдуу түрдө тематикасы боюнча бөлүштүрүп алууну алгылыктуу деп эсептейбиз.

Ж.Койчуманов макал-лакаптарды тарбиялык өнүктөн жети топко бөлүштүргөн. Алар: **акыл тарбиясы, саясат тарбиясы, эмгек тарбиясы, адеп тарбиясы, дене тарбиясы, эстетикалык тарбия жана үй-бүлө тарбиясы.** [61, 8].

2001-жылы «Эл адабияты» сериясынын 10-тому макал-лакаптардын топтомуна арналган (көлөмү 208 бет). Бул томдукту да Ж.Койчуманов түзгөн. Макал-лакаптардын топтомун берүүдөн мурда томдукта «Макал-лакаптарды жыйноо жана сактоо», «Макал-лакаптарды классификациялоо» аттуу темалар боюнча кыскача тарыхый маалыматтар берилген. Алар менен кыргыз тили мугалимдери тааныш болушун каалар элек.

Ж.Койчумановдун макал-лакаптарды көп жылдар бою топтоп, иликтеп, классификациялаган түйшүктүү иштеринин жыйынтык натыйжасы болуп, 2011-жылы 580 бет көлөмүндө басылып чыккан «Макал-лакаптар жыйнагы» эсептелет. Мында жыйнакты түзүүчү мурунку томдукка олуттуу оңдоолорду жана толуктоолорду киргизген. Жыйнакта «Макал-лакаптарды изилдөө иштери жөнүндө» деген темадагы маалыматтарды берген. Макал-лакаптарды тарбиялык-тематикалык бөлүштүрүүлөрү 1998-жылы жарык көргөн эмгегиндеги вариант боюнча бөлүштүрбөстөн, алфавиттик тартипте берген. Макал-лакаптарды жарыялоодо алфавиттик тартипте берүү ыкмасы кеңири практикаланып, учурда коомчулукка алынып кетти.

Соңку жыйнактагы дагы бир өзгөчөлүк анын 526-беттен 558-бетке чейинкиси «Нуска сөздөр жыйнагы» деген аталыштагы накыл сөздөрдү бергендиги деп эсептейбиз. Анда кыргыз каада-салтына, ырым-жырымына байланыштуу эскертүү, тыюу маанисинде айтылган нуска сөздөр топтолгон. Алар жаштарды тарбиялоо иштеринде колдонууга ылайыктуу. Мисалы, Адамды аттап өтпө, адамды малча санаба, акты төкпө, бакага тийсең, бетиң чаар

болуп калат, баш кийимди ыргытпа, жалгыз даракты кыйба ж.б.д.у.с. накылдар тарбиялык мыкты нускалардан болуп саналат.

Профессор С.К.Рысбаевдин 2006-жылы «Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы» аттуу монографиясы (Б., Билим куту, 2006., -367 б.) жарык көргөн. Аты айтып тургандай, эмгекте жаш өспүрүмдөргө арналган фольклордук чыгармалардын педагогикалык табыяты изилдөөнүн предмети болгон. Бул монографиянын негизинде автор ошол эле 2006-жылы «Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү» деген темада докторлук диссертация коргогон.

Профессор С.К.Рысбаев аталган монографиялык эмгегинде сабакта фольклорду пайдалануунун максат-милдети тууралуу мындай деп жазган: **«Кыргыз тили сабагында окутуунун негизги мааниси да, мазмуну да тилдин грамматикалык-фонетикалык материалдарын гана үйрөнүү эмес, же адабий окууда аңгеме, ыр жомоктун адабий-сюжеттик табыятын гана өздөштүрүү эмес, алар аркылуу элдин жан-дүйнөсүн, элди-жерди, анын салт-санаасын балдарга таанытуу жана элдин тилдик байлыгын, нукуралуулугун жан дүйнөсүнө жеткирүү аркылуу улуттук өзгөчөлүктү таанытуу, эне тилди сүйүү аркылуу улуттук аң-сезимди ойготуу, улуттук сыймыктануу сезимдерин түптөө, улуттук намысты ойготуу, улуттук дөөлөттөрдү сиңирүү, элдин-жердин биримдигин, түбөлүктүүлүгүн, сезип-туюуга, ага кызмат кылууга үйрөтүү болмокчу»** [107, 35].Автордун бул оюна толук кошулууга болот.

Чындыгында да, азыркы талаптарга ылайык **кыргыз тилин окутуунун негизги максат-милдетитилдинграмматикалык (жансыз) теориясын жаттатуу эмес, жаш өспүрүмдү кыргыз тилин окутуу аркылуу алардын таанып-билүүсүн (өзүн-өзү, элин, тарыхын, маданиятын ж.б. таанып-билүүсүн), маданияттуу жүрүм-турумун (маданияттуу сүйлөөсүн, каада-салтка ылайык маданияттуу жүрүм-турумун) жана баалуулук (улуттук, жалпы адамзаттык дөөлөттөр боюнча баалуулук) билгиликтерин (компетенцияларын) калыптандырып, өркүндөтүү болуп саналат. Ал эми**

ушул кезге чейин окутуп-үйрөтүүнүн негизин түзгөн грамматика окутуунун мазмуну эмес, каражаты катары каралат.

С.Рысбаев аталган докторлук диссертациясынын авторефератында элдик оозеки чыгармалардын кыргыз тили сабагындагы функцияларын бешке бөлүп көрсөтөт. Тагыраак айтканда:

«- биринчиден, ал урпактардын дүйнө-таануусун түптөөчү каражат;

- экинчиден, элдик таалим-тарбия берүүчү функциясы кичүүлөр үчүн улуу сабак, улуулардын турмуштук тажрыйбасы катары баалуу, тагыраак айтканда, тарбия берүүчү курал;

- үчүнчүдөн, ал балдардын көз карашына, ички дүйнөсүнө, жаш курагына жана кызыкчылыгына жараша окурмандын ишкердүүлүгүн калыптандыруучу каражат;

- төртүнчүдөн, кебин өстүрүүнүн, кеп маданиятына үйрөтүүнүн, сөзүн байытуунун материалы;

- бешинчиден, бүгүнкү күндө мектепте эне тили сабагында балдар фольклору боюнча адабий факт катары да маанилүү» [107, 19].

Албетте, мында фольклордун сабактагы аткарган кызматтары жалпылаштырылып берилген. Берилген функциялар менен чектелбей, эгерде кыргыз тили мугалими ишке чыгармачылык изденүү менен мамиле кылса, элдик оозеки чыгармалардын, анын ичинде макалдардын сабактагы кызматы чексиздикке чейин кетүүсү мүмкүн. Анткени макалдарда үн, тыбыштан тартып, сүйлөө, кеп, текстке чейин бардык маселелер чагылдырылган. Маселе аларды таап, сабакта максаттуу жана орундуу колдонууда турат.

Макалдарды практикалык максатта, кыргыз тили сабагында колдонуу практикасын агартуучу И.Арабаев менен профессор К.Тыныстановдон кийин кеңири колдонгон, жаңычыл педагог Кыргыз Эл мугалими Бектур Исаков болду деп билебиз. Новатор мугалимдин кыргыз тили жана кыргыз адабияты сабактары таанып-билүүгө, кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө багытталып келе жаткандыгы жалпы коомчулукка белгилүү. Б.Исаков жаңычылдыгын практикада, сабактарда көрсөтүү, далилдөө менен чектелбестен, өз

практикасынын, тажрыйбасынын негизинде окуу китептерин жазып, методикасын практикалап, баалуу колдонмолорун жарыялап келет. Анын айкын мисалы катары 2005-жылы жарыялаган эки бөлүктөн (эки китептен) турган «Санат сөз» топтомдорун көрсөтүүгө болот. Топтомдор жалпылаштырып, «Санат сөз» айтылганы менен, өз ичинен да бир нечеге бөлүнүп кетет. Алар: «1. Макалдар. 2. Санат сөз. 3. Сөз берметтери. 4. Илхам кеп. 5. Мээр сөз. 6. Насаат сөз жана нуска кеп. 7. Сын сөз жана чечен сөз. 8. Тил кутучасы. 9. Санжыргалуу казына» [39, 4-5].

Бектур Исаков аталган топтомунда макалдарга төмөнкүдөй аныктама берген:

1. Макал – бул улуттук таалим-тарбиянын алтын казынасы.
2. Макал – бул оту өчпөгөн коломто.
3. Макал өз ордунда жана зарылдыгы туулган жерде колдонгондо гана күчтүү.
4. Макал – бул жүйө, далил, таяныч, жөлөк.
5. Макал – бул турмуштан калпылып алынган акыл корутундусу.
6. Макал – бул жол-жосун, салт жана багыт.
7. Макал – бул ар бир атуулду ыйман-ызатка тарбиялоочу каражат.
8. Макал кыскалыгы, колдонууга ыңгайлуулугу, курчтугу, бутага таамай тийгендиги жана таасирдүүлүгү менен айырмаланат.
9. Макал өзүнчө ыргак, кыраат менен айтылат» [39,8-11].

Бул маалыматтар кыргыз тили мугалими үчүн өтө керектүү жана пайдалуу.

Макалдарды кыргыз тили сабагында колдонуунун лингводидактикалык маселелерине профессор Ж.А.Чыманов да кайрылган. Ал 2009-жылы чыккан «Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы» аттуу монографиясында кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминин фольклористика менен байланышын аныктап, көрсөтүүдө макалдарга өзүнчө токтолгон.

Ж.А.Чыманов макалдардын педагогикалык табыятын иликтөөдө белгилүү этнопедагог Г.Н.Волковдун макалдарга берген төмөнкү аныктамасын негиз катары алган: «В любой пословице всегда присутствует

«педагогический момент» - назидательность: под пословицей меткое образное изречение назидательного характера, тонизирующее самые различные явления жизни и имеющие форму законченного предложения. **Пословицы удовлетворяли многие духовные потребности трудящихся: познавательно-интеллектуальные (образовательные), производственные, эстетические, нравственные и.др»** [120,63].

Бир катар методикалык эмгектерге талдоо жүргүзүү менен Ж.А.Чыманов макалдарды кыргыз тили сабагында колдонуу боюнча төмөнкүдөй тыянак чыгарган: «Макал-лакаптар кыргыз тили сабагынын өзөгүн, негизин түзүп, ар бир сабакта катышышы зарыл. Ал үчүн, биринчиден, кайсы класста, кайсы гана тема өтүлбөсүн, эне тили сабагында, кеминде, экиден бешке чейинки макал-лакап же элдик оозеки чыгармалардын башка чакан үлгүлөрү колдонулушу керек. Экинчиден, алар сөзсүз түрдө окуучулар тарабынан үн чыгарып, мүмкүн болушунча класста көркөм окулушу зарыл. Үчүнчүдөн, макал-лакаптардын маанилери чечмелениши керек. Төртүнчүдөн, ал боюнча класстагы окуучулардын мүмкүн болушунча көпчүлүгү өз пикирин айтуусу керек. Бешинчиден, мүмкүнчүлүккө жараша айтылган маанилер талкууланып, турмуштук факты-мисалдар менен иллюстрацияланышына жетишүү керек. Алтынчыдан, макал-лакаптардын сөздүгүн түзүү, же болбосо, жазуу дептерине аларды жаздыруу практикаланышы керек. Жетинчиден, өтүлүп жаткан темага ылайык талдоо иштери (фонетика, лексика, грамматика) макалдарга жүргүзүлүшү керек ж.б.» [120,242-247-б.]. Берилген бул сунуштар практикалык жактан алгылыктуу жана кошумча даярдыкты талап кылбайт.

2013-жылдын 18-19-майында Ош шаарында «Этнопедагогика жана тарых: абалы жана келечеги» деген темада Республикалык илимий-практикалык конференция өткөрүлгөн. Анын материалдары Кыргыз билим берүү академиясынын «Кабарларына» (№ 3(27) 2013) басылып чыккан. Бул конференцияда, негизинен, кыргыз этнопедагогикасынын тарыхы, азыркы абалы боюнча теориялык жана практикалык маселелер каралган.

Конференциянын материалдары менен кыргыз тили мугалимдеринин толук тааныш болушунун мааниси чоң. И.Бекбоев, С.Байгазиев, А.Калдыбаева, А.Алимбеков сыяктуу ж.б. белгилүү окумуштуулардын конференцияда сүйлөгөн сөздөрү, баяндамалары мазмундуулугу жана актуалдуулугу менен айырмаланып турат.

Макалдарга педагогикалык-методикалык өңүттөн изилдөө иштерин жүргүзүүдө кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илиминде алгылыктуу жана атайын сөз кылууга татыктуу иштер жасала баштады. Буга факт-мисал катары 2014-жылы корголгон эки кандидаттык ишти атап көрсөтүүгө болот.

К.А.Беделова 2014-жылы «Мектептерде дидактикалык чыгармаларды жанрдык өзгөчөлүгүнө жараша окутуунун методикасы» деген темада кандидаттык диссертациялык ишин коргогон. Иштин авторефератында диссертант дидактикалык чыгармаларды окутуунун мааниси тууралуу мындай деп жазган: «...башка улуттарга караганда кыргыз элдин фольклору дидактикалык чыгармалардын жанрларына (макалдар, ылакаптар, санат-терме, насыят, үлгү ырлары, жаңылмачтар, тамсилдер, табышмактар) өтө бай келип, аларда элдик педагогикалык салттар, улуттук психология, кыргыздык менталитет, көчмөндүк дух терең сиңдирилген жана булар азыркы окуучулардын адептик тарбия алышына, эстетикалык табитинин жогорулашына өз жардамын тийгизерин белгиледик»[16,9]. Дидактикалык чыгармалардын, макалдардын бул кызматтарын аларды кыргыз тили сабагында колдонуу менен ишке ашырууга да болот.

Экинчи кандидаттык диссертациялык иш Анара Шералиевага таандык. Ал «Кыргыз орто мектептеринде фольклорду окутуунун методикасы (V-VI класстардын мисалында)» деп аталат. Бул иш да 2014-жылы корголгон. Диссертант фольклорду окутуунун кыргыз адабиятын окутуудагы орду, мааниси жөнүндө, окутуунун ык-жолдору жөнүндө кеп кылып, фольклорду окутуунун моделин сунуш кылган. Бул иштеги айрым жоболор, сунуштар кыргыз тили сабагында да колдонууга жарайт.

I глава боюнча корутунду

Ата-бабаларыбыздын өз урпактарына калтырган улуу руханий мурастарынын ичинде макалдар өзгөчө мааниге ээ. Тилге, кеп өнөрүнө айрыкча мамиле кылып, тилди сактоонун, барктоонун жана колдонуунун этнопедагогикалык негиздерин чөгөргөн кыргыз макалдарында таалим-тарбиялык, тарыхый жана маданий баалуулуктар камтылып, алар улуттун оозеки китебинин кызматын аткарып келген. Макал– кыргыз сөзүнүн, кыргыз кебинин классикалык жандуу үлгүсү. Жалпы эле билим берүүдө, анын ичинде, кыргыз тилин окутуп-үйрөтүүдө макалдарды колдонууга артыкчылыктуу маани берүүгө мезгил келди. Ал үчүн макалдардын илимий-теориялык өңүттөн изилденишине сарасеп салып, талдап, жалпылаштыруу зарыл. Ушул милдеттин өтөөсүнө чыгуу үчүн бул главада кыргыз макалдарынын адабият таанууда, кыргыз тил илиминде жана кыргыз педагогикасында изилдениш абалына, натыйжаларына талдоолор жүргүзүлдү. Талдоо, иликтөө иштеринен төмөнкүдөй жыйынтыктар алынды:

Биринчи, буга чейин кыргыз макал-лакаптары кыйла топтолуп, бир нече китептер, сөздүктөр жарык көргөн. Бул багыттагы иш-аракеттер дагы да жүргүзүлүп келет.

Экинчи, кыргыз адабият таануу илиминде өткөн кылымдын 30-40-жылдарынан тартып макалдар изилдене баштаган. Изилдөөлөрдө макалдардын табияты, мүнөздүү белгилери, макал менен ылакаптын жалпылыгы менен айырмасы, классификациясы, тематикасы, тарыхы, адабияттагы орду сыяктуу маселелер дурус изилденип, жыйынтыктар чыгарылган. Бул изилдөө ишине Б.Керимжанова, К.Мифтаков, С.Закиров, Ш.Усупбеков ж.б. зор салым кошушкан.

Үчүнчү, кыргыз тил илиминде дидактикалык башка чыгармаларга салыштырмалуу макалдарды изилдөө бир катар мыкты ийгиликтерге жетишилген. Макалдардын синтаксистик түзүлүшү, анын тексттик касиетке ээ болушу, сүйлөшүү-баарлашуудагы ролу жана мааниси тууралуу тил илиминин азыркы жетишкендиктеринин деңгээлинде изилденип, монографиялык

эмгектер жарык көрүп, кандидаттык, докторлук диссертациялык иштер корголгон.

Макалдардын лингвистикалык, лингвокоммуникативдик, прагматикалык, стилистикалык табиятын ачып берүүгө өз салымдарын кошкон тилчи-окумуштуулардын ичинен С.Гапаровду, А.Өмүралиеваны, А.Т.Дунканаевди, Т.С.Маразыковду ж.б. көрсөтүүгө болот.

Төртүнчү, макалдарды педагогикалык максатта колдонуу, иликтөө жүргүзүү иштеринин башаты 1911-жылы Уфа шаарында жарык көргөн Э.Арабаев менен Хафиз Сарсекеевдин кыргыз-казак балдары үчүн жазган «Алифва йаки төтө окуу» деген окуу китебинен башталат деп белгилөөгө негиз бар. Анткени дал ушул китепте макалдар окутуунун каражаты катары берилген [68,27]. Мындай керектүү жана алгылыктуу тажрыйба тунгуч профессор Касым Тыныстановдун кыргыз тили окуу китептеринде улантылып, толукталган.

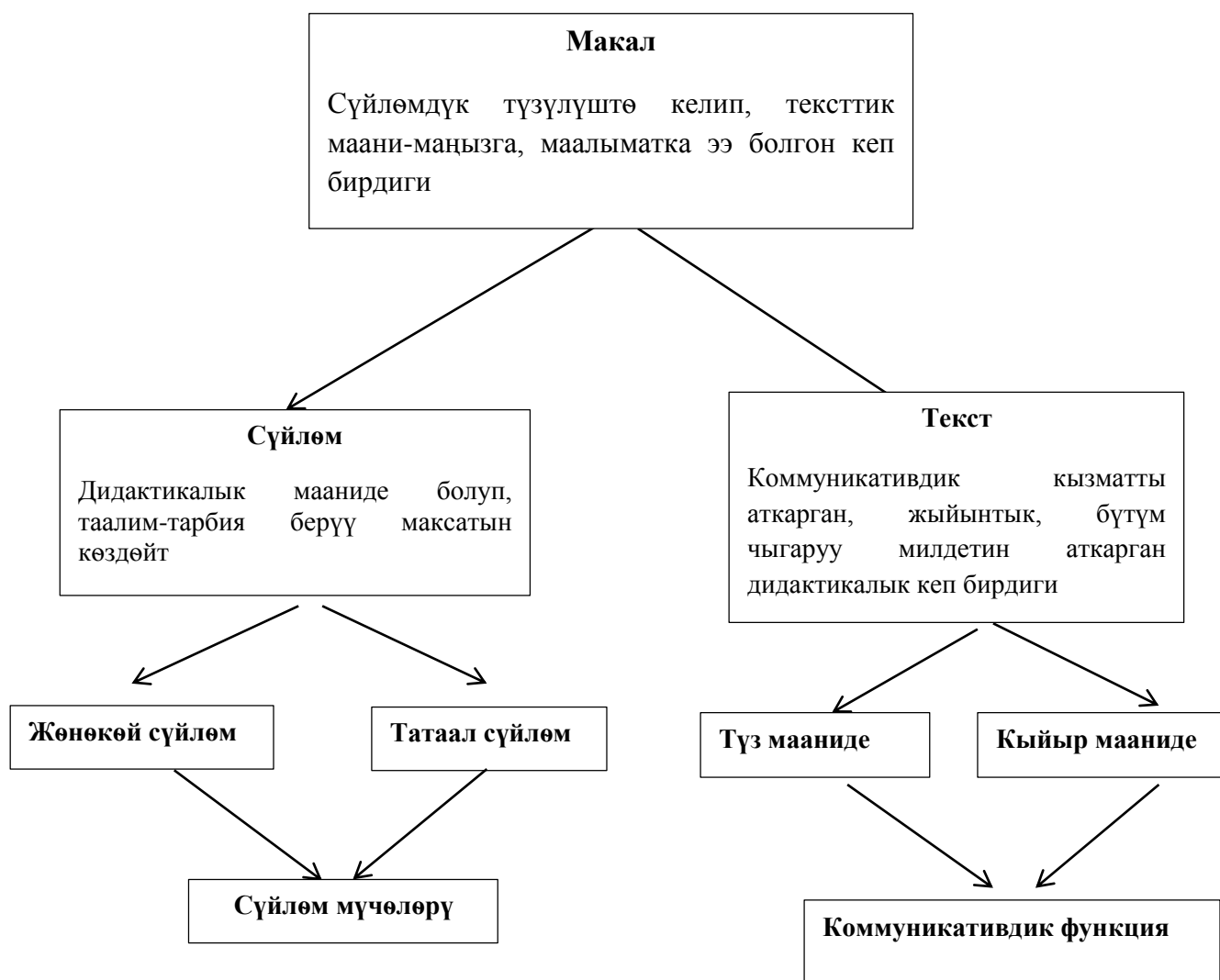
Макалдарды дидактикалык өңүттөн иликтеп, аны окутуу-үйрөтүү иштеринде колдонуунун мааниси, ык-жоболору, формалары тууралуу кыргыз педагогика илиминде А.Э.Измайловдун, Ш.Усупбековдун, Ж.Койчумановдун, И.Бекбоевдин, С.К.Рысбаевдин, Ж.А.Чымановдун ж.б. эмгектери бар.

Кыргыз адабият таануу, кыргыз тил илими жана кыргыз педагогикасында макалдардын изилденишинин жыйынтыктарын чийме-таблица түрүндө төмөнкүчө берүүгө болот:

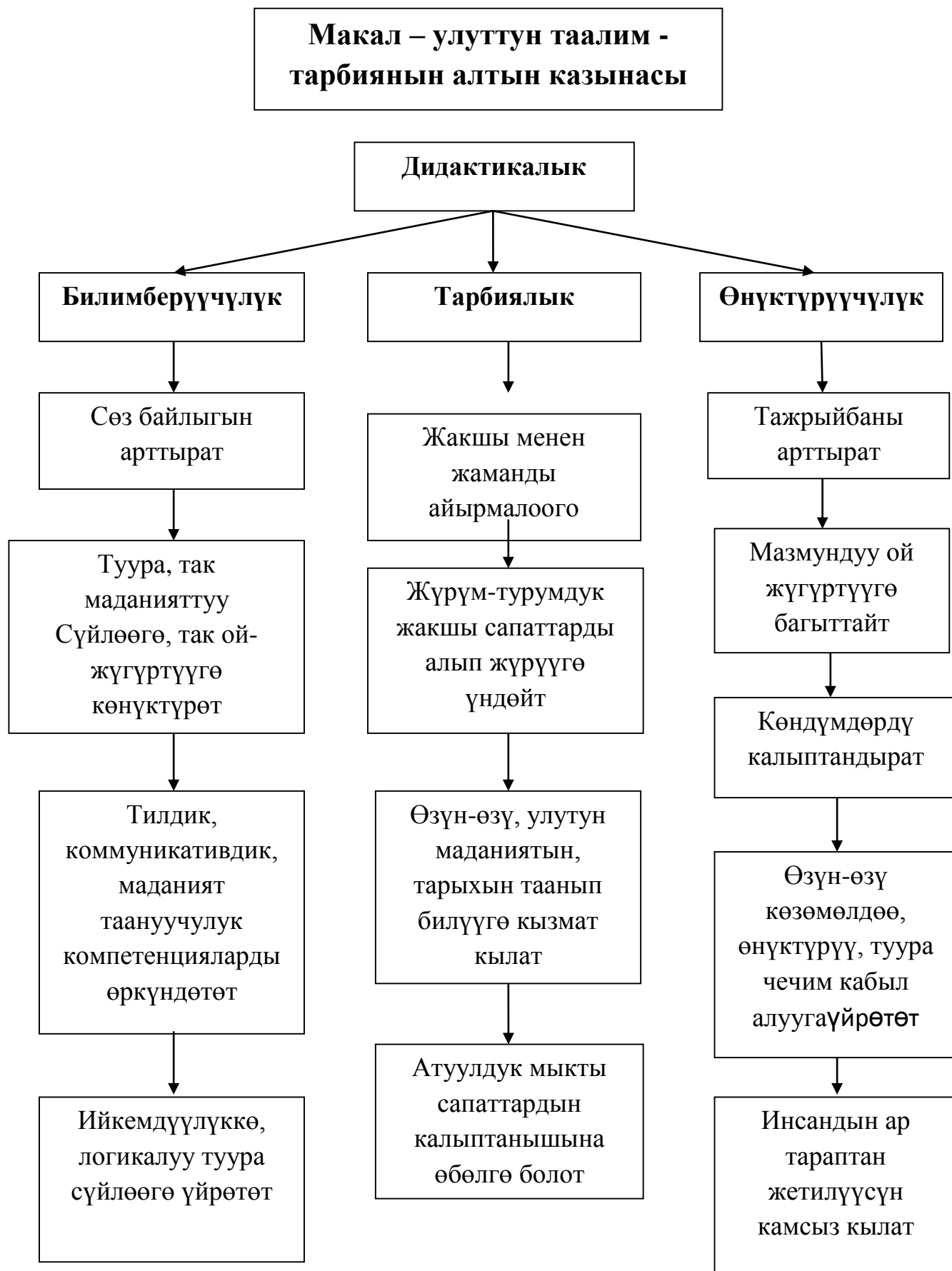
Макалдын адабият таануудагы табияты

Макалдын лингвистикалык табияты

Макалдардын этнопедагогикалык табияты

2-глава: Макалдарды кыргыз тили сабагында колдонуунун дидактикалык негиздери

Билим берүүгө, анын ичинде, тилдерди окутуп-үйрөтүүгө коюлуп жаткан азыркы талаптар кыргыз тилин эне тил катары окутууга да түздөн-түз тиешелүү. Мындан улам, кыргыз тилин орто мектептерде окутуунун максаты менен милдеттери да олуттуу оңдоолорго, толуктоолорго дуушар болду. Коюлган максат менен милдетке ылайык окутуунун мазмуну да кеңейтилди.

Тилди, эне тилди окутууга коюлган суроо-талаптар, күтүлгөн натыйжалар тууралуу казак окумуштуу-педагогу Ж.Н.Сулейменованын төмөнкү пикиринде алгылыктуу ойлор айтылган: «Тилди билүүгө, үйрөнүүгө болгон аракет азыркы күндө башкача мазмунга ээ болду. Билим берүүнүн мазмунунда тилди окутуунун маңызы өзгөчө. Эң алды менен окуучу тил аркылуу лингвистикалык билим алат. Курчап турган айлана-чөйрөнү тааныйт, адамдар менен тилдик карым-катнаш жасайт, логикалык ойлоосу өнүгөт, башка предметтерди өздөштүрөт, өз оюн оозеки да, жазуу түрүндө жеткире алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Тил – өнөр, билим, илимге жетелөөчү курал, ал тек гана сөз өнөрү гана эмес, ал ар улуттун өкүлдөрүн бири-бирине руханий жакындаштыруучу тарбия куралы. Тилди билүү улут аралык карым-катышты, улут аралык маданиятты жакшыртат, өркүндөтөт. Ар бир улуттун кылымдар бою жараткан маданиятын, анын мыкты үлгүлөрүн үйрөтүү аркылуу баланы ал улутка урмат менен мамиле кылууга тарбиялоо менен бирге, анын тилге болгон урматтоо сезимин ойготууга болот.» [91, 71]. Көрүнүп тургандай, эне тилди окутуу маселеси окуучуну жакшы сүйлөп, сабаттуу жазууга гана үйрөтпөстөн, улуттар аралык карым-катышты, мамилени, өз ара сыйлашууну да үйрөтүү маселесин өзүнө камтыйт. Мындай максаттын өтөөсүнө чыгуу үчүн кыргыз тилин окутуунун мазмунун тактап, конкреттештирүү зарыл болгон. Азыркы колдонулуп жаткан окуу программада кыргыз тилин окутуунун мазмуну компетенттүүлүккө негизделип аныкталып, негизги үч компетенция: тилдик, кептик жана маданий компетенциялар көрсөтүлгөн.

Программада ар бир компетенцияга түшүнүктөр берилген. Тагыраак айтканда, «Тилдик компетенттүүлүккө ээ болуу бүл» – окуучунун тилдин жеке жана жалпы мыйзамдарын чагылдыруучу нормалар жана эрежелер боюнча билимге ээ болуусу. Мында окуучу лингвистикалык маалыматтарды интерпретациялай алат, аналитикалык ой жүгүртүү көндүмдөрүнө ээ болот:

- тилдик биримдиктерди, тилдин системасындагы функциялары жана тексттеги ролу менен байланышта түшүнөт;

- лингвистикалык бирдиктерди, функциялары, маанилери жана стилдери боюнча топтоштурат;

- тилдик бирдиктердин синонимдештигин, структурасы, семантикасы жана стили боюнча айырмалайт;

- кептин оозеки жана жазуу формаларынын өзгөчөлүктөрүн аныктайт;

- каралган орфографиялык жана пунктуациялык эрежелерге ылайык орфографиялык жана пунктуациялык көндүмдөргө ээ болот;

Кыргыз тилин орто мектепте эне тили катары окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптар жаңы иштелип чыккан стандартта алда канча так берилген. Ал боюнча кыргыз класстарда (10-11-кл.) кыргыз тилин эне тил катары окутуунун максаты менен милдеттеринин негизин төмөнкүлөр түзөт.

Максаты: жогорку класстардын окуучуларынын оозеки жана жазуу кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү, баарлашуунун бардык чөйрөлөрүндө эне тилиндеги кеп маданиятынын нормаларын толук сактоого, көп түрдүү, көп маданиятты камтыган эне тилинин тилдик-маданий баалуулуктарын барктай билүүгө көнүктүрүү

Милдеттери: таанып-билүүчүлүк озуипаларын аткаруу, окуучунун эне тилин дүйнөнү таанып-билүүнүн, чындыкты чагылдыруунун, таалим-тарбия алуунун каражаты катары колдоно билүүсүн камсыз кылуу.

Тексттин коммуникативдик табыятын терең өздөштүрүү, текст талдоонун жана текст түзүүнүн көндүмдөрүнө ээ кылуу; Оозеки кепте орфоэпиялык, жазуу кебинде орфография менен пунктуациянын эрежелерин толук сактоого көнүктүрүү.

Окуучунун жүрүм-турумун тарбиялоо. Кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн жогорку деңгээлде колдонууга, маданиятуу сүйлөөгө көнүктүрүү. Өз пикирин, көз карашын толук билдирип, далилдөөгө, сүйлөшүүнүн максаты менен жагдай-шартына жараша тил каражаттарын орундуу колдонууга машыктыруу. Окуучуну өз кеп ишмердүүлүгүнө өзү көңүл буруп, аны өз алдынча өркүндөтүүгө көнүктүрүү.

Баалуулук табитин жогорулатуу. Кыргыз тилин эне тил катары баалап, аны менен сыймыктанып, өзүн, өз улутун, өз мекенин, дүйнөнү таанып-билүүнүн кубаттуу куралы, соолбос булагы катары кастарлап, эне тилин илим-билимди, жан дүйнөнү байытуунун баалуу каражаты катары колдонууга көнүктүрүү.

Кептик компетенттүүлүккө ээ болуу – бул мектеп бүтүрүүчүсү (сүйлөөчү же угуучу) коммуникативдик милдеттерди аныктоого, тилди пикир алышуунун ар кыл кырдаалдарында оозеки жана жазуу формасында пайдаланууга, өзүнүн сөздүк корун байытуу менен кептик мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө жөндөмдүүлүгү:

- карым-катнаштын (коммуникациянын) максатына ылайык кептин предметин жана темасын түшүнөт жана белгилейт;

- тексттеги биринчи жана экинчи маалыматтарды бөлүп көрсөтүп, аларды чындык менен салыштырат;

- коммуникативдик мазмунга ылайык тексттердин функционалдык-семантикалык типтерин, кептин ар кыл жанрындагы жана стилиндеги тексттерди айырмалайт жана пайдалана алат.

- адабий тилдин (стилдерине) нормаларына, пикир алышуунун максатына (кептик кырдаалдарга) ылайык текст түзөт;

- текстти ар кыл стилдик режимдерге (бир стилдеги текстти экинчи стилге айландыруу), түрдүү эмоционалдык жагдайларга (тондорго) ылайыктап кайрадан түзөт.

Маданий компетенттүүлүк – бул мектеп окуучусунун пикир алышууга катышуу менен социалдык кептик жана тарыхый-маданий контекстти эске алууга жөндөмдүүлүгү:

- коомдо жүрүм-турумдун нормаларына ылайык баарлашуунун катышуучусунун социалдык ролун өзүнө кабыл алат;

-элдин маданий мурасынын маанилүү бөлүгү катары тилге жекече мамилесин билдирет;

- кеп маданиятынын нормаларына ээ болот [59, 4-5].

Окуу программасы койгон талаптарга ылайык берилген компетенцияларды окуучуларда калыптандырып, өркүндөтүүдө макалдарды колдонуунун максаты, ык-жолдору жана формалары бар. Ал маселелерге өз-өзүнчө токтолуу зарыл деп эсептейбиз.

2.1. Тилдик компетенттүүлүктү өнүктүрүүдө макалдарды колдонуу

Тил илиминин кайсы бөлүмдөрү, темалары болбосун, аларды окутууда, окуучулардын орфографиялык, пунктуациялык сабаттуулуктарын арттыруунун кайсы маселелери болбосун, аларды чечүүдө, жалпы эле тилдик компетенттүүлүктү өркүндөтүүдө окутуп-үйрөтүүнүн максатына ылайык макалдарды колдонууга болот. Окутуунун, сабактын максатына ылайык макалдар окутуунун мазмуну жана каражаты катары пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү бар. Ошол эле учурда тилдин, кептин жана тексттин кайсы гана темаларын окутууда болбосун, макалдарды колдонууда, барыдан мурда, мугалим алынган макалды окуучуларга окутуп, мазмунун айттырып, турмуштук, таалим-тарбиялык маңызын жетик түшүндүрүүгө аракеттенишин алгылыктуу деп эсептейбиз.

Эгерде сабакта макалды колдонуу аны түшүнүүдөн, талдоодон жана ал боюнча окуучулардын жеке түшүнүк, көз караштарын калыптандыруудан башталып, мындай иштер улам тереңдеп, улам татаалдаштырылып, системалуу жүргүзүлсө, бул багытта окуучуларда мыкты көндүмдөрдүн калыптана тургандыгына биз өз практикабызда ынандык. Төмөндө тил илиминин бөлүмдөрү боюнча, окуу программасы

койгон талаптарга ылайык, макалдарды колдонуу менен жүргүзүлүүчү кыргыз тили сабагындагы иш-аркеттерге өз-өзүнчө токтолобуз.

2.1.1 Фонетиканы окутууда макалдарды колдонуу

Кыргыз тилинин фонетикалык системасы орто мектептин 5-жана 10-класстарында окутулат. Программалык талап боюнча окуучулар тыбыш жасоочу органдар, тыбыш жана тамга, үндүү жана үнсүз тыбыштардын өзгөрүүлөрү тууралуу маалыматтарды толук өздөштүрүүгө тийиш. Аталган темаларды толук жана жеткиликтүү үйрөтүү үчүн тыбыштардын өз алдынча тургандагы абалы жетишсиз. Ал үчүн ар бир тыбышты сөздүн, сүйлөмдүн, жалпы эле кептин алкагында кароо зарыл. Тыбыш тилдин материалдык жагы болуу менен бирге тилдеги бардык кубулуштардын, мыйзамдардын, кептин өзүнүн өзөгүн түзүп тургандыгын эске тутуу маанилүү. Фонетиканы окутууда сөзгө, сүйлөмгө, текстке фонетикалык талдоо жүргүзүү кеңири тарап, ал өз натыйжасын берип келе жаткандыгы белгилүү. Биз мындай фонетикалык талдоолордун негизги каражаты катары макалдарды сунуш кылабыз. Макалдарга фонетикалык талдоо жүргүзүүнүн үлгүлөрүн беребиз. **1. Калпырыс кесет, кайгы өмүр кесет.** (Макалга фонетикалык талдоо жүргүзүүдөн мурун, макалдын мааниси такталып, ал боюнча пикирлер айтылат.)

К – үнсүз, каткалаң үнсүз, жасалуу ордуна карата түпчүл, жасалуу ыгына карата артчыл, үн менен шыбыштын катышына карата шуулдама үнсүз.

а – үндүү, тилге карай жоон үндүү, эринге карай ачык эриндүү үндүү, жаакка карай кең үндүү.

л – үнсүз, уяң үнсүз, жасалуу ордуна карата уччул, жасалуу ыгына карата капталчыл, шыбыш менен үндүн катышына карай уяң үнсүз.

п – үнсүз, каткалаң үнсүз, жасалуу ордуна карай эрин-эринчил, жасалуу ыгына карата жарылма үнсүз.

ы – үндүү, тилге карай жоон үндүү, эринге карай ачык үндүү, жаакка карай кууш үндүү.

р – үнсүз, уяң үнсүз, жасалуу ордуна карай уччул, жасалуу ыгына карата дирилдеме, шыбыш менен үндүн катышына карата уяң үнсүз.

с – үнсүз, каткалаң үнсүз, жасалуу ордуна карай уччул, жасалуу ыгына карата жылчыкчыл, шыбыш менен үндүн катышына карата шуулдама үнсүз.

е – үндүү, тилге карай ичке үндүү, жаака карай кууш үндүү.

т – үнсүз, каткалаң үнсүз, жасалуу ордуна карай уччул, жасалуу ыгына карата жарылма, шыбыш менен үндүн катышына карата шуулдама үнсүз.

ө – үндүү, тилге карай ичке үндүү, жаакка карай кең үндүү, эринге карай эриндүү үндүү.

ү – үндүү, тилге карай ичке үндүү, эринге карай эриндүү үндүү, жаакка карай кууш үндүү.

2. Көп суур ийин казбайт, Ийин казса да, кенен казбайт. (Таалим-тарбиялык мааниси аныкталып, такталат. Окуучулар өз оюн айтат.)

к – үнсүз, каткалаң үнсүз, жасалуу ордуна карата түпчүл, жасалуу ыгына карата артчыл, үн менен шыбыштын катышына карата шуулдама үнсүз.

ө – үндүү, тилге карай ичке үндүү, жаакка карай кең үндүү, эринге карай эриндүү үндүү.

п – үнсүз, каткалаң үнсүз, жасалуу ордуна карай эрин-эринчил, жасалуу ыгына карата жарылма үнсүз.

с – үнсүз, каткалаң үнсүз, жасалуу ордуна карай уччул, жасалуу ыгына карата жылчыкчыл, шыбыш менен үндүн катышына карата шуулдама үнсүз.

уу – созулма үндүү.

р – үнсүз, уяң үнсүз, жасалуу ордуна карай уччул, жасалуу ыгына карата дирилдеме, шыбыш менен үндүн катышына карата уяң үнсүз.

и – үндүү, тилге каратаичке үндүү, жаака карай кууш үндүү.

н – үнсүз, уяң үнсүз, жасалуу ордуна каратауччул, жасалуу ыгына каратамурунчул, шыбыш менен үндүн катышына карайуяң үнсүз.

а – үндүү, тилге карай жоон үндүү, эринге карай ачык эриндүү үндүү, жаакка карай кең үндүү.

з – үнсүз ,жумшак үнсүз, жасалуу ордуна карата уччул, жасалуу ыгына карай жылчыкчыл, шыбыш үндүн катышына карай-шуулдама үнсүз.

б – үнсүз, жумшак үнсүз, жасалуу ордуна карата эрин-эринчил, жасалуу ыгына карата жарылма үнсүз.

й – үнсүз, уяң үнсүз, жасалуу ордуна карата орточул, жасалуу ыгына карай жылчыкчыл үнсүз.

т – үнсүз, каткалаң үнсүз, жасалуу ордуна карай уччул, жасалуу ыгына карата жарылма, шыбыш менен үндүн катышына карата шуулдама үнсүз.

3. Уруш - ырысты качырат, ынтымак - ырысты ашырат.(«Уруш», «ырыс», «ынтымак» сөздөрүнүн мааниси чечмеленет, макалдын мааниси такталат).

У – үндүү, тилге карата жоон үндүү, эринге карата эриндүү үндүү, жаакка карата кууш үндүү.

р – үнсүз, уяң үнсүз, жасалуу ордуна карай уччул, жасалуу ыгына карата дирилдеме, шыбыш менен үндүн катышына карата уяң үнсүз.

ш – үнсүз, каткалаң үнсүз, жасалуу ордуна карата уччул, жасалуу ыгына карата жылчыкчыл, шыбыш менен үндүн катышына карата шуулдама үнсүз.

ы – үндүү, тилге карай жоон үндүү, эринге карай ачык үндүү, жаакка карай кууш үндүү.

с – үнсүз, каткалаң үнсүз, жасалуу ордуна карай уччул, жасалуу ыгына карата жылчыкчыл, шыбыш менен үндүн катышына карата шуулдама үнсүз.

т – үнсүз, каткалаң үнсүз, жасалуу ордуна карай уччул, жасалуу ыгына карата жарылма, шыбыш менен үндүн катышына карата шуулдама үнсүз.

к – үнсүз, каткалаң үнсүз, жасалуу ордуна карата түпчүл, жасалуу ыгына карата артчыл, үн менен шыбыштын катышына карата шуулдама үнсүз.

ч – үнсүз, каткалаң үнсүз, жасалуу ордуна карай орточул, шыбыш менен үндүн катышына карай шуулдама үнсүз.

т – үнсүз, каткалаң үнсүз, жасалуу ордуна карай уччул, жасалуу ыгына карата жарылма, шыбыш менен үндүн катышына карата шуулдама үнсүз.

2.1.2. Лексиканы окутууда макалдарды колдонуу

Сөздүн тышкы жагын тыбыштардын курамы, ал эми ички жагын анын мааниси түзөт. Бул экөө бири-бирине дал келмейинче, ал сөздүк касиетке ээ

болбойт. Мектеп программасында лексика жана лексикология бөлүмү өтүлгөндө, тилибиздеги бардык сөздөрдүн жыйындысы лексиканы түзөрүн билишкени менен, сөздүн түпкү мааниси, колдонулушу, пайда болуу жана өнүгүү булактары, туюндурган мааниси боюнча сөздүн лексикалык мааниси менен грамматикалык маанисинин айырмачылыктары, сөздүн толук мааниси, сөздүн түз жана өтмө мааниси, сөздүн семантикалык жүгү боюнча бир маанилүү же көп мааниге ээ экендиги тууралуу бардык эле кыргыз тили сабагын окуткан мугалим окуучуга кеңири түшүнүк бере беришпейт. Төмөндө айрым макалдарга лексикалык талдоо жүргүзөбүз.

1. Кеп билген адам – көп билген адам.

1) “Кеп” деген сөздүн лексикалык мааниси: сөз, сүйлөшүлгөн сөз, айтылган сөз, ал башка тилден кабыл алынган (иран сөзү, кеп деген бизче сүйлөшүү деген мааниси туюндурат), адабий тилибизде активдүү колдонулат. Аталган контекстте «кеп» деген сөз түз мааниде колдонулган, бирок анын маанилик сыйымдуулугу абдан жогору.

2) “билген” деген сөздүн лексикалык мааниси: кабардар болуу, түшүнүү, аңдоо, колунан келүү (өзүң билбесен, билгенден ук), адабий тилде активдүү колдонулат. Төл сөз. Аталган контекстте түз мааниде колдонулду.

3) “адам” деген сөздүн лексикалык мааниси: ойлоо жана сүйлөө жөндөмдүүлүгүнө ээ болгон тирүү жан, бул сөз – кабыл алынган сөз (араб сөзү, бизче «киши» деген мааниси туюндурат), бул сөздүн синоними – «киши» деген сөз. Адабий тилибизде өтө активдүү колдонулат. Аталган контекстте түз мааниде колдонулду.

4) “көп” деген сөздүн лексикалык мааниси: арбын, мол, аз эмес деген түшүнүктү туюндурат. Төл сөз. Адабий тилде активдүү колдонулат. Сөздүн семантикалык жүгү боюнча көп маанилүү сөз болуп эсептелет (полисемия).

2. Оор иштен коркпо, оор сөздөн корк.

1) «Оор» деген сөздүн лексикалык мааниси: салмагы чоң, салмактуу деген мааниси туюндурат. Төл сөз. Адабий тилде активдүү колдонулат. Сөздүн семантикалык жүгү боюнча көп маанилүү сөз.

2) «иштен» деген сөздүн уңгусу – «иш», анын лексикалык мааниси: жумуш, күч жумшап иштелүүчү жумуш, чыгармачылык эмгек, кызмат абалы ж.б. Төл сөз. Адабий тилде активдүү колдонулат. Сөздүн семантикалык жүгү боюнча көп маанилүү сөз, омоним.

3) «коркпо» деген сөздүн лексикалык мааниси: чочуп, үрөйү учпасын деп, тынчтандыруу (Коркконго кош көрүнөт). Төл сөз. Адабий тилибизде активдүү колдонулат. Аталган контекстте түз мааниде колдонулду.

4) «корк» деген сөздүн лексикалык мааниси: чочуу, үрөйү учуу. Төл сөз. Адабий тилде активдүү колдонулат. Контекстте маанилик сыйымдуулугу жогору турат.

3. Адал эмгек абийир таптырат, арам эмгек азабын тарттырат.

1) «Адал» деген сөздүн лексикалык мааниси: таза, арам эмес, пайдаланууга жарамдуу. Бул сөз кабыл алынган сөз (араб сөзү, бизче “таза”, “аруу” деген маанини туюндурат). Аталган контекстте түз мааниде колдонулду. Адабий тилибизде активдүү колдонулат. Сөздүн семантикалык жүгү боюнча көп маанилүү сөз (Адал кызмат кылгандын ар дайым карды ток болот.) (Осмонкул).

2) «эмгек» деген сөздүн лексикалык мааниси: иш-аракет, жумуш, адамдын ишмердүүлүк сапатынын белгиси. Төл сөз. Адабий тилибизде активдүү колдонулат. Сөздүн семантикалык жүгү боюнча көп маанилүү сөз. (Сылап көрсө баланын, былкылдап турат эмгеги.) (Тоголок Молдо) Аталган контекстте түз мааниде колдонулду.

3) «абийир» деген сөздүн лексикалык мааниси: кадыр-барк, жакшы атак, аброй. Бул сөз – кабыл алынган сөз (иран сөзү, “кадыр-барк”, “аброй” деген маанини туюндурат). Аталган контекстте түз мааниде колдонулду. Адабий тилде активдүү колдонулат. Сөз семантикалык жүгү боюнча көп маанилүү сөз (полисемия) (Абийири айрандай төгүлүү).

4) «таптырат» деген сөздүн лексикалык мааниси: жоголгонду табуу. Төл сөз. Адабий тилибизде активдүү колдонулат. Сөздүн семантикалык жүгү боюнча көп маанилүү сөз. Омоним.

5) «Арам» деген сөздүн лексикалык мааниси: пайдаланууга жарабаган, «адал эмес» деген маанини түшүндүрөт. Бул – тилибизге кабыл алынган сөз (араб сөзү, “жакшы эмес”, “таза эмес” деген маанини туюндурат). Адабий тилде активдүү колдонулат. Сөздүн семантикалык жүгү боюнча көп маанилүү сөз (Бузук, кара ниет, арам ж.б.).

б) «азабын» деген сөздүн лексикалык мааниси: кыйноо, жапа, кордук. Тилибизге кабыл алынган сөз (араб сөзү, бизче “кыйноо”, “кордук” деген маанини туюндурат). Аталган контекстте түз мааниде колдонулду.

7) «тарттырат» деген сөздүн лексикалык мааниси: кылган ишинин азабын тартуу же тескерисинче ийгилигин көрүү. Төл сөз. Адабий тилде активдүү колдонулат. Сөздүн семантикалык жүгү боюнча көп маанилүү сөз.

4. Көкүрөгү сокурга жолукпа, көзү сокурга жолук.

1) «Көкүрөгү» деген сөздүн лексикалык мааниси: төш, көөдөн дегенди билдирет. Төл сөз. Адабий тилде активдүү колдонулат. Сөздүн семантикалык жүгү боюнча көп маанилүү сөз. Аталган контекстте өтмө мааниде колдонулган (Бул кылган жакшылыгың көкүрөктөн чыкпас) (К.Жантөшев).

2) «сокурга» деген сөздүн лексикалык мааниси: көрүү жөндөмдүүлүгүнөн ажыраган, көр дегенди билгизет. Төл сөз. Адабий тилибизде активдүү колдонулат. Сөздүн семантикалык жүгү боюнча көп маанилүү сөз. Омоним. Аталган контекстте өтмө маанини туюндурган.

3) «жолукпа» деген сөздүн лексикалык мааниси: жолугуу эмес, тескерисинче, кабылбоо, кездешпөө деген маанини берет. Төл сөз. Адабий тилибизде активдүү колдонулат. Синоним (жолукпа, кезикпе).

4) «көзү» деген сөздүн лексикалык мааниси: адамдын, жан-жаныбардын көрүү мүчөсү. Төл сөз. Адабий тилибизде активдүү колдонулат. Семантикалык жүгү боюнча бул сөз - көп маанилүү сөз. Омоним. (Куржундун эки көзү толтура буудай алып келдик (Жантөшев).

5) «жолук» деген сөздүн лексикалык мааниси: жолугуу, кездешүү, кабылуу. Төл сөз. Адабий тилде активдүү колдонулат. Сөздүн семантикалык жүгү боюнча көп маанилүү сөз. Синоним. (Жолук, кезик).

5. Билими күчтүү миңди жыгат, билеги күчтүү бирди жыгат.

1) «Билими» деген сөздүн лексикалык мааниси: окуу жай аркылуу бериле турган илимий маалымат. Жогорку билими бар адистерди да билимдүү дешет. Төл сөз. Адабий тилибизде активдүү колдонулат. Бул сөз семантикалык жүгү боюнча да бир маанилүү сөз.

2) «күчтүү» деген сөздүн лексикалык мааниси: адамдын алы, кубаты, бир нерсе кылууга, иштөөгө жөндөмдүүлүгү. Төл сөз. Адабий тилде активдүү колдонулат. Бул сөз семантикалык жүгү боюнча көп маанилүү сөз. Омоним.

3) «миңди» деген сөздүн лексикалык мааниси: көптүктү, 1000 деген санды билгизет. Төл сөз. Адабий тилде активдүү колдонулат. Бул сөз семантикалык жүгү боюнча көп маанилүү (Миңдин бири, табылбаган).

4) «жыгат» деген сөздүн лексикалык мааниси: тикесинен турган нерсени жыгылган абалга келтирүү. Төл сөз. Адабий тилибизде активдүү колдонулат.

5) «бирди» деген сөздүн лексикалык мааниси: жекеликти, «бир» деген санды билгизет. Төл сөз. Адабий тилде активдүү колдонулат. Бир маанилүү. Аталган контекстте түз маанини туюндурду.

6.Уулуң жакшы болсо, өрүшүң кеңейет, кызың жакшы болсо, конушуң кеңейет.

1) “Уулуң” деген сөздүн лексикалык мааниси: эркек бала. Тукумун улай турган ата-эненин перзенти. Төл сөз. Адабий тилде активдүү колдонулат. Бир маанилүү, аталган контекстте түз мааниде колдонулду.

2) “жакшы” деген сөздүн лексикалык мааниси: сапат жагынан талапка ылайыктуу, көңүлгө толгон, мыкты баага татырлык. Төл сөз. Адабий тилде активдүү колдонулат. Бул сөз семантикалык жүгү боюнча көп маанилүү (өтмө мааниде) атактуу, даңкы чыккан, эл бийлеген адамды да “жакшы, мыкты” деп коюшат.

3) “болсо” деген сөздүн лексикалык мааниси: кыймыл-аркеттин боло тургандыгын көрсөтөт. Төл сөз. Адабий тилде активдүү колдонулат.

4) “өрүшүң” деген сөздүн лексикалык мааниси: айылга жакын малдын жайыты (Өрүшү кенен малга жай) (Токтогул). Төл сөз. Адабий тилде

кийинчерээк пассивдүү колдонула баштады. Бир маанилүү сөз, аталган контекстте маанилик сыйымдуулугу жогору болду.

5) “кеңейет” деген сөздүн лексикалык мааниси: кең болуу, кеңейүү, чоңоюу дегенди түшүндүрөт. Төл сөз. Адабий тилибизде активдүү колдонулат. Бир маанилүү сөз. Аталган контекстте түз мааниде колдонулду.

2.1.3 Морфологияны окутууда макалдарды колдонуу

Мектеп программасында морфологияны окутуу 5-6-7-10-класстарда жүргүзүлөт. Морфологиялык маселелер сөз курамын, сөз түркүмдөрүн, ошондой эле ар бир сөз түркүмүнө тиешелүү болгон грамматикалык категорияларды, сөздүн грамматикалык формаларын, сөздөрдүн жасалышын окутууну өз ичине камтыйт. Сөз түркүмүнө тиешелүү материалдарды окуучулар канчалык туура өздөштүрүшсө, синтаксистик материалдарды да ошончолук туура өздөштүрүүгө жетишишет. Сүйлөмдөргө морфологиялык талдоо жүргүзгөндө, жалаң гана морфологиялык түзүлүштүн ажатын ажыратууга жардам бербестен, ошол сөздүн алгачкы тегин (төркүнүн) табууга да жардам берет. Ошондой эле сөздөрдүн маанилеринин өзгөрүшү морфемаларга байланыштуу болорун морфологиялык талдоодон окуучулар даана сезе, көрө билиши керек. Морфологиялык талдоонун каражаты катары айрым макалдарга талдоо жүргүзөлү:

Мисалы: **1. Айтылган сөз – атылган ок, экөө бирдей кайрылбайт.**

1) “**Айтылган**” деген сөздүн уңгусу “айт”, ал – этиш, буйрук этиш. Бул сөздүн биринчи мүчөсү –**ыл**, этиштин туюк мамилесин уюштурган мүчө, сөз жасоочу мүчө, экинчи мүчөсү – **ган**, атоочтукту уюштуруучу мүчө, сөз жасоочу мүчө.

2) **сөз** – зат атооч, конкреттүү зат атооч, жалпы ат, уңгу түрүндөгү зат атооч.

3) “**атылган**” деген сөздүн уңгусу – “ат”, этиш, буйрук этиш. Бул сөздүн биринчи мүчөсү – **ыл** этиштин туюк мамилесин уюштурган мүчө, сөз жасоочу мүчө, экинчи мүчөсү – **ган** атоочтукту уюштуруучу мүчө, сөз жасоочу мүчө.

4) **ок** – зат атооч, конкреттүү зат атооч, уңгу түрүндөгү зат атооч.

5) **“экөө”** деген сөздүн уңгусу “эки” сан атооч, эсептик сан атооч, бул сөздүн мүчөсү – **өө** кыймыл атоочту уюштуруучу мүчө, сөз жасоочу мүчө.

б) **“бирдей”** деген сөздүн уңгусу – “бир”, сан атооч, эсептик сан атооч, бул сөздүн мүчөсү – дей, сын атоочтун салыштырма мүчөсү **-дай** –мүчөсүнүн өзгөргөн түрү, сөз жасоочу мүчө.

7) **“кайрылбайт”** деген сөздүн уңгусу “кайры” этиш, буйрук этиш. Бул сөздүн биринчи мүчөсү – **ыл**, этиштин туюк мамилесин уюштуруучу мүчө, сөз жасоочу мүчө, экинчи мүчөсү – **ба**, этиштин терс формасын уюштуруучу мүчө, үчүнчү мүчө – **й**, чакчылды уюштуруучу мүчө, - **т** үчүнчү жактын мүчөсү, сөз өзгөртүүчү мүчө.

2. Адамды сөзүнөн тааныйт.

1) **“Адамды”** деген сөздүн уңгусу – “адам”, зат атооч, конкреттүү зат атооч, жалпы ат. Бул сөздүн мүчөсү – **ды**, табыш жөндөмөнүн мүчөсүнүн өзгөргөн варианты.

2) **“сөзүнөн”** деген сөздүн уңгусу – “сөз”, зат атооч, конкреттүү зат атооч. Бул сөздүн биринчи мүчөсү – ”ү”, 3-жактын **-ы** мүчөсүнүн өзгөргөн варианты, сөз өзгөртүүчү мүчө. Бул сөздүн экинчи мүчөсү **-нөн**, чыгыш жөндөмөнүн **-дан** мүчөсүнүн өзгөргөн варианты, сөз өзгөртүүчү мүчөсү.

3) **“тааныйт”** деген сөздүн уңгусу – “тааны”, этиш, буйрук этиш. Бул сөздүн биринчи мүчөсү – **й**, чакчылды уюштуруучу мүчө, экинчи мүчөсү – **т**, үчүнчү жактын мүчөсү.

3. Таап сүйлөгөн таттуу сүйлөйт.

1) **“Таап”** деген сөздүн уңгусу – “тап”, этиш, буйрук этиш. Бул сөздүн мүчөсү – **ып**, чакчылды уюштуруучу мүчө.

2) **“сүйлөгөн”** деген сөздүн уңгусу – “сөз”, зат атооч. Бул сөздүн биринчи мүчөсү **-лө**, зат атоочтон этиш жасоочу мүчө, сөз жасоочу мүчө, экинчи мүчө – **ган**, атоочтукту уюштуруучу мүчө, сөз жасоочу мүчө.

3) **“таттуу”** деген сөздүн уңгусу – “тат”, этиш, буйрук этиш. Бул сөздүн мүчөсү – **туу**, сын атооч жасоочу – **луу** мүчөсүнүн өзгөргөн варианты, катыштык сын атооч, сөз жасоочу мүчө.

4) **“сүйлөйт”** деген сөздүн уңгусу – “сүйлө”, этиш, буйрук этиш. Бул сөздүн биринчи мүчөсү – **й**, чакчыл мүчө, экинчи мүчөсү – **т**, жак мүчө, 3-жактын мүчөсү.

4. Жаманды мактасаң, жардан алыс кетет.

1) **“Жаманды”** деген сөздүн уңгусу – “жаман”, сын атооч, сапаттык сын атооч. Бул сөздүн мүчөсү – **ды**, табыш жөндөмөнүн мүчөсү, сөз өзгөртүүчү мүчө.

2) **“мактасаң”** деген сөздүн уңгусу – “макта”, этиш, буйрук этиш. Бул сөздүн биринчи мүчөсү – **са**, шарттуу ыңгайды уюштуруучу мүчө, экинчи мүчө – **ң**, 2-жактын мүчөсү.

3) **“жардан”** деген сөздүн уңгусу – “жар”, зат атооч, конкреттүү зат атооч, жалпы ат. Бул сөздүн мүчөсү – **дан**, чыгыш жөндөмөнүн мүчөсүнүн өзгөргөн варианты, сөз өзгөртүүчү мүчө.

4) **“алыс”** деген сөз – уңгу түрүндөгү тактооч.

5) **“кетет”** деген сөздүн уңгусу – “кет”, этиш, буйрук этиш. Бул сөздүн биринчи мүчөсү – **е**, чакчыл мүчө, экинчи мүчөсү – **т**, үчүнчү жактын мүчөсү.

5. Бешиктеги баланын бек болорун ким билет?

1) **“Бешиктеги”** деген сөздүн уңгусу – “бешик”, зат атооч, конкреттүү зат атооч, жалпы ат. Бул сөздүн биринчи мүчөсү – **те**, жатыш жөндөмөнүн мүчөсү, сөз өзгөртүүчү мүчө, экинчи мүчө –**ги**, катыштык сын атооч жасоочу – **гы** мүчөсүнүн өзгөргөн варианты, сөз жасоочу мүчө.

2) **“баланын”** деген сөздүн уңгусу – “бала”, зат атооч, конкреттүү зат атооч, жалпы ат. Бул сөздүн мүчөсү – **нын**, илик жөндөмөнүн мүчөсү, сөз өзгөртүүчү мүчө.

3) **“бек”** деген сөз – уңгу түрүндөгү зат атооч, конкреттүү зат атооч.

4) **“болорун”** деген сөздүн уңгусу – “бол”, этиш, буйрук этиш. Бул сөздүн биринчи мүчөсү – **ор**, арсар келер чакты уюштуруучу мүчө, экинчи мүчө – **у**,

таандык уланды, үчүнчү жак, үчүнчү мүчөсү – **н**, табыш жөндөмө мүчөсүнүн өзгөргөн варианты, сөз өзгөртүүчү мүчө.

Талдоодон көрүнүп тургандай, морфологиялык талдоо да өз кезегинде тилдин лексикалык корундагы сөздөрдүн, анын ичинде, макалдардын түпкү маанисин аны мүчөлөрүнөн айырбаштай билүүнү үйрөтүүдө мааниси зор.

2.1.4 Синтаксисти окутууда макалдарды колдонуу

Грамматиканын негизин түзгөн морфология менен синтаксис бөлүмүн окуп-үйрөнүү билим алууда өзгөчө мааниге ээ. Грамматиканын материалдарын жакшы өздөштүрүү менен окуучуларыбыз адабий тилде туура сүйлөөгө, текстти максатка ылайык түзө билүүгө, түзүлгөн тексттерди талаптагыдай толук кандуу кабыл алууга, жалпы эле орфоэпиялык, орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулукка үйрөнүшөт. Морфологияны окутууда окуучулар сөз мүчөлөрү аркылуу сөздөрдүн өзгөрүшүн, жасалышын жана сөз түркүмдөрүн үйрөнсө, ал эми синтаксисти окуп үйрөнүүдө сөздөрдүн сүйлөм ичинде маанилик-грамматикалык жактан айкалышын, сүйлөмдөрдүн түзүлүш, курулуш өзгөчөлүктөрүн, сүйлөмдө сөздөрдүн өз ара тизмектешүү мыйзам ченемдерин, нормаларын жана жол-жоболорун үйрөнүшөт. Ошондой эле аталган маселелер окуучулардын пунктуациялык жактан туура жазууга үйрөнүүсүнө көп мүмкүнчүлүктөрдү да түзүп берет.

Синтаксис сабагын туура уюштуруп, туура жүргүзүү аркылуу мугалим окуучулардын абстрактуу ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө, алардын оозеки жана жазуу түрүндө өз оюн мазмундуу, сабаттуу, түшүнүктүү, жөнөкөй жана жеткиликтүү туюндура алышына жетише алат. Ошондуктан грамматиканын синтаксис бөлүмүн окутуу илимий-педагогикалык жактан чоң мааниге ээ. Албетте, синтаксисти окутуу иши дидактиканын жана педагогиканын негизги принциптерине ылайык жеңилден оорго карай, тагыраак айтканда, жөнөкөйдөн татаалга карай жүргүзүлөт.

Биздин оюбузча, маселен, жөнөкөй сүйлөмдөрдү окутууда жана жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксистик конструкциясын үйрөтүүдө **«Асан китеп сатып**

алды» деген сыяктуу сүйлөмдөрдү мисал катары алуунун ордуна кыргыз элинин маданий, рухий дөөлөттөрүнүн катарын түзгөн, дидактикалык мүнөздөгү макалдарды таблица же схема түрүндө мисал келтирүү, окуучулардын жан дүйнөсүн, таалим-тарбиясын, жүрүм-турумун ар тараптан калыптандырууга таасир эте алгыдай макалдарды таап, жазуу жана аларга синтаксистик талдоо жүргүзүү жумушун талап кылуу кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырат. Анткени макалдар адамдардын жан дүйнөсүнө, кыял-сезимдерине, ой-санаасына күчтүү таасир эте алган, дидактикалык мүнөздөгү материалдар болгондуктан, алар мектепте окуучуларга таалим-тарбия берүү, акыл-кеңеш айтуу ишинде, окуучуларды ар тараптуу, гармониялуу инсан катары калыптандыруу максатын көздөгөн, стратегиялык мааниге ээ болгон иштерде көп багытта, көп кырдуу функцияда колдонулушу зарыл. Кыргыз макалдарында таалим-тарбия, акыл-насаат маанилери сүйлөөчү тарабынан белгилүү жакка (2-3-жакка) багытталып туюндурулат. Ошондуктан макалдардын баяндоочтору биринчи жакта эмес, көбүнчө экинчи, үчүнчү жакта айтылат. Макалдардын синтаксистик өзгөчөлүгү алардын көркөмдүк, көркөм-эстетикалык табыяты, өзгөчөлүктөрү менен да тыгыз байланыштуу. Мына ушул себептүү макалдар прозалык да, поэзиялык да касиетке ээ болуп, алар жөнөкөй сүйлөм жана татаал сүйлөм структурасында түзүлөт

Мына ушул негиздерге таянып, жөнөкөй сүйлөмдөрдү окутууда кездешүүчү айрым бир маселелерге токтололук. Салттуу синтаксисте жөнөкөй сүйлөмдөр түзүлүшүнө карай өз ара бир тутумдуу жана эки тутумдуу болуп бөлүнөрү белгилүү. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн мындай өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүүдө окуучулар бир кыйла кыйынчылыктарга тушугарын байкоого болот. Ошол себептен окуучулардын аталган багытта түшүнүгү так болсун үчүн адегенде эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдүн өзгөчөлүктөрүн, эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түрүн түзгөн жалаң жана жайылма сүйлөмдөрдүн синтаксистик белги-касиеттерин аныктап билүү өзгөчө мааниге ээ.

Синтаксистик түзүлүшү боюнча эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жалаң сүйлөм түрүндө курулган кыргыз макалдары арбын. Маселен, аларга

«**Ырыс алды – ынтымак**», «**Күч – бирдикте**», «**Күч – билимде**», «**Уйку – өлүм**» деген сыяктуу макалдарды кошууга болот. Ошондой эле «**Сактыктакордук жок**», «**Баркынды билбегенге сыр айтпа**», «**Батар күндүн атар таңы бар**», «**Бир карын майды бир кумалак чиритет**» деген сыяктуу эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жайылма сүйлөм түрүндө курулган макалдар да көп кездешет. Бул мисалдар эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөм конструкциясында түзгөн макалдардын айрымдары гана. Мындай типтеги мисалдарды таблица түрүндө доскага илип, окуучуларга төмөнкүдөй талаптарды коюуга болот:

- 1) Жалаң жана жайылма сүйлөм түрүндөгү макалдардан бирден мисал жазып, окуучуларга ушул түзүлүштөгү башка макалдарды таптыруу;
- 2) Андай макалдарды схема түрүндө бөлүп көрсөтүү;
- 3) Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөм конструкциясындагы макалдарга синтаксистик талдоо жүргүзүү;
- 4) Мындай макалдарды сөз айкашына ажыратуу;
- 5) Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөм конструкциясындагы макалдарды сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратуу ж. б.

Мисалы: эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдүн жалаң сүйлөм түрүндө курулган «**Уккан узарат**» деген кыргыз макалына төмөндөгүчө синтаксистик талдоо жүргүзүүгө болот:

- а) Бул сүйлөм – айтылыш максаты боюнча жай сүйлөм.
- б) Сүйлөм – грамматикалык түзүлүшү боюнча жөнөкөй сүйлөм. Жөнөкөй сүйлөмдүн ичинен эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөм. Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдүн ичинен жалаң сүйлөм.
- в) Сүйлөмдү сөз айкашына ажыратсак, бул сүйлөмдө «**уккан узарат**» деген бир эле сөз айкашы бар. Бул сөз айкашы өзгөчө мүнөздөгү предикативдик катыштагы сөз айкашы болуп саналат. Ошондуктан аталган сөз айкашы сүйлөмдүк касиетке ээ. Бул сөз айкашында багындыруучу сыңар – «уккан» деген сөз. Багыныңкы сыңар – «узарат» деген сөз. Сөз айкашынын сыңарын

түзгөн бул сөздөр бири-бирине синтаксистик байланыштын багыныңкы түрүндө, ээрчишүү байланышында байланышып турат.

«Уккан узарат» деген сөз айкашы – сөз айкашынын түзүлүшү боюнча жөнөкөй сөз айкашы. Анткени бул сөз айкашы эки сөздөн куралды. Аталган сөз айкашы сөз айкашынын формасы боюнча атоочтук сөз айкашы. Анткени сөз айкашындагы багындыруучу сыңар – атоочтук. Сөз айкашынын мүнөзү боюнча бул сөз айкашы – эркин сөз айкашы. Себеби бул сөз айкашын түзүп турган сөздөрдүн ордун которууга, грамматикалык формаларын өзгөртүүгө, аларды башка сөздөр менен алмаштырууга болот. «Уккан узарат» деген сөз айкашы – сөз айкашындагы синтаксистик байланыштын түрү боюнча багыныңкы байланыштагы сөз айкашы. Анткени сөз айкашын түзүп турган сөздөр бири экинчисине («узарат» деген сөз «уккан» деген сөзгө) маанилик жактан да, грамматикалык жактан да багыныңкы абалда байланышып турат. Багыныңкы байланыштагы сөз айкашынын ичинен ээрчишүү байланышы. Анткени «уккан» деген багындыруучу сыңарды «узарат» деген багыныңкы сыңар жак, сан, түр боюнча ээрчип байланышты.

г) Сүйлөмдү сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратсак, «узарат» деген сөз – сүйлөмдүн баяндоочу. Бул сөз сүйлөмдө ойдун негизин түзүп турган «уккан» деген сөздүн (ээнин) кыймыл-аракеттик кырдаалын туюндурду. Эмне кылат? деген суроого жооп берет. Ал эми «уккан» деген сөз – бул сүйлөмдө сүйлөмдүн ээси. Ким? деген суроого жооп берет.

Ошондой эле **атоочтуктар, чакчыл түрмөктөр, фразеологизмдер** да сүйлөмдүн бир эле мүчөсүнүн милдетин аткара алышат. Муну биз макалдар аркылуу төмөнкүчө берсек болот:

1) Көп уктаган көптөн кур калат. Оро албаган орок тандайт, чабаалбаган чалгы тандайт. Азды аяган көптөн кур калат. Өткөн өчүбардын, кетпес кеги бар. (Буларда атоочтук бар) Макалдарда кездешкен *көп уктаган, оро албаган, чаба албаган* деген атоочтуктар бир сүйлөм мүчөсүн, ээлик милдетти аткарышты. Ал эми *өткөн өчү бардын, кетпес* деген атоочтуктар аныктоочтук милдетти аткарышты.

2) Ууру тойгончо жеп, өлгөнчө карганат. Укпайт деп, ушак айтпа, көрбөйт деп, ууру кылба (чакчыл түрмөк). Бул мисалдардагы чакчылдар бышыктоочтук милдетти аткарып турат.

3) Башы бүтүн, боору аман адам жок. Бөйрөктөн шыйрак чыгарган бүргөдөн май сызгыргысы келет (фразеологизм катышкан макалдар). Ал эми фразеологизмдер катышкан макалдарда *башы бүтүн*, *боору аман*аныктооч болсо, *бөйрөктөн шыйрак чыгарган* ээлик милдетти аткарып турат.

Мында мисал катары алынуучу материалдарга көңүл буруу чоң мааниге ээ. Окутуу ишинде мисалдар көп багыттуу кызмат өтөөсү, окуучулардын тилдик билимин арттыруусу, тилдик туюмун жана тилдик табитин калыптандыруусу, ошондой эле алардын ой жүгүртүү деңгээлин көтөрүүсү, ой жүгүртүүсү аркылуу ички жан дүйнөсүн, жалпы эле жан дүйнө маданиятын, таалим-тарбиясын өнүктүрүүгө салым кошуусу өзгөчө көңүл буруп карай турган, педагогикалык, стратегиялык маанидеги олуттуу багыттардын бири болуп саналат деп эсептейбиз. **Окуучулардын тилдик билимин, табитин да, ой жүгүртүү маданиятын да, ар тараптан жетилген инсандык таалим-тарбиясын да калыптандырып, өнүктүрө алгыдай көп багыттуу табият-сырга ээ тилдик материалдар – макалдар.**

Макалдар элдин көп кылымдык гносеологиялык, интеллектуалдык, эмоционалдык, көркөм-эстетикалык тажрыйбаларын, изденүүлөрүн жана такшалуу, жетилүү процесстерин өз кучагына камтып турат. Ошондуктан кыргыз макалдарында интеллектуалдык, эмоционалдык, психологиялык, менталитеттик, маданий-эстетикалык, когнитивдик, прагматикалык көптөгөн багыттар, ички мазмундук агындар, мезгилдин сынагынан өткөн акыл-насааттар, көөнөргүс улуттук көрөңгөнү даңазалаган рухий дөөлөттөр бар. Макалдардагы тыбыштык айкалыштар, интонациялык, синтаксистик-ритмикалык түзүлүштөр, образдуу, ыргактуу туютмалар аң-сезимдүү түрдө да жана бейаң-сезимдүү түрдө да окуучуларга катуу таасир эте алат. Ошондуктан окуучулардын макалдарды окуусу, аларга талдоо жүргүзүүсүнүн өзүндө көп багыттуу иш чаралар камтылган болот. Биздин оюбузча, таалим-тарбия берүүдө

чөйрө чоң роль ойнойт. Ырас, чөйрөнүн көп түрү бар. Маселен, адамдар жашап турган табыгый, жаратылыш чөйрөсү, коомдук-социалдык чөйрө, ата-тектик, ага-туугандык чөйрө, дос-тамырлык чөйрө, адамдын интеллектуалдык, эмоционалдык дүйнөсүнө ылайык түзүлө турган кызыкчылыктар чөйрөсү ж.б. Окуучуларга макалдарды окутуу менен биз аларды улуттук, менталитеттик, мезгил сынагынан ийгиликтүү өткөн рухий, интеллектуалдык, кайталангыс көркөм-эстетикалык, чыгармачыл чөйрөгө тушуктурабыз. Ал чөйрө окуучунун жан дүйнөсүнө, ой санаасына сөзсүз таасир этет. Чөйрөгө жараша ой жүгүртүү, таалим-тарбия калыптанат, адамдык, адеп-ахлактык, турмуштук баалуулуктар аныкталат. Адам ойлогонуна жараша адам болот. Бул тууралуу «Уядан эмнени көрсө, чоңойгондо ошону алат» деген макал аркылуу кыргыз эли эчак эле айтып койгон экен. Макал жана андагы мазмундук алкак, моралдык-психологиялык чөйрө адамдын ой санаасына, жан дүйнөсүнө бүлүк салып, ичтен козутуп, аны ойлонууга, изденүүгө мажбур кыла турган күч-кубатка ээ. Ошондуктан тил сабагында тилдик материалдарга талдоо жүргүзүүдө мисал катары кыргыз макалдарын колдонуу педагогикалык мүдөөлөргө баардык жактан шайма-шай келет. Мында негизги максат – окуучуларды мазмундуу ой жүгүртүүгө багытоо, ал аркылуу түпкү негизинде окуучулардын ийкемдүү, чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү. Мындай ыкманы колдонуу өсүп келе жаткан жаш муундарыбыздын логикалык ой толгоосун, тапкычтыгын, сөз байлыгын жана турмушка болгон көз карашын калыптандырат деген ишенимдебиз.

2.2 Окуучулардын орфографиялык, пунктуациялык сабаттуулуктарын арттырууда макалдарды колдонуу

Орфография маселеси туура жазуу эрежеси болуп саналат. Бирок орфографиялык сабаттуулукту катасыз жазуу деп гана түшүнбөстөн, окуучулардын жалпы сабаттуулугуна, айрыкча жазуу кебинде ойлорун жыйынтыктуу, көркөм бере алышына, чыгармачыл ой жүгүртө алышына, өздөрүнүн дилбаян, эсселеринде бабалардан калган улуу

сөздөрдү, накыл кептерди, макал-лакаптарды туура пайдалана билүүсүнө үйрөтүүбүз зарыл. Туура жазуу үч негизги принциптин негизинде ишке ашат.

1. Фонетикалык принцип. Мында сөз же сөз мүчөсү кандай айтылса, ошол бойдон жазылат. М: сал, эт, суусуз, атты ж.б.

2. Морфологиялык принцип. Бул принцип морфемалардагы өзгөчөлүктү аныктайт. Атап айтсак, эки үндүүнүн ортосуна келген унгуунун к, п тыбыштары жумшарып, г, б тыбыштарына өтүп айтылат. Мисалы: агар, көгөр, көбөй, тобум, түңкү ж.б. сөздөр.

3. Салттуу же этимологиялык принцип. Бул принцип жазуу-сызуусу эчен кылымдар бою калыпташып өнүккөн тилдерде гана болот. Мисалы: орус тилиндеги а тыбышы менен айтылып, бирок жазууда о тыбышы менен жазылган **малако-молоко, салавей-соловей** сыяктуу сөздөр. Жазуу эрежелеринин нормасын сактоодо бириккен жана кошмок сөздөрдүн жазылышындагы, кош сөздөрдүн жазылышындагы, энчилүү аттардын жазылышындагы, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн (жюри, бокс, аффикс, арбитраж, герб) ошол бойдон жазылышы, бирок булардын ичинен тилибиздин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө баш ийдирилип, айтылгандары ошол айтылышы менен эле жазылат: Мисалы: мүштөк, кемсел, белет, жашик, самоор, керебет, нөл, гезит, бекет, мүнөт ж.б. Мына ушул принциптерди жана окуучулардын катасыз жазуусун уюштурууда көнүгүү иштерин туура уюштура билүү керек. Көнүгүү иштеринде макалдарды колдонуунун айрым үлгүлөрүн мисал катары төмөнкүчө келтирүүгө болот:

- 1. Ата журтуң – алтын бешик.**
- 2. Биринчи байлык – ден соолук.**
- 3. Айдын жарымы – жарык, жарымы – караңгы.**
- 4. Баатыр – орток, кут – жалгыз.**

Бул макалдардын жазылышындагы өзгөчөлүккө окуучулардын көңүлүн бурабыз. Эмне үчүн ортосуна сызыкча келгендигин, эгерде сүйлөмдүн баяндоочу да зат атооч сөздөрдөн болсо, сүйлөмдүн ортосуна сызыкча келерин

түшүндүрүп, мындай типтеги көнүгүүлөр макалдар аркылуу сабакта окуучуларга көбүрөөк иштетилсе, көңүлдөрүнө кытай уюп, мындай мисалдарды жазууда катачылык кетирбегенге көнүгүшөт.

Ал эми татаал сүйлөм тибинде уюшулган макалдардын ортосу сөзсүз үтүр менен ажырай тургандыгын, татаал сүйлөм тибиндеги макалдарды көбүрөөк жазуу ишинде колдонууга үйрөтүү талапка ылайык. Мындай машыгуу иштери окуучулардын текст түзө билүүсүндө, эссе, дил баян жазууларында орфографиялык жана пунктуациялык каталарды кетирбөөсүнүн башаты катары саналат десек болот.

1) Санабай туруп, түгөл дебе.

2) Эли-журтуң болбосо, ай, күнүндөн не пайда?

3) Өтүгүң тар болсо, дүйнөнүн кеңдигинен не пайда?

4) Дөөлөтүнө ишенбе, мээнетине ишен.

Бул сыяктуу макалдар сүйлөмдүк түзүлүшүндө багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм экендигин, мындай типтеги сүйлөмдөргө тыныш белгинин, тагыраак айтканда, үтүр белгисинин сөзсүз коюларын окуучулар макалдарды жазууда көрүп дагы, жазып дагы үйрөнүшөт.

Ал эми ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушу боюнча Кыргыз Эл мугалими Б.Исаковдун сунуш кылган “Токтогул – акын” үлгүсүн пайдалануунун натыйжалуу экендигине өз практикабызда толук ынандык. Белгилүү практик мугалимдин үлгүсүнө салып, кыргыз тилинде эң кеңири тараган жана тилдин турмуштук табыятын кыска бирок нуска чагылдырган “Өнөр алды – кызыл тил” деп жазылып, окуучулардын көңүлүн сызыкчанын коюлушуна бурабыз. Бирок эмне үчүн сызыкча коюлгандыгын түшүндүрүүгө шашылбайбыз. Мисалдын алдына кошумча төмөнкү варианттар жазылат:

1.Өнөр алды кызыл тил го (сызыкча жоголду)

2.Өнөр алды кызыл тил экен (сызыкча жоголду)

3.Өнөр алды кызыл тил болот (сызыкча жоголду)

4.Өнөр алды кызыл тил болчу (сызыкча жоголду)

5.Өнөр алды кызыл тил эле (сызыкча жоголду)

- 6.Өнөр алды кызыл тил окшойт (сызыкча жоголду)
- 7.Өнөр алды кызыл тил болуп саналат (сызыкча жоголду)
- 8.Өнөр алды кызыл тил турбайбы (сызыкча жоголду)
- 9.Өнөр алды кызыл тил болуптур (сызыкча жоголду)
- 10.Өнөр алды кызыл тил болгон экен (сызыкча жоголду)
- 11.Өнөр алды кызыл тил эмес (сызыкча жоголду)
- 12.Өнөр алды кызыл тил көрүнөт (сызыкча жоголду)
- 13.Өнөр алды кызыл тил болуп эсептелет (сызыкча жоголду)

Мындан соң мугалим макалдын өзүндө сызыкча коюлганын, ал эми ага дагы сөз кошулганда сызыкчанын жоголуп кеткенин түшүндүрөт.

Биринчи, “Өнөр алды – кызыл тил” деген сүйлөмдүн баяндоочу – атоочтук баяндооч. Ал эмне? деген суроого жооп берет. Башкача айтканда, ээнин суроосуна жооп берет. Ошондуктан бул учурда жазууда ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлуп жазылат. Оозеки сүйлөөдө өзгөчө интонация менен айтылат. Эгерде аталган атоочтук баяндоочко көмөкчү этиштер жалгашса (М: *кызыл тил тура (турбайбы, эле, болгон ж.б.)* болуп калса), анда сызыкча коюлбайт. Бул учурда баяндооч эмне тура? деген суроого жооп берет да, бул сүйлөм башка түзүлүшкө ээ болот.

Экинчи, “Өнөр алды” менен “кызыл тилдин” ортосунда тыным бар. Эгерде ал тынымды койбой окусак, анда макал сүйлөм болуу касиетинен ажырап, бүткөн ой болбойт. Тыным жасоо ойду толук бүтүрүүгө жардам берет. Мисалы, “Сүйлөгөн – Эрмек, Бийлеген – Акмат” десек, булар тыным аркылуу сүйлөмдүк касиетке ээ болот.

Үчүнчү, эмне үчүн тыным пайда болот? Бул учурда ээ менен баяндооч бирдей суроого жооп берип, толук ээрчишпей, ортодогу байланыш солгундайт. Мына ушунда тыным керек болот. Мисалы, Өнөр алды – кызыл тил, элдин өмүрү – анын тилинде, китеп – билим булагы, мугалим – мөмөлүү дарак. ж.б.

Төртүнчү, ээ менен баяндооч экөө тең атооч жөндөмөсүндө тургандыктан, ортосунда тыным болуп, ал сызыкча менен берилет. Кайсы учурда сызыкчаны коюну жакшы өздөштүрүү сабаттуу жазууга өбөлгө түзөт.

2.3. Окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн өркүндөтүүдө макалдарды колдонуу

Кыргыз эли байыркы мезгилде эле өзүнүн көчмөн турмуш образына, өзүнө гана таандык дүйнө кабылдоо өзгөчөлүгүнө ылайык илим-билимге, уникалдуу, кайталангыс улуттук маданиятка, көөнөргүс рухий дөлөттөргө ээ болгон. Ошондуктан кыргыздар байыркы мезгилден бери эле нечендеген канаттуу ырларды, мукам обондорду жаратып, өлчөмсүз бай оозеки адабиятты түзүп келишкендиги белгилүү. Улуу «Манас» эпосунан тартып, тоодой ойду томуктай сөзгө батырган макалдарды түзүп, урпактарын дал ошол томуктай сөздүн күчү менен тарбиялап келишкен. Ар бир адамдын жашоосунун ойдогудай болушу анын тарбиялап өстүргөн балдарынын абийирдүүлүгүнө, намыстуулугуна байланыштуу. Бул жөнүндө «Абийир тапса баласы, атасына бак конот», же «Абийириңди жашыңдан сакта» деген макалдар аркылуу турмуштук билим, тарбия беришкен.

Албетте, кыргыз эли көп кылымдар бою жараткан көркөм дөөлөттөр арбын. Бизди кызыктырган маселе – карт тарыхыбыздын үзүрү жана узак мезгил аралыгындагы элдик бай тажрыйбалардын, салт-жөрөлгөлөрдүн жыйындысы катары эсептелген макалдар, алардын билим жана тарбия берүү багытындагы ролу, маани-маңызы. Биздин оюбузча, макалдар жаш муундарды тарбиялоо багытында байыркы мезгилден бери эле элдик педагогикабызда жана этномаданиятыбызда кеңири колдонулуп келген. Муну биз макалдарда кылдат туюндурулган улуттук дүйнө-таанымдын, өзгөчө дүйнө кабылдоонун болушунан байкайбыз. Чындыгында эле, бизге бүгүнкү күнгө чейин сакталып жеткен макалдар ар түрдүү турмуштук чөйрөлөрдө, түрдүү социалдык кырдаал-шарттарда, эл тагдырына туш болгон бактылуу жана азаптуу, кыйчалыш, опуртал мезгилдерде жаралгандыгы анык. Мына ошондуктан **макалдар турмуштун чыныгы көрүнүштөрүн, адамдардын ортосундагы ар кыл мамилелерди, коомдогу адеп-ахлак, жүрүм-турум, таалим-тарбия маселелерин, элдин табыятка, жаратылышка болгон көз караштарын, жалпы маданий, рухий тажрыйбаларын, салт-жөрөлгөлөрүн реалдуу**

чагылдырып, кайсы доордо, кайсы мезгилде болбосун, макалдар көөнөргүс маданий дөөлөт болуп келди.

Кыргыз эли сөз багып, сөз сыйлаган эл болгондуктан, өзүлөрүнүн илимий концепциясын, илимий кредосун поэтикалуу, көркөм, эстетикалуу негизде туюндурган. Ошондуктан кыргызда илимий корутунду ой-пикирлер, жалпылоолор, философиялык ой чабыттар, табылгалар элдик оозеки чыгармаларга сиңирилген.

Макалдар турмуштук чындыкты, көрүнүштү, практикалык көрсөткүчтөрдү жалпылоо мүнөзүнө ээ болгондуктан, алардын спецификасында илимий мүнөз кошо камтылган.

Макалдар турмуштук зарылчылыктарды, көрсөткүчтөрдү так, таамай белгилеп, жакшылыкка, туура жолго үндөө аркылуу олуттуу ойду камтып тургандыгы менен да баалуу.

Адамдар ортосундагы ар кыл мамилелерден, жүрүм-турумдардан, табыят-жаратылышка карата көз караштардан, кыскасы, турмуштук тажрыйбалардан келип чыккан бүтүм-жыйынтыктар макалдарда камтылгандыгы белгилүү. Ушуга байланыштуу алар үлгү болорлук таризде, тарбия берүүчүлүк максатта, туура жолго үндөө багытында, өз алдынча кептик бүтүндүк катары калыпташып, даяр материал катары колдонулгандыктан, коомдук турмушта пайдаланыш активдүүлүгү өтө жогору. Мына ушул себептүү элибизде: «Өнөр алды – кызыл тил», «Тиш өтпөгөнгө тил өтөт» деп бекеринен айтылбагандыр.

Оозеки чыгармачылыктын, мейли, жаралышында болсун, мейли, айтылышында болсун, турмуштагы орду, мааниси жагынан болсун, өзгөчө айырмаланган түрү болот. Оозеки чыгармачылыктын ошондой бөтөнчөлөнгөн бир жанры – макалдар. Оозеки чыгармалардын калган түрлөрүн айтуу өзгөчө учурду, кырдаалды, угуучу чөйрөнү атайы талап кылат. Мисалга алсак, ыр ырдатып, жомок айттыруу же Манас айтуу өнөрү сөзсүз түрдө угуучу чөйрөнү атайы талап кылат. Ал эми макалдар жөнөкөй сүйлөшүүдө эле сөз арасында колдонулуп, айтайын деген ойду бекемдеп, айкындап турат. Макалдар туш

келди эле, сүйлөнгөн сөздүн бардыгында эле колдонулсун деген ойдон алыспыз. Бирок макалдарды өз ордунда жана зарылдыгы туулган жерде колдонгондо, адамдын сөзү көркүнө чыгып, натыйжалуу болорунда шек жок. Эгерде макалдарды ылайыгы келгенде сөзсүз колдонсок, сабактын сапатын жогорулатуу менен, окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттырып, алардын сүйлөөсүнүн көркөмдүүлүгүн жогорулатууга болот. Ушул ыкма аркылуу жаштардын кебиндеги жаргондордон арылат элек. Анын үстүнө макалдардын форма жагынан кыскалыгы, адамдардын кадимки эле күндөлүк турмушунда колдонулуп жүргөн сүйлөмдүк түзүлүштө болушу алардын сүйлөөсүндө кеңири пайдаланууга мүмкүнчүлүк түзөт. Орус окумуштуусу В.В.Радлов белгилегендей, кыргыз эли сөзүндө таасири бар, ыргагын ыр сыяктуу куюлуштуруп сүйлөгөн эл болгондуктан, биздин жаш муундарыбыз да дал ошол ата-бабалар сактап келген мурастарыбызды колдоно билип, ошол баалуулуктарга ээ болуусу абзел.

Эне тилибизди окутуу процессинде эне тилин үйрөтүү функциясы социалдык турмушта өз ара карым-катышты камсыз кылуунун негизги куралы болгон кеп ишмердигин окуучуларга үйрөтүү болуп саналат. Кыргыз тилин окутуунун негизги максаттарынын бири катары да «окуучунун кеп ишмердигин камсыз кылуу, аны өркүндөтүү» экендиги Республиканын мектептеринде кыргыз тили жана адабияты боюнча билим берүүнүн мамлекеттик стандарттында ачык көрсөтүлгөн. Демек, окуучунун кеп ишмердигинин өнүгүшүн камсыз кылуу менен аны интеллектуалдык жана адеп-ахлактык жагынан коомдун чыгармачыл жана активдүү атуулу катары тарбиялоо маселеси ишке ашырылат.

Элибиздин улуттук психологиясында сөзгө өзгөчө маани берүү маданияты бекемделген. Сөздүн кудурети, сөз күчүндөй болобу! Ок жарасынан айыктырган даба табылса да, сөз жарасынан айыктырган даба атам замандан бери табыла элек. Кыргыз элинин макалдарын окуганыбызда жарпыбыз жазылат, чоң ыракатка батып, жоголгон жогубузду таап алгансыйбыз. Алардын улуулугун сезебиз. Эл ичинде сөзгө баа берүү, сөзгө жыгылуу, сөзгө жибүү,

сөзгө бекем туруу кыргыз элинин өзгөчө сапаттарынын бири болгон. Сөздүн адам турмушуна тийгизген таасири жөнүндө белгилүү психолог В.В.Синельников **”Наше здоровье, счастье, душевные равновесия зависят от того, как мы говорим и что думаем”**- деп [90, 5] адам турмушу, адамдын бактысы ар бир адамдын ой жүгүртүүсүнө жана сүйлөгөн сөзүнө жараша болорун адилет белгилеген. Элибиз сөзгө маани берип, сөз өнөрүн кастарлагандыктан, баалагандыктан, «Тил – жүрөктүн ачкычы», «Тил менен тирилтет, тил менен өлтүрөт», «Жакшы сөз – жарым ырыс», ”Жылуу, жылуу сүйлөсөң, жылан ийинден чыгат”, “Катуу сөз – камчы, жылуу сөз – укурук”, «Сөз сөөктөн өтөт» деген накыл кептери, макалдары кылымдар бою кылы кыйшабай сакталып келди.

Мындан башка кыргыз тилинде биздин божомол боюнча, сүйлөөгө, кепке байланыштуу айтылган макалдардын саны беш жүздөн ашык. Биздин максатыбыз – дал ошол кылым кезип сакталып келген рухий дөөлөттөрүбүздүн бири болгон макалдарды өсүп келе жаткан жаш муундарыбыз өздөрүнүн сүйлөөсүндө колдоно билишине көмөк көрсөтүү. Дал ушул баалуулуктарды окуучулар сүрөт, математика же химия, физика сабактарынан эмес, **эне тил** сабагынан гана ала алышат. Азыркы мезгил талабына ылайык компьютер, интернет менен алектенген жаш муундардын сөзгө маани бербей, жаргондор менен сүйлөп туруусу кыргыз тилинен сабак берген ар бир мугалимдин көңүлүн оорутпай койбойт. Ошондуктан окутуу процессинде дидактиканын орчундуу маселелеринин бири болгон «Кантип окутуу керек?» деген суроонун жаралышы зарыл жана мыйзам ченемдүү. Бирок, тилекке каршы, «окутууну биз талапка ылайык камсыз кыла албай келебиз» - деп Эл мугалими Б.Исаков белгилегендей, орто мектептерде кыргыз тили сабагы грамматиканы үйрөтүү менен гана чектелүүдө. Чындыгында, «Эне тил сабагы башталгыч класстан тартып, эне тил туурасындагы илимий маалыматтарды эмес, элдин жан дүйнөсүн түшүндүрүү, ал аркылуу өз улутун таанытуу [38,6] болуп эсептелет. Таасирдүү айтканда, «Кыргыз тилин окутуу – бул тилди балдарга колдонулуучу курал-жарак катары берүү, куюлуша келген кырааты, ички ыргагы, учкул

ийкеми, таасирдүүлүгү, көкүрөккө тез конмо элестүүлүгү менен үйрөтүү дегендик». Мектеп практикасында макал-лакаптардын окуу китептеринде аз киргизилип, макалдардын түзүлүшүн грамматикалык жактан синтаксистик, морфологиялык жана лексикалык жактан да талдап үйрөнүү солгун болуп, макалдарды окуган соң, балдардын аларга болгон эмоционалдык мамилесине жана нравалык этикалык баа берүүсүнө көңүл бурулбай келе жатканы өкүнүчтүү.

Макалдарды кыргыз тили сабагында колдонуу аркылуу:

- керектүү, пайдалуу, майнаптуу билим берүүгө;
- элдин маданиятын, үрп-адат, каада-салтын ар тараптан таанып билүүгө;
- эркин, чыгармачыл ой жүгүртүүгө;
- жаңыланууга, жаңы өнүгүүгө багыт берүүгө;
- дайыма өзүнүн турмуштук билимин, маданиятын өркүндөтө билүүгө;
- элин, жерин, мекенин сүйгөн мекенчил, башкалардын кызыкчылыгын сыйлаган, активдүү инсандык сапаттарга таянган, коом алдындагы өз милдетин, жоопкерчилигин терең түшүнгөн адам катары тарбия берүүгө;
- өз элинин моралдык жана адеп-ахлактык баалуулуктарын, ишенимдерин сүйүп, аларга урмат менен мамиле кылган аң-сезими бийик адам катары аларды тарбиялоого;
- окуучуну өзүн-өзү таанып билүүгө, өзүн-өзү аныктоого үйрөтүүгө болот.

Макалдар адам жөнүндө, адамдык жеке сапаттарды калыптандыруу жөнүндө, адеп-ахлактык, эстетикалык тарбия жөнүндө көз караштарды туюнтуучу сунуштардын бүтүндөй комплексин камтыйт. Ал эми кыргыз макалдарынын көпчүлүгү адеп-ахлактыктын элдик педагогикалык принциптерин туюнтат. Академик А.Э.Измайлов 590 кыргыздын макал менен ылакаптарын талдаганда, анын 410у адеп-ахлактык сабак болорлук мааниде экендигин көрсөткөн [106,39]. Демек, макалдар адамдын логикасын өстүрүүгө, жакшы менен жаманды ажырымдоого, жашоо чындыгын таанып билүүгө үйрөтөт. Макалдар дидактикалык чыгармалардын ичинен өз функциясы, семантикалык таасири, күчү, кеңири чөйрөдө активдүү

колдонулушу менен да айырмаланып турат. Ошондуктан кийинки мезгилде макал жанрын окуп үйрөнүү иштерине комплекстүү мамиле кылына баштады.

Чындыгында макалдар:

- дүйнө таанымдын куралы боло алгандыгы;
- макалдын мазмунунун кендиги жана тематикалык ар түрдүүлүгү;
- турмуштук көрсөткүч катары эсептелиниши;
- объективдүү чындыктын каражаты экендиги;
- нуска кеп, акыл-насаат, тарбиялоо мүнөзүнө ээ болушу;
- жалпылык, бүтүм, эреже катары берилиши;
- ой тереңдигинин камтылышы ж.б. боюнча да айырмаланып турат.

Мындай сапат, мүнөздөргө, белгилерге ээ макалдар изилдөөнүн зарыл жана толук объектиси катары тексттик, структуралык, коммуникативдик-информативдик, гносеологиялык, этнопедагогикалык багыттарда ар тараптуу илимий изилдөөгө алынууга тийиш [31,39].

Биз кыргыз тили сабагында макалдарды окуучулардын кеп ишмердигин өркүндөтүүдө кантип колдонобуз, кандай жолдорду, технологияларды колдонгондо макалдар жаш муундардын жүрөгүнө жетет, кантип жеткиребиз? - деген суроолордун түйүнүн чечип берүүгө аракет кылабыз. Ошондой эле макалдардын семантикалык-структуралык табиятын, анын мазмунун шарттаган сүйлөм түзүлүштөрүн аныктоо менен бирге макалдарды колдонууда **кыргыз тили жана адабият сабагын интеграциялоо** маселелерине да көңүл буруу керек.

Педагогиканын тарыхында тарбиялоону жаш куракка карата мезгилдерге бөлүү, ал өзгөчөлүктөргө жараша тарбиялоо процесси бар. Баланын туура өсүүсүнө болгон көз карашты грек философтору Сократ, Платон, Аристотель, Демокрит, чех гуманисти Я.А.Коменский, француз агартуучусу Ж.Ж.Руссонун окуусунда да даана белгиленген [60, 16].

Биздин байкообуз боюнча, илимий-педагогикалык, психологиялык адабияттарда белгиленгендей, жаш муундарды 15 жашка чейин кандай

тарбияласа, ал ошондой өнүгүп, адамдык жакшы сапаттарды боюна сиңирип, өнүгүүдө күч-кубатынын жана акылынын шайкеш болуусуна шарт түзүлөт.

Инсандын ар кандай багыттагы активдүүлүгүн калыптандырууну көздөгөн жана таалим-тарбия иштерин өз ичине камтыган педагогикалык процесс макалдарды окутуудан көрүнөт. Макалдарды иликтей келгенде, макалдарда жашоо айлампасынын терең логикасы, жетик философиясы, турмушту көркөм чагылдырган картинасы, элдин элдүүлүгү, эл менен жердин бир бүтүндүгү, улуттун биримдиги үчүн ынтымактуулукка чакыруу, эмгекчилдикке үндөө ж.б. ушул сыяктуу көптөгөн маанилер камтылган. Өспүрүм курактагы окуучуга мисалы: «Атасы жакшы айттырбайт, теги жакшы дедирбейт, сөөгү жакшы сөктүрбөйт», же «Атына кызыкпа, затына кызык» деген макалдардын берген маанилерине ой жорутуп көргүлөчү? деген тапшырма берилсе, окуучулар сөзсүз түрдө, биринчиден, өзүнүн ата-тегине, үй-бүлөсүнө жараша түзөлөт, экинчиден, кандайдыр бир сезимдерге тушугат, ой жүгүртүп, анализ чыгарат, үчүнчүдөн, мугалимдин айтуусу аркылуу өздөрүнүн жашоо турмушуна оңдоо-түздөө киргизет. Бул көз караш менен алганда, макалдар – терең подтексттик, кыйытма философиялык түшүнүүнү ичине камтыган, ар бири өз алдынча чакан семантикага ээ болгон татаал структурадагы текст. Макалдардын өзөгүндө адамды тарбиялоочу, нускоочу подтекст дагы бар. Макалдардын ичинде антонимдик маанидеги макалдар өтө көп, алар окуучулардын кебин өнүктүрүүдө жана тарбиялоодо өзгөчө орунду ээлейт. Анткени турмуштун өзү ак менен карадан, жаман менен жакшыдан тургандыктан, турмуштун өзүндөгү антонимдик катыштагы чындыкты макалдар кылдат туюндуруп турат.

Кеп ишмердигин камсыз кылууда мугалим окуучулардын кебине байкоо жүргүзүп, аны жакшыртуу боюнча иш алып баруусу зарыл. Кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүдө окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө, класстын деңгээлине да көңүл бурулуусу шарт. Анткени психологдордун иликтөөсүнө караганда, 1-3-класстын окуучулары үчүн коюлган баа менен мугалимдин аларга кылган мамилеси гана жетиштүү болсо, 4-7-класстагы окуучулар үчүн

окуу баарыдан мурун өзү теңдүүлөрдүн арасында мыкты көрүнүү жана «жакшы окуучу» деген атка конуу эсептелет. Ал эми жогорку класстын окуучулары үчүн бул көрүнүштөр анча деле маанилүү болбой калат [120, 11].

Профессор С.К.Рысбаев да баланын жаш курагын аныктоодо 6-12 жашка чейинки курак «китеп менен азыктанган курак» деп бөлгөн [109, 11]. Демек, «жакшы атка конууга» аракет кылып турган убактарында мындай окуучуларды, салыштырмалуу айтканда, «чүлүктөп» байлап калуу мугалимдин жеке ишмердүүлүгү менен байланыштуу. «Жакшы атка конууга» далалат кылып турган куракта (4-7 кл) кыргыз тили жана адабият сабагында ылайыгына жараша адамдык сапатка үндөгөн жана антонимдик катыштагы макалдарды жаздыруу, жаттатуу жана макалдын туюндурган маанилерин, өзөгүн түшүндүрүү иштерин көбүрөөк жүргүзүүнүн мааниси чоң.

Жазуу иштеринде макал-лакапты колдонуу менен ар кандай темадагы изложение, эссе, дил баяндарды жаздыруу, текст түздүрүү, тексттин негизине макал менен жыйынтык чыгаруу, тесттик тапшырма иштерин жүргүзүүгө болот. Бул иштерди жүргүзүүдө мугалим окуучулардын жоопторунун бардыгы тең кеп болгондугун белгилөө менен алардын жакшы жактарын (ырааттуулугун, макалдарды, накыл кептерди, учкул сөздөрдү колдоно билүүсүн) баса белгилеп, баалоосу максатка ылайыктуу болот. Окуучулардын кебине мындай мамиле кылуу, биринчиден, окуучунун тилге болгон кызыгуусун арттырат, экинчиден, тигил же бул кемчиликти жоюуга боло тургандыгын, ал үчүн дагы да көптү үйрөнүш керек экендигине ынандырат. Ошондой эле өзүнө ишеним пайда болуп, өз алдынча иштөөгө тартылат [120, 33]. Демек, өзүнө ишеним артып, окуучунун өз алдынча иштөөгө умтулуусу бул окуучу үчүн да, мугалим үчүн да чоң жетишкендик болуп саналат.

Адам баласы дайыма тарбияга муктаж. Туура тарбия адамды ар кандай бузулуудан сактайт. Адамды илимий жактан изилдөө институту болбогону менен, кылымдар бою жүрүп келе жаткан акылман байкоолор тиешелүү ой жыйынтык чыгарууга өбөлгө болуп, адамдарды тарбиялап келген. Дал ушул өңүттөн алып караганыбызда, макалдар узак мезгилден сыналып өтүп,

этникалык белгилер катары эсептелет да, илимий-педагогикалык таяныч болуу менен бирге илимий- методикалык жактан да изилденүүгө муктаж.

Макалдар дидактикалык жанрдагы чыгармалардын башка түрлөрүнө карата салыштырмалуу алганда, саны жагынан арбын. Атап айтсак, Ш.Усупбеков түзгөн «Кыргыз эл макал-лакаптары» (1982, 1986) жыйнактарында эле үч миңге жакын макал камтылган. Булардын сандык көрсөткүчү мындан алда канча көп экендигин, жыйнактарга кирбей калган газета-журналдардан, окуу китептеринен, көркөм чыгармалардан алынган материалдар ырастап олтурат. Ошондой эле кийинки чыккан Ү.Асаналиевдин «Сөз сөөлөт» (1999), А.Алсеитов. «Макал-лакаптар» (Б., 2005), А.Д.Жапанов түзгөн «Кыргыз элинин макал-ылакаптары» (Б., 2009), Н.Бегалиева «Кыргыз элинин аялдар жөнүндөгү макал-лакаптары» (2007), китептери күбө.

Макалдар-турмуштук практикадан, кандайдыр бир натыйжалуу иштен улам болгон нерсени бүтүндөй сүрөттөбөстөн, урунттуу, таалим-тарбия боло турган учурун мерчемдеп, маанилүү бир объектинин тегерегинде топтолгон ойду атоо үчүн колдонулат.

Макалдардын турмуштук байкоолордон жаралгандыгын мисалдардын өздөрү эле айтып турат. Дал ошол турмуштун өзүнөн жаралган макалдардан артык баш эч нерсе табууга да, кошууга да болбойт. Алардын логикалык-грамматикалык түзүлүшү да, аны шарттап турган лексика-семантикалык структурасы да уюп уюшулган. Натыйжада, макалдардагы чакан мазмун менен кыска форманын дал келиши ойдогудай образдуулукту жараткан. Макал ушул өзгөчөлүгү, ушул турпаты менен баа жеткис. Ошондой эле макал мазмунду туюндургандыгы менен катардагы сүйлөмдөрдөн айырмаланат да, тексттик табыятка ээ болот.

Макалдар жөнөкөй жана татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулуп, андан ары узарып улантылбай, ошол турпатында калыптанып калган кыска тексттик көлөмгө ээ экендигине карабай, андагы мазмун ары масштабдуу, ары ар тараптуу келет.

Макалдардан таалим тарбия алуу, турмуш тажрыйбасында пайдалануу максатында бири-бирине байланышкан чулу ойлор чууруп чыгат. Ошондуктан макалдардын масштабы кең, ар тараптуу. Мисалы: «**Адам эмгеги менен даңктуу**» деген төрт сөздөн турган жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалда адам эмгеги менен акыбети кайтып, даңкталары, талыбаган эмгек ийгилик алып келери жөнүндөгү асыл ойлорду дароо эле анын жалпы мазмунунан ачык байкоого болот. Ошондой эле ушул түзүлүштүк турушу менен өрнөк болуучу акыл кеп катары өзүнөн-өзү бааланып, үлгү формада калыптанып макалдык мазмунду жаратты. Ошондой болсо да, макал мазмунундагы ойдун негизи эмгекке байланыштуу айтылгандыктан, адамдын өмүр кечиришинде эмгек зарылдык экендигин, эмгек аркылуу гана өсүп-өнүп олтуруп, адамдар ушул турмушка жеткендигин кантип танууга болот. Бул макал грамматикалык түзүлүшү боюнча кадыресе сүйлөмдөргө окшош болгону менен, макалды кепте колдонууда гана эмес, окуп кабыл алууда да кадыресе сүйлөмдүн маанисинен айырмаланган мазмунду туюуга болот. Мисалы: «**Кыз жакшысы сылык болот, уул жакшысы улук болот**» деген макалдын мазмунунда маанилик бүтүндүк түзүлүп, бир интонацияга бириккен сөздөрдүн ыргак менен кайталаныш мүнөзү көрүнүп турат. Мындай макалдар жөн гана айтылбай, макалдардын структурасындагы компоненттер подтексттик кыйытма ойду туюндуруп турат. Ушул аспектиден алып караганда, макалдын структурасын түзүүчү компоненттердин функциясы алда канча оор да, алда канча татаал. Макалдын калыпташып калган кыска көлөмдүк түзүлүшү сүйлөмдүк чектен ашпай турса да, ошол турпатына опол тоодой ойду, мазмунду синдирип, коомдук турмушта белгилүү бир функцияны аткарып турушу баалуу да, өзгөчөлүү да. Макалда камтылган ой, мазмун көп кырдуу жана ар тараптуу болгондуктан, аны бир сөз менен айтып түшүндүрүү да мүмкүн эмес. Макалдарда сөздүн каймана, өтмө мааниси өтө көп учурайт. Мисалы: «Бешик баласы беш түлөйт» деген макалды алсак, «түлөйт» деген сөз адамга эмес жан-жаныбарларга, канаттууларга тиешелүү. Бул макалда «түлөйт» деген сөз каймана, өтмө мааниде туруп, адамга тиешелүү милдетти аткарды. Макалда

колдонулган «түлөйт» сөзү лексика-семантикалык мааниси боюнча бала эр жетип, азамат болгонго чейин нечен жолу мүдүрүлүп, жакшы-жаманды башынан өткөрө тургандыгын каймана түрдө туюндуруп турат. Көрүнүп тургандай, макалдарда сөздөр каймана, өтмө мааниде көп колдонулат.

Окуучуларды атуулдук сезимге тарбиялоодо көпчүлүктүн, чөйрөнүн талабын эске алуу да принциптүү жобо катары эсептелет. Кыргыз элинин басып өткөн жолунда элибиздин каада-салттары, үрп-адаттары баланы жашынан тарбиялоого чоң салым кошуп келген. Элдик салттардын негизинде балдарды тарбиялоо элдик педагогикада өзүнчө принцип катары каралат. Бүгүнкү күндө элдик салттарды жандандыруу, сабактарда пайдалануу, балдарды эмгекти сүйүүгө, ата-энени урматтоого, Ата журтун сүйүүгө, адеп-ахлакка, боорукерликке тарбиялоо жанданууда.

Макалдар көбүнчө ыр түзүлүшүндө болуп, андагы саптар курулуш эрежеси боюнча өз ара уйкаштыкка, белгилүү бир ыргактуулукка, муун саптарынын бирдей өлчөмдөрүнө баш ийип турат да, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдүк конструкцияда болот. Мейли, жөнөкөй сүйлөм тибиндеги болобу, же татаал сүйлөм тибиндеги макалдар болобу, сабактын өнүктүрүүчүлүк жана тарбиялык максатынын ишке ашырылышын ар тараптуу камсыздайт. Жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарга караганда, татаал сүйлөмдүк конструкциядагы макалдарды окутууда бир топ айырмачылыктар бар. Атап айтсак, 1) Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүк конструкциядагы макалдарды өз-өзүнчө алганда деле макалдык касиетке ээ болушат.

Мисалы: а) Жакшылыкка жакшылык – ар кишинин иши,

Жамандыкка жакшылык – эр кишинин иши,

Жакшылыкка жамандык – көр кишинин иши.

б). “Кепти көп тыңшаган чечен болот, сөз укпаган бечел болот.” деген макалдагы ар бир жөнөкөй сүйлөмдө логикалык ойдун туюндурулушу белгилүү бир максатты көздөп, жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бирине тең катар коюлуп, ырга мүнөздүү ыргакты шарттап, өз ара уйкаштыкта турат да, ар бири өз алдынча дагы макалдык касиетке ээ болуп турат.

2) Татаал сүйлөмдүк конструкциядагы макалдардын ар бир жөнөкөй сүйлөмүн өз-өзүнчө алганда макалдык касиетке ээ болбой калган, макал табыятын шарттай албаган да макалдар кездешет. Мисалга алсак, кыргыз элинде төмөнкүдөй макалдар бар:

Жолоочунун жолдогусу жакшы, жолдо болбосо үйдөгүсү жакшы.

Акылдуунун алды менен жүр, акмактын арты менен жүр.

Акылдуу мактанса, ишти тындырат,

Акмак мактанса, бутун сындырат.

Күч бербеген тулпардан, сүтүн берген уй жакшы.

Максат менен соккон жүрөк, бакыт менен өмүр сүрөт – деген татаал сүйлөмдүк конструкциядагы макалдардын ар бир жөнөкөй сүйлөмүн өз-өзүнчө алып караганыбызда, булар кадыресе жөнөкөй сүйлөм эле болуп, эч кандай макалдык мазмунга ээ болбогонун окуучулардын өзүнө талдатуу менен түшүндүрүү керек. Бул макалдардагы эки жөнөкөй сүйлөмдүн уланмалуу байланыш-катышы сөзсүз түрдөгү зарылдык болуп, бири- бирине карата синтаксистик-семантикалык мазмундун бир бүтүндүгүн түздү да, мына ушунун негизинде гана макалдык мазмун жаралгандыгын окуучуларга толук түшүндүрүү талапка ылайыктуу болот.

3) Макалдарды окутуудагы дагы бир өзгөчөлүк катары кыргыз эл макалдарынын басымдуу бөлүгүнүн антонимдик катышта болорлугун, карама-каршы маанилердин ыраат биримдикте, кайчылаш колдонулушун, кайра-кайра кайталануудан макалдын эмоционалдык-экспрессивдүүлүгү артып, уккулуктуу добушка ээ болуп турарын баса белгилеп беришибиз зарыл. Мисалы:

Жашында мылжың болсо, карыганда кылжың болот.

Бардар киши байлыкка мас, акылга пас.

Кедей киши акылга мас, байлыкка кас.

Мисалдардан көрүнүп тургандай, макалдардагы *жашыңда–карыганда*, *бардар киши –кедей киши* деген антонимдер, ошондой эле *кылжың – мылжың*, *байлыкка мас*, *акылга пас*, *акылга мас*, *байлыкка кас* деген карама-каршы маанилердин берилиши подттексттик ойду шарттоодо, кыска кептик форманы

жаратууда, ой салмагын арттырууда, сөздүн таасирдүүлүгүн күчөтүүдө колдонулган. Макалда колдонулган каршы маанилерди андагы өзгөчө өңүттөгү стилдик ыкма катары көрсөтүү талапка ылайык болот. Булар макал табыятына ылайык, өтө жашырылган түрдөгү контексттик антонимдер болуп саналат [73, 148]. Контексттик антонимдер боюнча айрым окумуштуулардын төмөнкүдөй аныктамалары бар. Мисалы, профессор Ж.Мамытов: «Өз бетинче турганда карама-каршы мааниде болбогон, бирок белгилүү бир контекстке байланыштуу гана карама-каршы мааниге ээ болгон сөздөрдү контексттик антонимдер дейбиз. Мисалы, «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат» деген макалдагы *билек* менен *билим*, *бир* менен *миң* өз алдыларынча антоним эмес, ушул контексттин ичинде булар бири-бири менен антоним болушат» [73, 148] деп контексттик антонимдердин мүнөздүү өзгөчөлүгүн баса белгилейт. Мындай пикирди профессор Б.Ш.Усубалиевдин «Антонимдер жана аларды окутуу» [115, 7-8] деген эмгегинен да жолуктурууга болот. Ошондой эле окумуштуу С.Эргешованын «Паремиялардагы антонимдик концептердин менталдык мазмуну» (Б., 2012) деген эмгегинде да бул багытта терең иликтөөлөр бар экендигин белгилөөгө болот.

Антонимдерди окутуу маселеси боюнча 1960-жылдары эле окумуштуу-методист С.А.Давлетов «Антонимдер жөнүндө» деген макаласында мындайча ойлорду билдирген: «Окуучулардын сөз байлыгын арттыруу, аларды маданияттуу сүйлөөгө машыктыруу – советтик мектептин алдындагы негизги милдеттердин бири. Бул милдетти ийгиликтүү чечүү үчүн лексикага, анын ичинде антонимдерге да олуттуу көңүл буруу зарыл. Бирок ошондой болсо да, мектеп турмушунда антонимдерге дээрлик көңүл бурулбай келе жатат. Кыргыз тили боюнча мектеп окуучуларына арналган окуу китептеринде антонимдер жөнүндө сөз да айтылбаган» [28,56-59].

Демек, контексттик антонимдердин макал тутумунда колдонулушу белгилүү бир даражада өзгөчө экендиги байкалып турат. Карама- каршылыктан турган бул дүйнөнүн өзүндө күнү бар жерде түнү, жакшылыгы бар жерде жамандыгы, катуусу бар жерде жумшактыгы жана да өмүр бар жерде өлүм бар

экендиги анык. Турмуштун дал ушундай мыйзамынын аксиома катары айтылышы макалдардын энчисине тийгендигин көрсөтүү макалдын контексттик мазмунун ачып берүүгө өбөлгө болот. Мисалы муну:

Бир жамандык, бир жакшы эгиз болуп бир келет.

Бир караңгы, бир жарык түндөн кийин күн келет деген макал турмуштун кайчы табыятын өзү эле ырастап тургансыйт. Кандай болгон шартта да, макал мазмунундагы карама-каршылыктын табыятын туура түшүнүү окуучулардын логикалуу ойлоосун өнүктүрүп, турмуштун оош-кыйышынан сабак алып, жакшы менен жаманды ажырымдап, жашоо чындыгын таанып билүүсүнө, андан таасирленип, жаш өспүрүм өзүнө жол таба билүүсүнө мүмкүнчүлүктөрдү ачат.

Окуучулардын кебин (сүйлөөсүн) активдештирүүдөгү, өркүндөтүүдөгү негизги максат кеп маданиятынын лингвистикалык негизин үйрөтүү, ага таянуу менен өспүрүмдөрдүн сүйлөө чеберчилигин калыптандыруу жана өркүндөтүү болуп саналат. Сүйлөө чеберчилиги, кеп маданияты баарыдан мурда бир катар коммуникативдик сапаттарга негизделген. Аларды калыптандыруу жана окуучулардан талап кылуу чоң мааниге ээ. Кеп (сүйлөшүү) кандай сапаттарга ээ болуусу керек? Илимде бул маселе кыйла такталган. Ошол эле учурда андай салт-талаптар элибиздин макал-лакаптарында да камтылган. Демек, кыргыз тили сабагы тил илими менен кыргыз элдик тил илиминин табылга мурастарын, тыянак талаптарын, нуска-салттарын бирдикте синкреттештирүү менен колдонулушу кажет.

Макалдар пикир алышууда коммуникативдик байланыш түзүүнүн эң мыкты каражаты болуп эсептелет. Кеп ишмердүүлүгүн жогорулатууда макалдардын колдонулушу тарбия, нуска, осуят багытында айтылып, подтексттик ойду камтыгандыктан, анын чечмеленүүсү окуучунун кабыл алуусуна гана жараша болот. Сөздүн баркын-баасын мыкты изилдеген окумуштуулардын бири профессор С.Рысбаев: «Сөз адамдын ички жигерин аныктап билгизет. Сөз билген, анын баасын, күчүн туйган адам таасын, так сүйлөйт, тандап таап айтат. Тарбиячынын куралы да – сөз. Ал курал баарынан

күчтүү, курч да, баарынан өткүр. Сөз кандай болсо, тарбия да ошондой. Демек, сөз баарынын башаты да, баарынын натыйжасы» [110,3-4-б] деп так-таасын белгилеген. Чындыгында, билим берүүгө чоң маани берүүнүн өзүнчө сыры бар. Анткени ар кандай коом индивидуумдан, инсандан (личносттон) сырткары өзүнчө өркүндөй албайт. Коомдук прогресс дал ошол инсандын кесиптик, маданий, рухий, нравалык ички өркүндөөсү аркылуу ишке ашат. Ал эми инсандын ушундай өркүндөөсү окутуунун жана тарбиялоонун биримдигин, эрежесин, өнүктүрүү принцибин туу туткан билим берүүнүн негизги максаты жана объектиси болуп саналышы шарт.

Азыркы заманбап технология курчап турган заманда, жаш өспүрүмдөрдүн компьютерге, интернетке сазга батып, сорулуп тургандай, сорулуп турган маалында билим берүүнүн концепциясын жаңылатуу учур талабы болуп олтурат. Профессор С.Байгазиев айткандай, «Техника – бар болгону курал, каражат. Ал эми коомдун жүзүн адам аныктайт» [11,31].

Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин, гимназиялардын 5-11-класстары үчүн түзүлгөн Кыргыз тилинин окуу программасында: «окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүдө сабактарда окуучуларды ойду оозеки жана жазуу түрүндө эркин, логикалык ыраттуулукта байланыштуу, сабаттуу туюнта билүүгө үйрөтүү; алардын кеп түшүнүктөрүн өздөштүрүүгө, текст түзүү жана өркүндөтө билүүгө машыктыруу, байланыштуу кептин темаларын фонетика, лексика, морфология, синтаксис, сөз жасоо, орфография бөлүмдөрү менен тыгыз биримдикте окутуу;» талабы коюлган. Тагыраак айтканда, тилди предмет катары окутуу, үйрөтүү, ал аркылуу таалим-тарбия берүүдө тил менен кептин өз алдынчалыгын танбай туруп, аларды ажырагыс биримдикте үйрөтүүнүн зарылдыгын айтып тургансыйт. Чындыгында, кепти өнүктүрүү– кептин бардык түрлөрүнө (угуу жана түшүнүүгө, окууга, жазууга жана сүйлөөгө) үйрөтүүнү өз ичине камтыган процесс. «Улуттук мазмундагы эне тили окуу китептерин түзүүнүн проблемалары» (Б.,2007) деген китебинде С.К.Рысбаев: «Бүгүнкү күндөгү «Кыргыз тили» китептеринде баланын байланыштуу кебин өнүктүрүү,

кеп маданиятын калыптандыруу жана тилдик системанын негиздери менен тааныштыруу, же болбосо, «Адабий окуу» предметиндеги баланын текстке карата, адабий эстетикалык билимин өнүктүрүү, кеп байлыгын өстүрүү функциялары аны этнопедагогикалык нукта өнүктүрүүдөн алда канча башка багыт экендиги талашсыз. Андай болсо, окуу китептердин мазмунун түзгөн материалдар сөзсүз жаңы мазмун менен толукталуусу, окуу процесси да жаңыча мазмунда курулуусу, ошону менен удаалаш окуу предмети да жаңы функцияга ээ болуусу – мыйзамдуу көрүнүш. Анын негизинде жана алар аркылуу балага билим-тарбия берүүдө элибиздин өткөн кылымдардан бери келе жаткан рухий байлыктары, элдик дидактиканын салттары, таалим-тарбия жана дүйнө-тааным идеялары, турмуштук баалуу жөндөм-шыктар системалуу түрдө балага багытталууга тийиш. Алар баланын жан дүйнөсүнө сиңирилүү менен, аны өз алдынча өнүктүрүүсү керек. Демек, бала маданият жөнүндө маалыматтуу гана болуп чектелбейт, аны жан-дүйнөсүнө сиңирет» (110, 30) деп эң туура белгилеген.

Эл мугалими Б.Исаков: «Ачык эле айтышыбыз зарыл, кыргыз тилин окутуу менен кыргыз тилинин грамматикасын окутуу – эки башка иш. Кыргыз тилин окутуу – бул тилди балдарга колдонулуучу курал-жарак катары берүү, куюлуша келген кырааты, ички ыргагы, учкул ийкеми, таасирдүүлүгү, көкүрөккө тез конмо элестүүлүгү менен үйрөтүү дегендик. Ал эми кыргыз тилинин грамматикасын окутуу – тилди илим катары окутуу дегендик. Азыркы окутуу программасынын кожоюну ушул. Ал баарын: окуу программасын да, окуу китептерин да, усулдук эмгектерди да бура бастырбай тескеп турат. Эр болсоң бошонуп көр. Биз дале грамматикалык эрежелердин туткунунда бүрүшүп олтурабыз. Бутубузда тушамыш бар деп айтабыз да, аны ыргытып сала албайбыз. Көнүмүштөр мугалимди да, окумуштууларды да, программа түзүүчүлөрдү да башкарууда. «Ушундай болуп келген, ушундай боло берет» деп ойлой беребиз баарыбыз. А чындыгында балдардын тил байлыгын өстүрүүдө алардын кендирин кесип жатканыбыз менен ишибиз жок...Окуучу өз оюн өз тилинде эркин, жатык, так, таамай, чечен, таасирдүү куюлуштура

сүйлөй билсин. Кыргыз тилинде канча кааласаң, ошончо сузуп алчу кенч бар. Ал – өткөндүн эстелиги эмес, бардыгыбызга кызмат кылуучу бакубат тил» [39, 111] деп айтканын кыргыз тилинен сабак берген мугалимдер көңүлүнө кытай куюп, ошол кенчти окуучуларга тааныта билсек, сузуп алып, сүзүп берсек гана...

Дал ошол баалуулуктар макалдарда элдин тарыхый, социалдык, этнографиялык, этнопедагогикалык, философиялык, тилдик, моралдык жана саясий көз караштарын камтып турат. Макалдардын негизги мазмунун элдик нарктуулук түшүнүктөрү ээлеп тургандыктан, алардын таалим-тарбиялык, дүйнө таанытуучулук таасирдүүлүгү абдан күчтүү. Макалдар – адам турмушунда боло турган нерселерге: эл-жериндин ыйыктыгы; достукка бекем болуу; эмгекке тарбиялоо; меймандостукка тарбиялоо; ата-эненин кадырын билүү; сөз өнөрүнө ээ болуу; адам турмушун курчап турган байлык, бийлик, мансап сыяктуу маселелерге туура мамиле кылуу өңдүү турмуштун бир да бүктөмүн калтырбаган тематиканы кучагында камтып турганы менен өзгөчө баалуу мурас. Мына ушул баалуу мурасты кенже курактан тартып, окуучулардын баарына кеп ишмердүүлүгүн калыптандырууда, алардын сүйлөөсүн өнүктүрүүдө колдонуу – бүгүнкү күндүн талабы.

Макалдарды кыргыз тилин окутууда ар кандай мисал катары пайдалануунун мааниси өтө чоң. Анткени макалдардын маңызын түшүнүү, окуучулардын логикасын өнүктүрөт. Кепти өнүктүрүү дагы эң алгач туура ойлонуудан башат алат.

«Сөз – ойдун ачкычы» демекчи, жакшы ойлонуп, сүйлөгөн окуучу өз оюн туура, далилдүү туюндура алат. Ал эми өзүнүн сөзүндө макалдарды колдоно билген окуучу турмушта колдонулган сөз менен макалдардын маанисин ажырата алат. Эгерде макалдарды кепти өнүктүрүүнүн бирден-бир каражаты катары карасак, анда сүйлөөнүн көркөмдүүлүгү, образдуулугу, уккулуктуулугу таасын байкалып, сүйлөгөн сөзүнөн жаш өспүрүмдүн адептүүлүгү, сылык-сыпаа мүнөзү, маданий деңгээли ачык байкалып турат. Мындай өзгөчөлүк байкалса, кыргыздар: «Оозунда кеби бардын, сөзүндө эми бар» деп, анын тегин

уул эмес экендигин аныкташкан. Биз мына ушуларды негиз кылып, макалдар чындыгында кыргыз тилин окутууда таяныч, берекелүү, түгөнгүс кенч, баалуу каражат болуп берерине ынандык. Жаш муундарды рухий булак болуп саналган макалдар менен азыктандыруу алардын оозеки кебин өнүктүрүү менен бирге жазуу кебин да өнүктүрүүдө чоң натыйжаларды берет. Макалдарды турмуш-тиричиликте оозеки сүйлөшүүдө колдонуу кеп ишмердүүлүгүн арттырат. Анткени макалдар кепте экспрессивдүүлүгү жогору туюнтма катары каралат. Ошондуктан макалдар аркылуу айтылуучу ой күчөтүлүп келип, кептин боёктуулугу артат. Макалдар өздөрүнүн эмоционалдык жана стилистикалык кооздугу менен тилдин коммуникативдик функциясын өркүндөтүп турат [92, 18].

Азыркы учурда кыргыз тилин окутуу маселесине байланыштуу топтолгон тажрыйбалар, андагы оң жана терс көрүнүштөр, ошондой эле тилди үйрөтүү менен кошо тарбия берүү маселелерин чечүү сыяктуу милдеттер аталган багыт боюнча буга чейин калыптанып калган бир жактуу, стереотиптүү, айрым бир шаблондуу мамилебизди өзгөртүүнү талап кылууда. Бул боюнча атайы илимий-изилдөө иштери жүргүзүлүп, бул багытта айрым бир алгылыктуу, оригиналдуу концепциялар, идеялар жана эмгектер жарык көрө баштады. Бул багытта профессорлор С.К.Рысбаевдин, С.О.Байгазиевдин, Ж.А.Чымановдун, ошондой эле С.Иптаровдун, А.Муратовдун идеялары жана эмгектери бардык жактан колдоого арзыйт.

Кыргыз тили сабагында кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү үчүн макалдарды пайдаланууда төмөнкүдөй талаптарды коё билүү маанилүү:

- макалдарды так, ачык, мазмундуу, туура окууга;
- макалдардын стилдик чегин ажыратууга;
- макалдардын лексика-семантикалык, тематикалык, логика-коммуникативдик мазмунун ачып берүүгө;
- макалдардын синтаксистик өзгөчөлүгүн ачып берүүгө;
- макалдарды ылайыгына жараша колдонууда, алардагы маанини жана мазмунду так ажырата билүүгө көнүктүрүү. ж.б.

Окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү маселеси кечээ же бүгүн эле чыга калган маселе эмес. Бул маселе кыргыз тилин окутуу методикасында жана мектеп программаларында, ошондой эле окуу китептеринде «Окуучулардын оозеки жана жазуу речтерин өстүрүү» деген тема менен 1970-жылдарга чейин орун алып келген да, текст түзүүгө үйрөтүү, изложение, сочинение жаздыруу жумуштарын аткаруу милдети ушул бөлүмгө жүктөлүп келинген.

1968-жылы сегиз жылдык жана орто мектептер үчүн кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун программасынын долбоору иштелип чыгып, анда биринчи жолу 9-10-класска чейин окуучулардын байланыштуу кебин өркүндөтүүгө атайын сааттар берилген. Мына ушул долбоордун негизинде кабыл алынган программанын (1970) бир өзгөчөлүгү – окуучулардын байланыштуу кебин өркүндөтүүдө ар бир класс үчүн өз-өзүнчө кандай материалдарды өздөштүрүү керектиги жана ага кантип жетишүүгө боло тургандыгы кылдаттык менен көрсөтүлгөндүгүндө. Бирок бул программага ылайык жарык көргөн IV-V-VI-VII-VIII класстардын кыргыз тили окуу китептеринде байланыштуу кепти өркүндөтүү боюнча атайын тема каралбаган. Ошондой эле бул маселе кийинки басылыштарында да олуттуу өзгөрүүгө учураган эмес. Натыйжада, мектеп программасы менен окуу китептеринин ортосунда чоң ажырым пайда болгон. Бирок азыркы тил илиминдеги ачылыштар, тексттин лингвистикасындагы жаңылыктар, тилдин когнитивдик, коммуникативдик табыятын иликтөөгө алган жаңы багыттагы изилдөөлөрбуга чейин «Байланыштуу кеп» деген темада аталып келген маселеге башкача көз карашта кароону жана кыргыз тилин окутууну жаңы методикалык ыкмада берүүнү талап кылууда. [121,23.]Аталган ой-пикирлер учурдун талабына туура келет.

Окуу китептериндеги «Байланыштуу кеп» маселесине бөлүнгөн сааттарды аткарууда элдик тарбиянын үлгүсү болгон макалдарды да ар түрдүү багыттагы көнүгүү иштеринин катарына кошуп, окуучулардын кеп

ишмердүүлүгүн өркүндөтүүдө таяныч материал катары колдонуу – бүгүнкү күндүн талабы.

7-11-класстарда кыргыз тилин окутууда макалдар менен иш жүргүзүүнү талапка ылайык жеткире алсак, анда алардын тарбиялык ордун тапкан болор элек да, ошону менен бирге сабактын мазмунун жогорулатар элек. Мына ушундан улам макалдарды пайдаланып окутууга өзгөчө көңүл буруу зарыл.

Инновациялык иштер мугалимден тынымсыз изденүүнү талап кылгандыктан, профессор Ж.А.Чымановдун төмөнкү ой-пикирин эске албай коюуга болбойт. «...кыргыз тилин окутуунун сапатын жана деңгээлин жогорулатуу теориялык жана практикалык жактан негизги эки жактан негизги эки булакты пайдалануу аркылуу ишке ашырылышы зарыл. Биринчиси – сырткы булак, мында тилдерди окутуунун дүйнөлүк тарыхы жана тажрыйба-табылгалары пайдаланышы зарыл. Экинчиси – ички булак, бул ичинен экиге бөлүнүп каралышы шарт. Алгач кыргыз элдик педагогикасынын эне тилге мамилеси, эне тилди үйрөнүү салтты окутуу процессине кызмат кылышы керек. Анткени «Өнөр алды – кызыл тил, Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө, Ириген ооздон чириген сөз чыгат» ж.б. накыл талаптары эске тутулушу зарыл. Андан соң, кыргыз тилин билим берүүнүн каражаты жана окутуунун предмети катары үйрөтүүдөгү тажрыйбаларды пайдалануу. Мында XIX кылымдагы Нурмолдо Наркул уулунун «сабак-табышмак», «сабак-саясатынан тартып, И.Арабаев, К.Тыныстанов, С.Нааматовдор жана башкалардын табылга тажрыйбалары, К.К.Сартбаев, А.Осмонкулов, Б.Өмүралиев, Б.Исаков, А.Сманбаев, И.Абдесов ж.б. окумуштуулардын, практик-мугалимдердин иш-тажрыйбасына кайрылуу, колдонуу зарыл деп эсептейбиз» [121, 90]. Бул цитатадагы ички булак тууралуу, кыргыз элдик педагогикасынын эне тилге мамилеси, эне тилди үйрөнүү салтты тууралуу профессор Ж.А.Чымановдун ойлору практикада ишке ашырылышы зарыл. Анткени бул маселени кыргыз тилин окутуунун улуттук кыртышын калыптандыруучу маселе деп эсептейбиз. Кыргыз тили улуттук кыртышта окутулганда гана өз максатына жетет деп ойлойбуз.

Көп ишмердүүлүгүнө байланышкан макалдар менен иштөөдө окуучуларга төмөнкүдөй тапшырмаларды берсе болот деген ойдобуз:

1) «Адамды сөзүнөн тааныйт» деген үч сөздөн турган жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалда: Сөз кимдин ким экендигин, сөздөн адамдын ички маданияты көрүнүп турарын, ушул үлгү формада туруп, макалдык мазмунду жараткандыгын окуучуларга терең түшүндүрүп, андан ары да сөз жөнүндө өздөрү макалдарды жазып, анын маани-маңызын ачып берүү тапшырылат.

2) Адамды сөзүнөн тааныса, анда адам кантип сүйлөш керек? Эмне үчүн сөзүнөн тааныйт? **Муну класстер түзүп көргөзгүлө.**

3) Макалдарда **сан атоочтор** да көп учурагандыгын кезиктиребиз. Мисалы: «**Бир сөз бар – оозго алгыс. Бир сөз бар – издесе тапкыс. Миң жаманга башчы болгончо, бир жакшыга кошчу бол**». Бул макалдардагы «*бир*», «*миң*» деген сан атоочтор өз ара контрастык алаканы шарттап, семантикалык жактан макалдык мазмунду жаратты. Силер дагы ушундай контрастык маанидеги макалдарды тапкыла.

4) Макалдардагы калтырылып кеткен сөздөрдү толуктагыла.

Ай түндө керек, акыл...

Атадан үлгү албаса, коркок болот

Энеден үлгү албаса... ж.б.

5) Макалдардагы антонимдер нагыз антонимби же контексттик антонимби аныктагыла жана макалдардагы подтексттик ойду ачып бергиле.

Ачуунун даамын татпаган

Таттуунун даамын биле албайт.

Аркандын узуну жакшы, сөздүн кыскасы жакшы.

6) Тарыхый инсандардын тил жөнүндө калтырып кеткен накыл кептеринен таап жазып келгиле (К.Карасаев, Т.Сыдыкбеков)

9-10-класстын окуучулары үчүн кыргыз тили сабагында макалдарды колдонуунун төмөнкүдөй жолдорун көрсөтсөк болот:

1) Макалдардагы синоним жана антоним сөздөрүнүн колдонулушун тапкыла, алар аркылуу текст түзгүлө.

2) Макалдардагы нагыз жана контексттик антонимдерди аныктагыла.

3) Макалдын мазмунун ачып бергиле.

Реалдуу турмуштук көрүнүштөргө ылайык макалдарды табуу, айтуу боюнча тесттик текшерүүлөрдү жүргүзүү да натыйжалуу жана кызыктуу болот. Мисалы, **төмөнкүдөй тесттик текшерүүнү алалы:**

Тесттик текшерүү

1) Эки президент качып кетти. Чоң атам нааразы болуп минтип айтты:

а) Өпкөдөн соккон жел жаман,

Элинен безген эр жаман.

б) Башка жерде султан болгончо, өз элиңе ултан бол.

в) Журт мазар, журттан чыккан азар.

2) Жаңы келген жигит өзүн көтөрүп, тегерегиндегилерди көзгө илбей бардыгынын жинине тийип жатты эле, Акматтын бир сөзү аны өчүрдү.

а) Конок бир күн консо кут, эки күн консо жут.

б) Мурунку конок кийинки конокту сүйбөйт.

в) Коногум, сен эт дебегин, мен кет дебейин.

3) Аял бешинчи кызын төрөдү. Бешинчиси төрөлгөндө күйөөсү нааразыланды. Аял бул макалды атады эле, күйөөсү унчукпай калды.

а) Кайда барба, Мамайдын көрү.

б) Кызы бардын ыракаты бар.

в) Эмне эксең, ошону аласың.

4) Бүтүрүүчү класс мамлекеттик аттестациядан өтө жогорку баллдар менен өттү. Класс жетекчи ыраазы болуп, бул макалды айтты.

а) Билимдүү болмок оңой, адам болмок кыйын.

б) Саргара жортсоң, кызара бөртөсүң.

в) Дүйнөнүн шамы–билим, жашоонун шамы – эмгек.

5) Тамак бышып калган кезде, мурунку кылмыш иши боюнча милиция келип алып кетет. Насип буюрбаптыр. Ошол үчүн элде мындай сөз айтылат:

а) Бузулмак оңой, түзөлмөк кыйын.

б) Бышылуу тамактын күйүтү жаман.

в) Буйругу жок ашка мурун канайт.

б) «Урмат–улуу сый. Адамга жасаган бардык мамилең таза, ыйык мээримден болсо, акырындап олтуруп, сен ошонун үзүрүн көрөсүң»- дептир Сарт аке. Бул ойго кайсы макал үндөшүп турат?

а) Бирөөгө ор казсаң, кең каз, өзүң түшүп каласың.

б) Ата-энеңе кылганды өз балаңдан көрөсүң.

в) Сыйга –сый, сыр аякка – бал.

7) Кыргыздын боз үйүндө ырым-жырымы күчтүү болгон: босогону баспаган, баканды аттабаган, отту теппеген, күйгөн отко суу сеппеген. Мына ушул куттуу боз үйдө дагы кайсы эреже сакталган?

а) Чыккан кыз чийден сырткары.

б) Керегем, сага айтам, келиним, сен ук.

в) Үйдөгү кеп тышка жарабайт.

8) Бектур карыя ичерин ичип, жээрин жеген учурда байбичеси каза болуп калды. Келиндерге батпай баштады. Муну байкаган кошунасы:

а) Балам, балалуу болгондо билерсиң.

б) Көп суур ийин казбайт, ийин казса кенен казбайт.

в) Атаң карыса, кул кылба, энең карыса, күң кылба деди.

9) Адилет кийинки күндөрү сабактан эрте келчү болду. Муну байкаган апасы «эмне эрте келдиң?» - деп сураса, «Сабак болгон жок» деп жооп берет. Ошондой күндөрдүн биринде үйүнө мугалим эжеси келди да, Адилеттин сабакка көп келбей жаткандыгын баяндады. Ошондо:

а) Калп – ырыс кесет.

б) Кыңыр иш кырк жылда билинет.

в) Калптын сөзү суу кечпейт деп айтылды.

10) Шаарда окуган баласы үйгө досу менен келди. Бир-эки күндөн кийин ата-энеси: «досундан абайла» дешти. Эмне үчүн ата-энеси минтип айтты?

а) Жакшы– жаныңа жолдош, жаман–малыңа жолдош.

б) Ата–балага сынчы.

в) Жакшыгажанаш, жамандан адаш деген сыяктуу макалдарды колдонуу менен тесттик тапшырмаларды жүргүзүү дагы окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн каражаты болуп кызмат кылат.

Макалдарды колдонуу аркылуу сабак өтүү окуучулардын ыймандык сапатын өнүктүрүп, коомдук таанып-билүүсүн жогорулатып, сезимин калыптоого тийиш. Балдар бул сабактан өз өмүрлөрүнө тутка жөлөк болор касиеттерди табат, рухий дүйнөлөрүн байыта алышат. Макалдарды өтүлүп жаткан темага байланышта окутуу, алардын маанисин ачып талдоо илимий талдоодон айырмаланып, үйрөтүүчү, тарбиялоочу милдетти көбүрөөк аткарат. Бул болсо, түздөн-түз мугалимдин дидактикалык иш-аракетинин натыйжасында, мугалим менен окуучунун биргелешкен кеп ишмердүүлүгүнүн негизинде жүргүзүлүшү керек.

Кеп ишмердүүлүктүн негизин түзгөн окуучулардын оозеки жана жазуу кебин өнүктүрүүдө, сөздүк корун байытууда жана сөздүн лексика-семантикалык маанисин түшүнүүдө макалдардын орду жана ролу чоң.

Кыргыз эли сөз сыйлап, сөз баккандыгын, кептин мааниси, алардын турмуштагы орду жөнүндө улуу жазуучуларыбыздын бири Т.Сыдыкбеков да өз макалаларында мындайча берет: «Эл тарыхы – санжыра, акыл-насаат сөздөрү, жүрүш-туруш эрежеси, кишилердеги жакшы-жаман сапаттарды таамай айткан **лакап-макалдардан** тарта, купуя айтылган сырдуу сөздөр, кара сөздөн тарта чоң дастанга чейинки көркөм баян – «Улуу сөз» деп аталчу» [99, 48]

Демек, элибиз дал ушул «Улуу сөзүн» муундан-муунга жеткирип, канча муунду тарбиялап келди. Салыштырмалуу айтканда, макалдарга ааламдын байлыгын өзүнө каткан кутуча сыяктуу, бир сүйлөмдүн ичине терең, күчтүү, залкар ойду батырышкан. Ал эми биздин милдет ушул «Улуу сөздү» урпактарга жеткирүү болуп саналат.

Макалдарды сабакта колдонууда төмөнкүдөй ыкмалардын пайдаланышы жакшы натыйжаларды берет деген ойдобуз:

- 1.Макалдын мазмунун түшүнүүгө проблемалуу суроолорду коё билүү;
- 2.Макалдын лексика-семантикалык өзгөчөлүгүн ачып берүү;
- 3.Макал аркылуу түзүлгөн суроолорго жазуу түрүндө жооп алуу;
- 4.Макалдагы морфологиялык, синтаксистик өзгөчөлүктөрдү ачып берүү;
- 5.Макалдардын көп кызматтуу табыятын ачып берүү;

Мазмундук жактан алганда, байыркы кезден бери эле ата- бабаларыбыз жаш муундарды окуп билим алууга, прогрессивдүү, ийкемдүү ой жүгүртүүгө дайыма үндөп келгендиги байкалат.

Аталган маселелер кыргыз макалдарынын мазмунунан ачык байкалып турат. Маселен, жаш муундарды илим-билимге үндөгөн, мазмундук тутумунда терең философиялык, таалим-тарбиялык маанилер чөгөрүлгөн билим

жөнүндөгү "Билим – кенч, эмгек – аныначкычы, Билим – бак, иш – анын мөмөсү" деген сыяктуу айрым макалдарды дидактикалык негизде ар тараптан талдоого алуу максатка ылайыктуу деп эсептейбиз.

Жогоруда аталган макалдардын ичинен “Билим – кенч, эмгек – анын ачкычы” деген кыргыз макалы өзүнүн мазмундук түзүлүшүндө ар тараптуу, көп жактуу мүнөзгө ээ болгондугу менен айырмаланат. Тактап айтканда, бул макалда философиялык, дүйнө таанымдык, этностук, этномаданияттык, этнопсихологиялык аспектилер менен катар жаш муундар үчүн терең таалим-тарбиялык, дидактикалык өзөк маселелер да камтылган.

Аталган макалда, түз мааниде алганда, адамдын өзүнө топтогон илим-билими – чындыгында уюган кенч. Ошол илим-билимге адам баласы талбаган эмгек аркылуу жетери анык. Билимге каныккан адам сөзсүз өзүнө иш таба алат. Социалдык аспектиден алып караганда, макалдын мааниси чоң. Анткени "билимдүү адам сыртта калбайт" деген ой бул макалда кыйыр түрдө туюндурулган. Ошондой эле аталган макалда талыкпаган эмгек адамды бактылуу кылары, билимдүү адамдын коомдо орду чоң экендиги жөнүндө кыйыр ой камтылып турат.

2.4 Макалдарды колдонуу аркылуу кыргыз тили сабагынын тарбиялык максатын ишке ашыруу

Кыргыз элинде таалим-тарбиялык мааниде көп макалдар бар. Биздин оюбузча, окутуу процессинде дал ушул сыяктуу мазмуну, түпкү философиясы терең макалдарды колдонуу өзгөчө зарыл.

Сабак учурунда мааниси терең макалдардын мазмунунун чечмелениши, биринчиден, окуучуларды ийкемдүү жана чыгармачыл ой жүгүртүүгө багыттайт, экинчиден, ойду кыска жана нуска туюндурууга көнүктүрөт. Ошондой эле сөздөрдүн полифункционалдуу табыятын практика жүзүндө өздөштүрүүдө дидактикалык маани-мазмундагы макалдар көмөкчү материал боло алат.

Биз талдоого алып жаткан **"Билим – кенч, эмгек – анын ачкычы, Билим – бак, иш – анын мөмөсү"** деген макалда *"билим – кенч"* деген предикативдүү сөз айкашында төмөндөгүдөй маанилер камтылып турат.

БИЛИМ – КЕНЧ

- Билим – 1) адамдын тагдыры;
- 2) адамдын маданияты;
- 3) адамдын интеллектиси, акыл-эси”
- 4) коомдук аң-сезимди өнүктүрүүчү негиз;
- 5) өнүгүү;
- 6) өзгөрүү;
- 7) кыймыл;
- 8) келечек;
- 9) үмүт;
- 10) умтулуу;
- 11) тынымсыз изденүүнүн үзүрү;
- 12) тажрыйба;
- 13) рухий дөөлөт. ж.б.

1). Жогоруда көрүнүп тургандай, бул сөз айкашында билимдүү адамдын тагдыры, адам өз тагдырын өзү гана түзө алары жөнүндөгү ой кыйытылып турат.

2). Билимдүү адам – жогорку маданиятуу адам. Билимдүүнүн башкалар суктана турган, үлгү ала турган маданиятка эгедер экендиги түз да, кыйыр да туюндурулуп турат.

3). Бул туюнтмада адамдын акыл-эсин, ойлоо жөндөмдүүлүгүн билим гана арттырары купуя туюндурулду. Адамдын билим аркылуу ойлоо, акыл калчоо менен билимге сугарылары да түз жана кыйыр туюнтулуп турат.

4). Бул туюнтмада билимдүү адамдын коомдогу орду зор экендиги, билимдүү адам жеке эле өз көмөчүнө күл тартпастан, кеңири коомдук масштабда ой жүгүртөрү тууралуу кыйыр түрдө баяндалды.

5). Аталган туюнтмада адам илим-билимге өмүр бою муктаж экендиги, билимди кеңейтип, толуктап туруш үчүн адамга дайыма жаңы информация керектиги, адам информация аркылуу өнүгүп-өсүп, өзгөрүп турары түз да, кыйыр да туюндурулуп турат.

6). Ошондой эле "Билим – кенч" деген предикативдүү сөз айкашында, айкын келечек тууралуу, "терең билимге ээ болгонуң – келечегине жол салганың" деген акылман ой түз да, кыйыр да туюндурулган.

7). Чындыгында, билимдүү болуу – келечектен көптү үмүт кылуу. Адам үмүт менен жашайт. Дал ошол үмүт шооласы бул сөз айкашында түз да, кыйыр да туюндурулуп турат.

8). Зор билимге ээ болууну самаган адам дайыма алдыга умтулат, изденет, түйшүктөнөт. Демек, изденүү ийгиликке алып келери аталган туюнтмада купуя туюндурулуп турат.

9). “Билим – кенч” деген сөз айкашында изденген адам сөзсүз жеңишке ээ болору түз да, кыйыр да туюндурулуп турат.

10). Ал эми изденүүдөн көп тажрыйба топтоору да белгилүү. Билимдүү, тажрыйбалуу адамдар коомдун рухий дөөлөттөрү болуп саналарын эч ким тана албайт.

Жогорудагы талдоодон көрүнүп тургандай, макалдарда айтыла турган ой тике жана кыйыр түрдө болсо да, аягына жеткире айтылат. Ага кунт коюп түшүнүү зарыл.

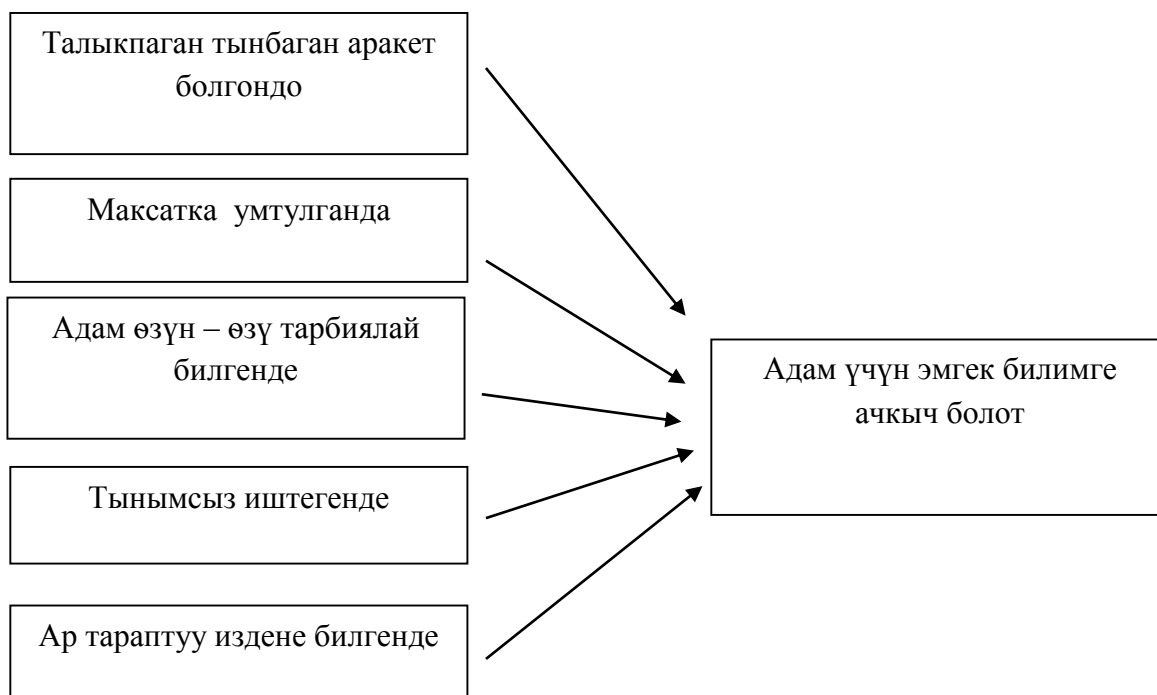
Талдоого алынып жаткан макалдын экинчи бөлүгү “**Эмгек – аныначкычы**” деген сүйлөм менен туюндурулган. Бул сүйлөм эки сөз айкашынан куралган. Биринчи сөз айкашы “**Анын ачкычы**”, экинчиси “**эмгек ачкычы**”. Макалдын биринчи бөлүгүндөгү “*билим*” деген сөз менен экинчи

бөлүктөгү “эмгек” деген сөз бул макалдын семантикалык уюткусун түзүп турат. Анткени билим эмгексиз, аракетсиз адамга эч убакта жукпайт.

Ошондой эле эмгек – билим сыяктуу адамды кайра жаратып, кайра түзүүчү, өнүктүрүүчү, өзгөртүүчү күчкө ээ болгон көрүнүш. “Эмгек – анын ачкычы” деген туюнтмада түз жана кыйыр мааниде төмөндөгүдөй маани-туюмдар камтылып тургансыйт:

- Эмгек – 1) талыкпаган тынбаган аракет;
- 2) максаттуу умтулуу;
- 3) көздөгөнүнө жетүү үчүн тынымсыз иштөө;
- 4) ийгиликке жеткирүүчү эрктүүлүк, кайраттуулук;
- 5) беттегинен кайра кайтпаган туруктуулук;
- 6) ар тараптуу изденүү;
- 7) өзүн-өзү тарбиялоо;
- 8) тынымсыз салыштыруу, дүйнөнү ар тараптуу таанып-билүү жана аны өздөштүрүү. ж.б.

Муну төмөндөгүдөй схема түрүндө көргөзсө болот.

Жогоруда көрүнүп тургандай, эгерде эмгек белгилүү бир максатка багытталып, адамдын тынымсыз аракети, үмүтү, кайраты менен коштолсо, эмгек билим алууда болобу, же башка маселелерди чечүүдө болобу, ачкыч болуп саналат.

Демек, максатсыз же өнүмү аз эмгек билим алуунун ачкычы боло албайт. Ошондуктан “эмгек” деген сөз менен “ачкыч” деген сөздүн маанисинде бирин-бири коштогон, бирине-бири эриш-аркак диалектикалык байланыштагы түшүнүктөр камтылып турат.

Окуучуларга кыргыз макалдарынын семантикалык түзүлүшүн жана андагы маанилик карым-катыштарды окутуп үйрөтүүдө мына ушул жагдайларды эске алуу зарыл.

Бүгүнкү күндө билим берүүнүн улуттук моделин түзүү жана өнүктүрүү боюнча окумуштуулар И.Бекбоев, С.Рысбаев, Э.Мамбеткунов, А.Муратов, Ж.Чыманов сыяктуу окумуштуулар омоктуу ойлорун сунуш кылууда. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мекемелеринде кыргыз тилин эне тил катары окутууну жаңылоо концепциясында (долбоордо) профессор Ж.А.Чыманов: “Кеп ишмердүүлүгү – адамдын бардык ишмердүүлүктөрүнүн жаралуу, калыптануу, өнүгүү жана ишке ашырылышын камсыз кылган компетент. Кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү ой жүгүртүүгө, ой жүгүртүү аң-сезимге, ал таанып-билүүгө, ал эми таанып билүү кызыгууга байланыштуу, ал түгүл көз каранды. Демек, окуучунун кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү менен өзүн-өзү таанып билүүсү, инсан катары калыптануусу, коомго, коомдогу социалдык-турмуштук жагдай шарттарга жараша өз көз карашынын иштелип чыгышы, жарандык, атуулдук сезимдердин, адеп-ахлактык түшүнүктөрдүн калыптанышы, коллективде аракет кылууга көнүгүүсү, турмуштук, инсандык максаттын аныкталышы, тилдик-кептик жеке суроо-талаптарынын канагаттандырылышы сыяктуу турмуштук зарыл компетенцияларга ээ болушуна багытталган дидактикалык маселелерди чечүүгө арналат” [120, 12] деп берет.

Кепке үйрөнүүнүн негизинде окуучулар тилдик бирдиктердин (сөздөрдүн, алардын грамматикалык формаларынын) кептеги өзгөрүүлөрүн, аларды пайдалануу эрежелеринин ыкмаларын өздөштүрүшөт. Ошондой эле мугалимдин жүргүзгөн ыктуу иш-аракеттеринин натыйжасында кептин түрдүү формадагы (оозеки жана жазуу) айтымдарын (тексттерди) түзүү, кептин түрдүү жанрларын, түрлөрүн жана стилдерин түзүү билгичтиктерине ээ болот. Булар аркылуу карым-катнаш жасоо, баарлашуу билгичтерин өздөштүрө алышат. Окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүдө биз макалдарды кантип пайдаланабыз, макалдарды пайдаланууда окуучулардын оозеки жана жазуу иштерин кантип калыптандырабыз? деген суроолордун тегерегинде өзүбүздүн иш-тажрыйбабызда жүргүзүлгөн сабактардын айрым бир үлгүлөрүн сунуш кылмакчыбыз.

1). А - Ж жана Б - Ж тамгалары менен башталган макалдарды таап жазуу;
Мисалы: А - Ж:

Акылдууну алдоо кыйын

Жаманды жалдоо кыйын.

Аш кадырын ачыккан билет

Жок кадырын тарткан билет.

Аттууну көрсө, жөөнүн аягы талыйт.

2). Б - Ж тамгалары менен башталган макалдарды таап жазуу;

Баатырдын даңкын алыстан ук,

Жанына барсаң бир киши.

Байлык мурат эмес

Жоктук уят эмес.

Байыганда досуң көп,

Жардылансаң доочу көп.

Макалдарда кездешкен антонимдер нагыз антонимби же контексттик антонимби?

Макалдардагы подтексттик ойду аныктагыла.

Мындай типтеги тапшырмаларды аткаруу, биринчиден, окуучулардын логикалык ойлоосун арттырат, экинчиден, нагыз антоним менен контексттик антонимдин чегин ажырата алышат. Үчүнчүдөн, макалдагы подтексттик ойду табуу аркылуу өздөрү да тарбия ала алышат.

2- глава боюнча корутунду

Макалдардын филологиялык жана педагогикалык табыятын толук иликтеп, өздөштүрүү менен аларды кыргыз тили сабагында колдонуунун дидактикалык негиздери катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

Биринчи, окуучу эне тили аркылуу өзүн курчап турган айлана-чөйрөнү тааныйт, тилдик карым-катыш жасайт, логикалуу ой жүгүртүүсү өнүгүп, таанып-билүү көндүмдөрү өркүндөйт. Эне тилди окуп-үйрөнүүнүн максаты жогоркулар менен чектелбейт. Эне тилин үйрөнүүдө макалдарды орундуу колдоно билүү окуучунун өзүн-өзү, өз улутун, өз маданиятын, адабиятын, тарыхын терең андап билүүнү камсыз кылат. Ал аркылуу өз улутун, эне тилин кастарлап сүйүүгө, сыймыктанууга үйрөнөт. Бул милдетти ишке ашырууда кыргыз элдик оозеки чыгармалары, айрыкча, макалдар алмаштыргыс булак, каражат болуп эсептелет.

Экинчи, макалдарды колдонуу менен кыргыз тил илиминин бөлүмдөрүн (фонетика, лексика, морфология, синтаксис) алда канча кызыктуу жана натыйжалуу окутуп-үйрөтүүгө мыкты шарттар түзүлөт. Тил илиминин бөлүмдөрү илимий-теориялык алкактан чыгып, практикалык максатка жетүүгө өбөлгө боло алат. Ал үчүн кыргыз тили мугалими макалды сабакта колдонуунун максатын так аныктап, аны менен аткарылуучу методикалык иш-аракеттерди алдын-ала пландаштырып алышы талап кылынат.

Үчүнчү, макалдарды колдонуу менен эне тилди окутуунун коммуникативдик жана маданият таануучулук компетенцияларын өркүндөтүүгө өбөлгө түзүлөт. Натыйжада, окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрү алда канча жакшырат: Мында макал окутуунун мазмуну да, каражаты да боло алат.

Төртүнчү, кыргыз тили сабагынын тарбиялык максатын ишке ашырууда мугалимдер көп кыйынчылыктарга дуушар болушат. Бул өтүлүп жаткан сабактын темасы менен мазмуну грамматикага багытталгандыгы менен түшүндүрүлөт. Эгерде сабакта таалим-тарбиялык мааниси так жана курч коюлган макалдарды максаттуу колдонсо, тарбиялык иштерди жүргүзүү алда канча жеңил, таасирдүү жана жугумдуу боло тургандыгына тажрыйбабызда ынандык.

3-Глава: Макалдарды сабактан тышкары иштерде колдонуу жана эксперименттик иштердин жыйынтыктары

3.1. Макалдардын негизинде тарбиялык саатты уюштуруу

Кыргыз тилин коммуникативдик багытта окутуу маселелери, тилди үйрөтүү менен кошо жарыш тарбия берүү маселелерин чечүү милдеттери буга чейин калыптанып калган бир жактуу ой-пикирлерди өзгөртүү талабын биздин алдыбызга коюуда. Бактыга жараша, аталган маселеге атайы арналган илимий изилдөө иштери Кыргызстанда жүргүзүлүп, бул багытта айрым бир алгылыктуу, оригиналдуу идеялар, концепциялар сунушталууда. Маселен, окумуштуу Ж.А.Чыманов «Элдик педагогиканын эне тилди окутуудагы орду» аттуу макаласында кыргыз тилин окутууну жана тил аркылуу таалим-тарбия берүүнү өркүндөтүү боюнча алгылыктуу сунуштарын, ой-пикирлерин билдирген. Анын: «Эне тилди окутуунун методикасын өркүндөтүүгө өзгөчө кызмат кылуучу ички булак катары кыргыз элине тиешелүү, мүнөздүү болгон бардык көрүнүштөрдү: элдин тарыхын, үрп-адатын, каада-салтын, дүйнө-таанымын, адабиятын, искусствосун, диний түшүнүк кабылдоолорун, жашоо шартын, медициналык түшүнүктөрүн, оюн-зоокторун, тилге, кепке болгон мамилесин, экологиялык, эстетикалык, этикалык, атуулдук түшүнүктөрүн эсептейбиз» [118,10] деген идеялары бардык жактан колдоого арзыйт.

Чындыгында эле, бүгүнкү күндө билим берүү концепциясынын негизинде улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарга, барыдан мурда, элдик педагогиканын бай жана баалуу салттарына багыт алуу, ага кайрылуу өзгөчө мааниге ээ. Анткени Кыргызстан өзүнүн эгемендүүлүгүнө ээ болгондон баштап, жаштарды мектепте окутуп тарбиялоону элибиздин байыртадан келе жаткан элдик педагогикалык идеялары менен эриш-аркак жүргүзүүгө кеңири жол ачылды. Элдик педагогика – билим берүүнүн гана эмес, элдик маданияттын да бир бөлүгү. Ал илимий педагогика менен катар инсандын активдүүлүгүн, баарынан да рухий-ыймандык жүрүм-турумун ар тараптан бекемдөөнү камсыздайт. Көп кылымдык тажрыйбага, акыл-казынага ээ кыргыз элинин

элдик педагогикасы азыркы заманга адаптацияланган окуучулардын акылын жетилдирип, аларды адептүүлүккө тарбиялоонун жана атуулдук сапаттарын калыптандыруунун түгөнгүс булагы болуп эсептелет деп ойлойбуз.

Бүгүнкү күндө техникалык урбанизациянын, глобалдашуунун, интернеттештирүүнүн жана интерактивдүү окутуунун учурунда окуучуларга предметтик билим берүү маселелери айрыкча көңүл борборуна алынып, бирок алардын рухий дүйнөсүн түптөөгө, адеп-ахлакка, патриоттуулукка, улут жандуу кыргыз уул-кызын тарбиялоого көп көңүл бөлүнбөй келет. Ушундай шартта мектеп окуучуларына рухий-адептик тарбия берүү чоң мааниге ээ. Себеби туура багытта тарбия берүү маселеси өсүп келе жаткан жаш муундарды келечекке ишенимдүү даярдоого, алардын акыл-сезимдерин жетилдирип, жалпы адамзаттык жана улуттук адебин түптөөгө, окуучуларга кыргыз элинин көп кылымдар бою топтолуп, иштелип чыккан рухий мурастарын илимий негизде үйрөтүүгө жана окуучулардын практикалык иш-аракеттеринде рухий адептик салттардын калыптанышына өбөлгө болору шексиз. Биздин оюбузча, тарбия берүү зарылдыгы – бүгүнкү күндүн башкы милдети.

Кандай гана техникалык жетишкендиктер болбосун, мугалим өткөргөн көнүмүш сабакты эч нерсе менен алмаштыра албайбыз. Анткени жаштарды тарбиялоодо тарбия берүүнүн эң негизги жана натыйжалуу формасы болуп класстык сабак эсептелсе, анын уюштуруучусу да, өткөрүүчүсү да мугалим болуп келген жана боло берет.

Окуучулардын эне тилинен терең билим алууда жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүдө класстан тышкаркы иштердин да мааниси зор экендигин танууга болбойт. Мына ошондуктан класстан тышкаркы иштерге да тиешелүү даражада көңүл бурулуу керек. Бирок азыркы мезгилде мектептердеги кыргыз тили сабагынын мугалимдери кыргыз тили сабагы боюнча класстан тышкары класстык саат өткөрмөк түгүл, кошумча сабакты өткөрүү жумуштарынан да баш тартышары жашыруун эмес. Өсүп келе жаткан муундар этнопедагогикалык баалуулуктарды дал ушул эне тил сабагында ала

албагандыктан, мектептерде ыйман, кийинчерээк адеп сабактарынын киргизилишин шарттады. Кыргыз тили сабагынан кошумча сабактардын өтүлбөгөнүнө байланыштуу, жогорку окуу жайына келген студенттердин көпчүлүгүнүн билим деңгээли начар, студенттердин жазуу иштеринде орфографиялык, пунктуациялык жана стилдик каталардын көп учурагандыгын көрүүгө болот. Эгерде мектептерде кыргыз тил сабагы менен байланыштуу болгон класстан тышкары жумуштар талапка ылайык жүргүзүлсө, кошумча сабактар өтүлсө, анда окуучулардын эне тили боюнча алган билимдери тереңдетилмек, толукталмак. Окуучуларга тарбиялык жагынан болгон таасирди күчөтүү аркылуу алардын жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүп, оозеки жана жазуу ишиндеги көндүмдөрүн калыптандырмак. Сабактын ички мазмуну, аны уюштуруу жана өткөрүү жолдорунун көнүмүштөн өзгөчөлүгү окуучулардын кызыгуусун жаратарын жана ой жүгүртүүгө өбөлгө түзөрүн биздин тажрыйбабыз ырастады. И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Лингвистика институтунун «Лингвистика жана жаңы маалыматтар технологиясы» багытында окуган студенттерге бул класстык тарбиялык саатты өткөргөнүбүз сабактын натыйжалуулугун арттырды. Анткени бул тема боюнча студенттердин көз караштары, жооптору, айрыкча, уландар менен кыздардын ортосундагы дискуссия, талашып-тартышуу алардын аң-сезимине таасир этип, турмушта туура жолду тандашына, бир аз болсо да, жардамы тиер деген ойдобуз.

«**Кыз адеби – кымбат**» деген темадагы тарбиялык саатты өткөрүүдө төмөндөгүдөй максаттар камтылууга тийиш:

- 1) Окуучуларды кыргыз элинин үрп-адаты, кылымдап келе жаткан каада-салты менен тааныштыруу;
- 2) Кыргыз элинин тарбиялык маанидеги макал-лакаптары, накыл сөздөрү менен окуучулардын аң-сезимине таасир этүү;
- 3) Макал-лакаптардын маанисин чечмелөө аркылуу окуучулардын оозеки сүйлөөсүн калыптандыруу;

4) Окуучулардын жазуу ишинде кетирилген орфографиялык, пунктуациялык жана стилдик каталарынын үстүндө иштөө;

Дал ушул максатты ишке ашырыш үчүн мугалим төмөндөгүдөй проблемалуу суроо-тапшырмаларды кое билиши шарт. Проблемалык окуунун да, демейдеги окуунун да негизги максаты окуучуларды жаңы билимге ээ кылуу, таанып-билүү жөндөмдүүлүктөрүн, жалпы эле акыл парасатын өстүрүү болуп саналат. Окуунун ар кандай типтери окуучуларга билим жана тарбия берүүчүлүк милдет талаптарын түрдүү методдордун, ыкмалардын, жолдордун жардамы менен ишке ашыргандай эле проблемалык окутуу дагы окуучулардын билимин тереңдетүү таанып билүү жөндөмдүүлүктөрүн, ой-сезимдерин өнүктүрөт. Жогорудагы максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй суроолорду түзүү талапка ылайыктуу болот.

1) Кыздагы сапаттар кандай болушу керек?

2) Кыз энеден эмнелерди үйрөнүшү керек?

3) Мода – деген эмне?

4) Тамеки тартуу модабы же бузулгандыкпы?

5) Адепсиз кыздар кайдан чыгат?

6) Адепсиз кыздарды кантип тарбияласак болот?

7) Үй-бүлөдөгү жоопкерчилик деген эмне?

(Атанын жоопкерчилиги кандай болот, эненикичи?)

8) «Үй-бүлөлүк кут» дегенди кандай түшүнөсүң? Мына ушул сыяктуу окуучулардын жекече ой-туюмун, турмушка көз карашын калыптандыруучу суроолорду берүү аркылуу сабакты сабак-дискуссияга да айландыруу, ошондой эле бул суроолорго жазуу түрүндө да жооп алуунун тарбиялык мааниси чоң.

Эгерде сабак тапшырма жазуу түрүндө аткарылса, жазуу ишиндеги орфографиялык, пунктуациялык жана стилдик каталар жөнүндө да сөз болууга тийиш. Бул тапшырма аткарылгандан кийин мугалим окуучуларга

макалдардын калтырылган сөздөрүн толуктап жазууну сунуш кылса, максатка ылайыктуу болот. Сөздөрү толук эмес макалдарды ар бир окуучуга таркатып берип, мындай иш-чаранын убактысын белгилеп, анан жыйнап алуу керек. Макалдардагы кемиген сөздөрдү толуктоо үчүн 10 мүнөт убакыт берилет.

- 1) Ай түндө керек, акыл....
- 2) Жакшы аял жаман эрди эр кылат, жаман аял жакшы эрди....
- 3) Татымы жок туздан түңүл,.....кыздан түңүл.
- 4) Эки уйлуунун үйү айран, эки аялдуунун үйү....
- 5) Жакшы тарбия көргөн кыз-уз болот,
Жаман тарбия көргөн кыз.....
- 6) Уулуң жакшы болсо, өрүшүң кеңейет,
Кызың жакшы болсо.....
- 7) Дүнүйө-мүлктүн көптүгү байлык эмес, көңүлдүн.....
- 8) Энеден үлгү албаса, чоркок болот,
Атадан үлгү албаса,.....
- 9) Жакшыны сыйласаң, эсинен кетпейт,
Жаманды сыйласаң,.....
- 10) Ата деген сөз айылга таандык, апа деген сөз...

Мына ушул сыяктуу макалдар өсүп келе жаткан жаш муундарды адеп-ахлакка үйрөтүү жана акыл тарбиясына ээ кылуучу каражаттар экендигин танууга болбойт. Бекеринен кыргыз эли «Кызга кырк үйдөн тыюу» деп кыздарын тарбиялап келишпегендир. Кыргыз элиндеги кыздар, жалпы эле аял затына таандык макалдардын саны – 500 гө чукул (балким, андан да көптүр). Булар жөн жерден чыкпагандыр [20,5]. (Н.К.Бегалиева. Кыргыз элинин аялдар жөнүндөгү макал-лакаптары. Б., 2007)

Акыркы мезгилде өсүп келе жаткан жаштарыбыздын айрымдарынын менталитетибизге туура келбеген жорук-жосундарды жасашы, айрым кыздарыбыздын тамеки тартуусу, көз көрүнөө сойкулук иштерге барышы жаңылык деле болбой калганы өкүндүрөт. Аргасыз биз кайда бара жатабыз?! деген көйгөйлүү суроо туулбай койбойт. Мына ошондуктан жаш муундарга эне тилинен сабак берген мугалимдер үчүн кыргыз тилинен класстан тышкаркы тарбиялык сааттарды өткөрүп туруусу учур талабы болуп саналат.

Кыргыз тили сабагы боюнча класстан тышкаркы иштерди уюштуруу, негизинен, эки түргө бөлүнөт.

1) дайыма аткарылуучу иштер.

2) айрым учурда аткарылуучу иштер.

Дайыма аткарылуучу иштерге: кыргыз тил кружогу (ага ыр жазууга, аңгеме жазууга талаптанып жүргөндөр жана кызыгуусу бар, айрым окуучулар тартылат) жана мектептин дубал газетасы кирет.

Айрым учурда аткарылуучу иштерге: Окуучулар үчүн уюштурулган конференция, кыргыз тили боюнча өткөрүлгөн олимпиадалар жана тарбиялык маанидеги класстык тарбиялык сааттар кирет. Кыргыз тили жана адабият сабагы боюнча окуучулардын жазган үлгүлүү жат жазууларын, изложениелерин, дил баяндарын, иш кагаздарын, грамматикалык талдоолорун дал ошол конференцияларда көргөзмө катары уюштуруу да окуучулардын тилге болгон кызыгуусун арттырат деген ойдобуз. Мына ошондуктан бул ишке тил мугалими «бөөдө түйшүк» деп, кайдигер карабай, бардык күчүн жумшап, чыгармачылык менен аракеттенсе, жаштардын кыргыз тилине болгон кызыгуусу артат беле деген ойдобуз.

Мыкты тарбиялоонун элдик теориялары эл тарабынан эбак иштелип, сыналып, кылымдар бою макал түрүндө колдонулуп келе жатканын эстен чыгарбообуз зарыл.

Макалдар аркылуу «макал айтышууну» уюштуруу

Азыркы мезгилдин талабына ылайык окуучулардын сөзүн өстүрүү түшүнүктөрү ар бир класста алардын кебинин бай жана ар тараптуу болушу үчүн жөнөкөйдөн татаалдыкка карай өнүктүрүлөт. Ошонун негизинде окутууда мугалимдер практикалык багытты күчөтүп, теория менен айкалыштырууга жетишүүсү керек. Адатта, окуучулардын байланыштуу кебин өнүктүрүүдө, дил баян, баяндама жаздырып гана тим болбостон, ар кандай сабактын формаларын «сабак-диспут», «сабак-конкурс», «сабак-оюн», «сабак-айтыш» сыяктуу сабактын формаларын өткөрүү окуучулардын эне тилине карата болгон жандуу кызыгуусун жаратат, алардын өз тилин терең урматтоосуна өбөлгө түзүлөт. Мындай методикалык ыкмалардын, формалардын ар түрдүүчө болушу окуучулардын акылына гана эмес, сергек сезимине, эмоциясына, жан дүйнөсүнө да күчтүү таасир этип, жакшы натыйжаларды берет. Окуучуларды сабаттуу, маданияттуу, логикалык жактан мазмундуу кеп ишмердүүлүгүнө ээ кылуу, айрыкча, кыргыз тилчи мугалимдин эң негизги иш-аракеттеринен болуп саналат. Ошол себептүү «кыргыз тили» сабактарына коюлуучу комплекстүү талаптардын бири – «Эне тил каражаттары аркылуу элдик тарбия методдорун пайдаланып, балдарга туура тарбия берүү». Кыргыз тили сабагында окуучулардын берилип жаткан сөз жана сүйлөмдүн эрежелерин жөн гана кайталап, куру жаттатпастан, окуучулардын так жана таасирдүү сүйлөшүнө көңүл буруубуз керек. Айрыкча, реалдуу турмушта кездешкен ар кандай кырдаалда туура сүйлөөгө, маданияттуу маектешүүгө, буларга зарыл болгон көндүмдөрдү калыптандырууга да мугалим аракет кылууга тийиш. Кыргыз тилинде кыргыз элинин дили, улуттук бардык асыл-дөөлөттөрү: санжыра тарыхы, каада-салты, үрп-адаты, рухий байлыгы, улут аралык мамилелери жана башкалар сакталган. Кыргыз тили мугалими ар бир сабакты пландаштырууда жана уюштурууда окуу материалын окуучуга жеткирүүдө ошол сабактын «жетекчиси» гана милдетин аткарбастан, кыргыз тили сабагынын мазмуну менен жүзөгө ашырылуучу психо-дидактикалык принциптерди таап,

окуучунун «кыргыз» деген атуулдук касиетин ойгото алуучу этнопедагогикалык жана этнопсихологиялык мазмунду аныктоо менен сабакты уюшурууда лидер болушу маанилүү деген педагог-мугалимдерибиздин ойлоруна толук кошулууга болот. Анткени кыргыз элинде байыртадан бери эле орундуу сүйлөөгө терең маани берилип, аны «Ойлобой сүйлөгөн онтобой ооруга жолугат», «Бутунан жыгылган турат, сөзүнөн жыгылган турбайт», «Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө», «Жакшы таап сүйлөйт, жаман каап сүйлөйт», «Ийне көзүнөн сынат, адам сөзүнөн сынат» деген макалдар аркылуу туюндуруп келишкен. Чынында, кимде-ким өзүнүн оюн ачык айта албай, чаташтырып, сүйлөгөн сөзүндө өзүнө-өзү карама-каршы турса, андай адамдын сөзү түшүнүксүз, ой жүгүртүүсүндө «логикасы жок» болот. Ал эми макалдар кыргыз элинин ой жүгүртүүсүнүн жемиши болуп саналат. Педагогика илиминде орундуу сүйлөө, сөздү аздектөө, сөзгө аяр мамиле кылуу менен окуучуда өзүн-өзү баалай билүү касиетин, толеранттуулукту, башкача айтканда, туура сөзгө «жеңилип берүү» маданиятын калыптандыруу критерийин көтөрүп чыгууда. Биздин оюбузча, макалдар аркылуу «кайым айтышуу» сабагын төмөнкүчө уюштурсак болот. Кыргыз элинде тил өнөрүнүн бир бутагы катары макалдар эсептелет. Элибиздин байыртадан бери басып өткөн оош-кыйыштуу тарыхый жолуна сереп салганыбызда, элдин ыйманы, адеби, таалим-тарбиясы бир же эки сүйлөм менен гана түзүлгөн макал-лакаптын тулкусуна сиңдирилип турганына күбө болобуз. Чындыгында, макал жанрын канчалаган окумуштуулар талдап изилдеп чыгышса да, али табышмактуу, ары сырдуу, ачылбаган жактары дагы дале көп. Макалдар турмуштун бардык бөлүгүн камтып, айткан оозду да, уккан кулакты да кубантып, ар кимди өзүнө тартып куштарлантып турат. Бул, балким, улуу, туура, таамай айтылган сөздүн күчүдүр! Макалдар өз элибиздин адеп-ахлактык баалуулуктарын, ишенимдерин сүйүп, аларга урмат менен мамиле кылган аң-сезими бийик адамды тарбиялоого багыт берет. Макалдар аркылуу окуучуларды чыгармачыл ой жүгүртүүгө, аналитикалык ой жүгүртүүгө, салыштырууларды жасоого, далилдерди топтоого, белгилүү деңгээлде

жыйынтык чыгара билүүгө, турмуштук билимин, билгичтиктерин калыптандырууга, негизгиси, макалдан алынган сабакты турмушта колдоно билүүгө үйрөтүүгө болот. Кыргыз тилчи мугалимдер кыргыз тили сабагы боюнча өтүлө турган класстан тышкары иштерде да, окуучулардын сүйлөөсүн өркүндөтүүгө байланышкан иш-аракеттеринде да макал аркылуу «кайым айтышууну» уюштурса, сөз өстүрүү эффективдүү болорунда шек жок. Анткени өспүрүмдөрдү адам болууга тарбиялай турган, адамдын адамдык нарк-насилин баса көрсөтө ала турган, таасирдүү, тарбиялык мааниси терең мисалдар катары макалдардын мааниси чоң. Мугалим сөз өстүрүүдө бул сыяктуу ыкманы колдонуп, мындай тапшырманы үй тапшырма катары алдын-ала берип, кыз менен баланын айтышуусун төмөндөгүдөй формада уюштурса болот. Айтышты кызыктуу, жандуу өткөзүү үчүн жюри (башка жогорку класстын окуучуларын же мугалимдерден турган топту) шайлап алуусу керек. Класстагы окуучуларды эки топко бөлүп, бөлүнгөн топко макалдар менен «кайым айтышууну» сунуштайт. «Кайым айтышуунун» негизинде жеңүүчү топ аныкталат. Маселен:

Кыз: - Кептин көркү – макалда, ээктин көркү – сакалда.

Бала:- Ааламдын көркүн көз ачат, адамдын көөнүн сөз ачат.

Кыз: - Макал ыр эмес, жаттап алгандай, айтаарда өзү келет, күтүп тургандай.

Бала: - Макал кайдан чыкмак ой болбосо, кийиз кайдан чыкмак кой болбосо.

Кыз:- Макал ээси – сөз, мата ээси – бөз.

Бала: - Жигиттин өзүнө караба, сөзүнө кара.

Кыз: - Жигит болсоң, төп болгун, убадаңа бек болгун.

Бала: - Кыз жакшысы сылык болот, уул жакшысы улук болот.

Кыз: - Жигиттин тереңи көк ирим көлдөй, жигиттин кеми какшыган чөлдөй.

Бала: - Кыштын кыштай, кыздын кыздай болгону жакшы.

Кыз: - Жооштон жоон чыгат.

Бала: - Кемчилиги жок жан болбойт, кемтиги жок хан болбойт.

Кыз: - Керкисинде да бар, кемигинде да бар.

Бала: - Киши акылы кишен, өз акылыңа ишен.

Кыз: - Көкүрөгү сокурга жолукпа, көзү сокурга жолук.

Бала: - Жаман аял алгыча, бойдогум жакшы.

Кыз: - Жаман эрге тийгенче, жайдагым жакшы.

Бала: - Жигит сүйсө, алат, кыз сүйсө, калат.

Кыз: - Кул да жейм дейт куйрукту, кудай билет буйрукту.

Бала: - Күлүккө күн салгыча, байталга бак берсин.

Кыз: - Күлүктү табына келтирген саяпкер, кушту табына келтирген мүнүшкөр.

Бала: - Кыз эстүү болсо, эмгеги менен сый болот.

Кыз: - Эркек акылдуу болсо, кайын журтка уул болот.

Бала: - Сууну көп кечсең, чалчык болот, сөздү көп сүйлөсөң, тантык болот.

Кыз: - Сөздүн башы ачуу болсо, аягы таттуу болот.

Бала: - Бетке айткан сөздүн заары жок.

Кыз: - Сөзүң кыска болсун, колуң уста болсун.

Бала: - Сандык жыйган жүгүнө, сарамжал кылгын үйүнө

Кыз: - Айта берсек, макал көп, кажылдашпай кетели

Бала: - Макал айтып жеңербиз, мейли эми кетели.

Мындай «кайым айтышуунун» жыйынтыгын жюри чыгарат. Макалдарды туура, орундуу колдонгондугуна карап, баалоо максатка ылайыктуу. Мына ушул сыяктуу «кайым айтышуудан» кийин мугалим окуучулардан:

- Жогоруда айтылган макалдардын кайсынысы көңүлүңөргө жакты?

- Укпаган макалдарыңар бар бекен?

- Алардын маанисин кандай түшүнөсүңөр?

- Макалдын түз жана кыйыр мааниси деген эмне?

- Өзүңөргө жаккан макалды чечмелеп бергиле? деген суроолорго жооп алуу менен айтышты жыйынтыктайт.

Бул тапшырмалардан жаш муундар макалдарга сиңирилген семантикалык маани-мазмунду ачык, так, даана туюна алышат. Ошондой эле «кайым айтышууда» окуучулар изденип, макалдарды таап, жаттап келүү менен гана чектелбестен, нарк-насилдик, адеп-ахлактык багыттарда тарбия алуу менен бирге турмуштук көз караштарын да өнүктүрө алышат деген ойдобуз.

«Аялзатына мүнөздүү болгон мыкты сапаттар» деген темада

тегерек стол өткөрүү

Аялдардын образдары небактан бери эле нечен-нечен канаттуу чыгармаларда, мукам күүлөрдө чагылдырылып келет. Анткени турмушта адамды тамшантып суктандыруучу сулуулук да, өлүмдөн күчтүү, таза сүйүү да аял менен ажырагыс биримдикте эмеспи. Үй-бүлөнүн куту, эрдин тирек-жөлөгү да – аял. Ошондуктан элибиз жаман аялга жолугууну “кырсык” катары көрүшүп, ал эми жакшы аял жөнүндө “Жакшы аял – жарым ырыс” деп бекеринен айтышпагандыр.

Кыргыз элинин макал-лакаптары аркылуу аялдардын акылдуу, акылсыздыгы, жоомарттыгы жана ач көздүгү, ичи тардыгы, пейли турмушка ылайык бааланып, мүнөздөмө берилип келген.

Кыргыз эли эзелтеден эле аялдардын ички туюмуна, сымбатына, мүнөзүнө, келбетине карап баалап келишкен. Мына ошол себептүү кайраттуу, ар-намыстуу Жаңыл Мырза, узун чачтуунун акылманы, Манастын жөлөк-тиреги болгон Каныкей, айлакер сулуу Айчүрөк сыяктуу каармандарыбыз элдик идеалды чагылдырып келген. Жомокто: “Бул боюнча калганда жалгыз уулум, Төлө мырза, мырза да, тукум да болбойт. **“Аял жакшы болсо, эр жакшы болот. Акыл оошот, ырыскы жугушат”** деген сөз бар эмеспи. Дүйнө жүзүнөн издеп, бир жакшы колукту алып берейин деп, Жээренче чечен атты минип, элди аралап, кыз издегенге жөнөдү”[66, 224] деп үй-бүлө курууда аялдын орду чоң экендигин купуя туюндурса, ал эми Курманжан датка, Уркуя Салиева өңдүү эжелерибиз мекен үчүн жанын бергендигине тарых – күбө.

Мына ушул сыяктуу үлгү болорлук адамдык мыкты сапаттар окуучуларга, өсүп келе жаткан жаш муундарга окутулуп үйрөтүлүшү керек.

Чындыгында, кыргыз макалдарында туюндурулган аялдардын мыкты сапатын туюндурган сөздөр, туюнтмалар өзүнүн мааниси боюнча бир түрдүү эмес, ар түрдүү жана мындай сөздөрдө бир нече маанилер, туюнтмалар коштолуп жүрөт. Мына ушундай тилдик өзгөчөлүктөрдү, маанилик ар түрдүүлүктү окуучуларга кылдат үйрөтүү учур талабына ылайык келет. Ушул максатты жүзөгө ашырыш үчүн, аялдарга арналган айрым макалдарды талдап жана алардын маанилик тутумун окуучуларга иликтеп берүү маанилүү методикалык ыкма болуп саналат. Мисалы: “Ажарлуу аял адамдын периштеси, акылдуу аял эркектин шериктеши” деген макалда аял затынын ички дүйнөсүн жана сырткы келбетин туюндурган *“ажарлуу”*, *“акылдуу”* деген сөздөр кездешет. Макал текстинин мааниси боюнча *“ажарлуу”* деген туютма аялдардын сырткы келбетине, сулуулугуна, татынакайлыгына, жагымдуулугуна карата айтылган. Ал эми *“акылдуу”* деген туюнтма аялдардын ички дүйнөсүнө, интеллектуалдык деңгээлине, ой жүгүртүү мүмкүнчүлүгүнө карата туюндурулган. Бул эки туюнтма аталган макал текстин жалпы мазмундук жактан толуктап турат. Бул туюнтмалар кыргыз тилинин сөздүгүндө

мындайча берилген: *“ажарлуу”* деген сөз *өңдүү, түстүү, жакшынакай көрүнүшү бар, сулуудеген* маанини туюндурат. Ал эми *“акылдуу”* деген сөз *эстүү, акылы бар, акылы толук адам* деген маанини туюндурары белгиленген

Жогоруда көрүнүп тургандай, *“ажарлуу”* деген сөз өзүнүн маанилик тутумуна бир нече маанилерди сыйдырып турат. Маселен, аял затына карата *“ажарлуу”* деген сөздү колдонгондо, анын *мээримдүүлүгү, жагымдуулугу сырткы бой-келбетинин жакшынакайлыгы* кошо туюндурулат. Ошондуктан аялзатынын сапатын мүнөздөгөн *“ажарлуу”* деген сөздү окуучуларга үйрөтүүдө бул сөздүн ушул өзгөчөлүктөрүн эске алуубуз зарыл. Анткени окуучуларга сөздүн маанилик катмарларын үйрөтүүнүн мааниси өтө чоң. Сөздөрдүн маанилерин жана андагы маанилик катмарларды үйрөтүү таалим-тарбиялык функцияны аркалоосу зарыл. Ал эми *“акылдуу”* деген сөздө да дал ушундай эле маанилик катмар бар экендиги маалым. Маселен, *“акылдуу аял”* дегенде *аял затынын зиректигин, акылы тунуктугун, ой чабытынын кенендиги жана акыл парасат жактан жетиктиги* ачык байкалып турат. Албетте, *“акылдуу”* деген сөздөгү мындай маанилик катмарларга окуучулардын көңүлүн буруу өзгөчө маанилүү. Андагы негизги максат – аялзатынын ички дүйнөсүнүн байлыгы, анын интеллектуалдык жактан сабаттуулугу, ой жүгүртүүсүнүн кенендиги аялзатынын маанилүү жана эң мыкты сапаты экендигин окуучуларга үйрөтүү. Тактап айтканда, *“акылдуу аял”* дегенде *ийкемдүүлүк, изденгичтик* сапаттар дагы болорун жана мындай сапаттар турмушта аял затына өтө зарыл экендигин үйрөтүү керек. Демек, аялзатынын сапатын туюндурган сөздөр жана алар туюндурган маанилер, маанилик типтер аркылуу жаш муундарга таасир этип, аларды тарбиялоого болот. Анткени адамдагы жакшы сапаттар позитивдүү маанайды жаратат, жаш адамдын сезимине, акыл туюмуна бүлүк сала алат, аны ар кандай ойлорго тушуктурат. Мына ушул учурда кыргыз элинин макалдары окуучуларга адамга мүнөздүү мыкты сапаттарды өздөштүрүүгө таасирдүү, көмөкчү материал боло алат деп ойлойбуз.

Жыйынтыктап айтканда, дал ушул сыяктуу баалуу макал, учкул сөздөрүбүз жаштарыбызды жаман мүнөз сапатты таштап, туруктуу, адамкерчиликтүү, адептүү өсүүгө, адамдыгын сактай билүүгө тарбиялары шексиз.

Бул сыяктуу мугалимдин кириш сөзүнөн кийин тегерек столго катышкан окуучулар каалоолору боюнча өз энесинин жакшы сапаттарына токтолуп, сыпаттап беришет. Ал жыйынтыкталат. Андан соң, азыркы кыздардын адеби, маданияты, кийген кийими, жүрүш-туруштары тууралуу адегенде балдар, андан кийин кыздар өз пикирлерин ортого салышат.

3.2. Педагогикалык эксперименттер жана алардын жыйынтыктары

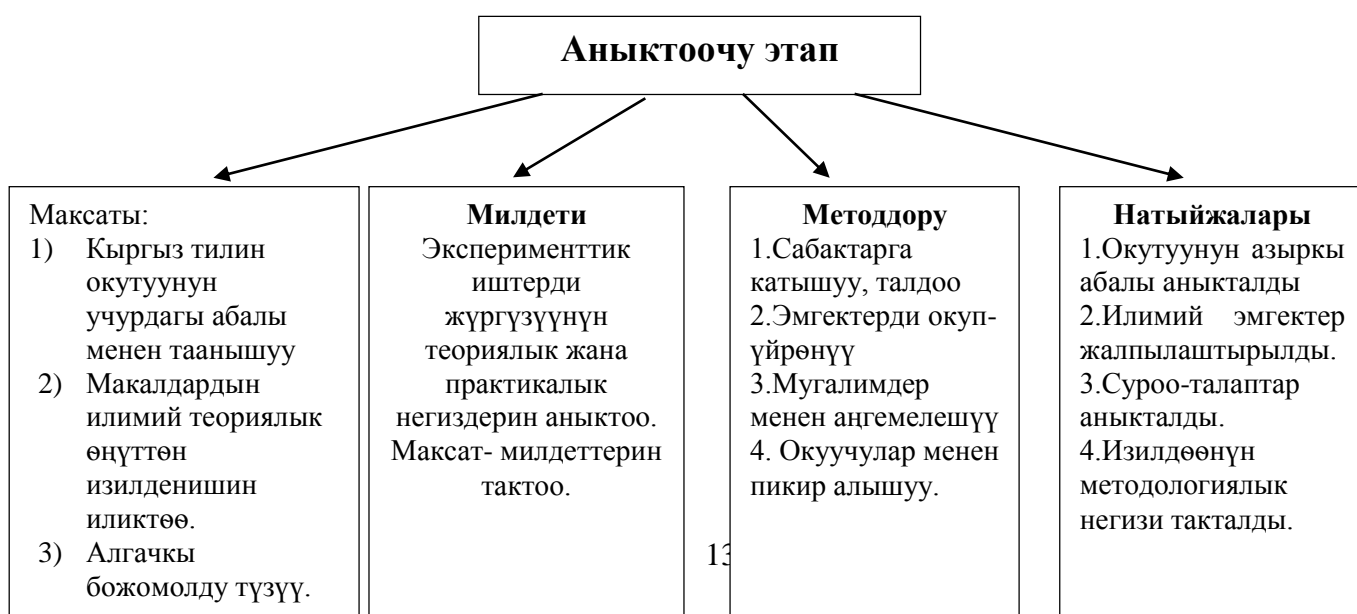
3.2.1. Педагогикалык эксперименттерди уюштуруунун жана жүргүзүүнүн жалпы маселелери

Педагогикалык эксперимент – окутуу жана тарбиялоо ишин жакшыртуу максатында илимий мүнөздө жүргүзүлгөн тажрыйба. Мында изилдөөнүн максатына жана коюлган милдеттерди ишке ашыруу боюнча белгиленген илимий божомолго жараша окуу тарбия иштерине тийиштүү өзгөртүүлөр киргизилип, анын жүрүшү тыкыр көзөмөлгө алынат, анын жыйынтыктары илимий мүнөздө талданат. Эксперименттин жүрүшүндө таалим-тарбия маселесине киргизилген жаңылыктардын эффективдүүлүгү текшерилип, көптөгөн факторлордун ичинен эң оптималдуу деп эсептелгени тандалып алынат” [71, 46.] Демек, педагогикалык эксперименттерди жүргүзүүнүн негизги максаты илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын, божомолдорун практикада тажрыйба жүргүзүү аркылуу текшерүү, алардын майнаптуулугун аныктоо болуп саналат. Аталган максатка ылайык эксперименттик иштер байкоо жүргүзүү, окуп-үйрөнүү, аңгемелешүү, сурамжылоо, кошо катышуу, анкета жүргүзүү, тестирилөө, документтерди үйрөнүү сыяктуу ж.б. методдор аркылуу жүргүзүлөт.

Педагогикалык эксперименттер байкоо, тажрыйба жасоо, сурамжылоо, тестирлөө, анкета алуу, кошо катышуу ж.б. жүргүзүү аркылуу аткарылгандыктан, алар бир нече этаптарга бөлүнүп иштелет. Педагогика илиминде эксперименттерди жүргүзүүнү негизги үч этап менен өткөрүү кеңири тараган. Бул эксперименттин максаты менен милдетине туура келет. Биринчиси даярдоо этабы деп аталып, мында, негизинен, даярдоо, таанышуу, аныктоо, топтоо иштери жүргүзүлөт. Экинчиси эксперименттик иш-чаралардын өзүн жүргүзүү этабы. Мында изилдөөдөн алынган жыйынтык, божомолдун канчалык алгылыктуу жана натыйжалуу экендиги практикалык сыноо аркылуу текшерилет. Үчүнчү этап жыйынтыктоочу болуп, эксперименттин биринчи жана экинчи этаптарынын берген натыйжалары божомол менен салыштырылып, тактоолор киргизилип, жалпы корутунду чыгарылат.

Аталган этаптардын функционалдык мазмунуна жараша диссертациялык изилдөөлөрдө “аныктоочу”, “изденүүчү” жана “текшерүүчү” деген аталыштагы үч этап кеңири пайдаланылып келе жатат. Биз дагы аталган үч этаптын негизинде иш жүргүзөбүз.

Педагогикалык эксперименттерди так, айкын жана натыйжалуу жүргүзүү үчүн анын ар бир этабынын максаты менен милдетин, колдонулуучу методдору менен күтүлгөн (алынган) натыйжаларын так аныктап алуу зарыл. Биз аларды жыйынтыктуу жана толук түшүндүрүү үчүн төмөнкүдөй чийме-таблица түрүндө бердик:

3.2.2. Педагогикалык эксперименттин аныктоочу этабынын уюштурулушу жана жыйынтыктары

Чийме-таблицада белгиленгендей, эксперименттин бул этабында кыргыз тилин эне тили катары орто мектептерде окутуунун азыркы абалы, ийгилиги жана көйгөйлөрү менен жакындан таанышуу, сабактарда макалдарды колдонуунун деңгээлдери, ал боюнча мугалимдердин тажрыйбаларын, ой-

пикирлерин угуу максаттары коюлган. Максатка ылайык милдеттер аныкталды да, аларды ишке ашыруу үчүн байкоо, таанышуу, аңгемелешүү, сурамжылоо, сабактарга катышуу, документациялар менен таанышуу, эмгектерди окуп-үйрөнүү ж.б. ык-жолдор зарылдыгына жана ылайыгына жараша колдонулду.

Эксперименттик иш-аракеттерден алынган маалыматтарды талдап, жалпылаштырып, мындай жыйынтыкка келдик:

1. Кыргыз тилин орто мектептерде окутуу-үйрөтүү иштеринде айрым бир жаңыланууга карата болуп жаткан аракеттерге карбастан, сабактар, негизинен, салттуу ык-жолдордун негизинде жүргүзүлөт;

2. Мугалимдердин кыргыз тилин окутуунун мазмунун компетенттүүлүккө негиздеп окутуу боюнча билим түшүнүктөрү ар түрдүү жана алар анча терең эмес;

3. Соңку жарык көргөн методикалык эмгектердин басымдуу көпчүлүгү мугалимдерге жеткен эмес;

4. Окуучулардын кыргыз тилин окуп-үйрөнүүгө болгон кызыгуулары канагаттандыраарлык деңгээлден анча көтөрүлө элек;

5. Сабакта көркөм жана башка тексттер аз колдонулат, колдонгондор текст менен иштөөнүн технологияларын терең билишпейт;

6. Ал эми сабакта макалдарды каражат катары колдонуу, аларды талдоо окуу китептеринде берилген мисалдар менен чектелет;

7. Айрым тажрыйбалуу мугалимдер макалдарды колдонушат, бирок алар деле грамматикалык билимдерди берүүгө гана багытталган.

8. Мектеп окуучулары (жогорку класстарда) кыргыз эл макалдарын айтып бере алгандары менен макалдын маанисин терең чечмелеп түшүндүрө алышпайт. Макалдын таалим-тарбиялык, дидактикалык табыятын жетик өздөштүрө алышпайт. Макалдарды билүүгө болгон кызыгуу өтө төмөн.

Изилдөөбүздүн максат-милдетине ылайык орто мектептерде кыргыз тилин окутуу процессинде макалдарды колдонуунун абалын, ал боюнча мугалим менен окуучунун пикирин билүү максатында анкеталык суроолор дайындалып, аларга жооптор алынды.

Кыргыз тили мугалимдерине берилген суроолор:

1. Кыргыз тили сабагында макалдарды колдонууга карата Сиздин мамилеңиз?
2. Макалдардын илимий-теориялык (тил илими, адабият таануу, педагогика) өнүктөн изилдеген кимдин, кандай эмгектерин билесиз?
3. Сиздин колуңузда (китепканаңызда) кыргыз макал-лакаптар боюнча кайсы китептер бар?
4. Макалдардын таалим-тарбиялык мүмкүнчүлүктөрү тууралуу эмнелерди айта аласыз?
5. Макалдарды сабакта пайдалануу үчүн методикалык эмгектерди иштеп чыгуу зарылдыгы барбы?

Суроолорго жооптор Ысык-Көл областынын Тоң, Жети-Өгүз, Ысык-Көл райондорунан, Чүй областынын мектептеринен жана Бишкек шаарындагы кыргыз тили мугалимдеринен алынды. Жалпы саны 136 болду. Алынган жоопторду талдоо менен мындай жыйынтыкка келдик:

1-суроо боюнча. Кыргыз тили сабагында макалдарды колдонууга каршы болгон жооп жок. Мугалимдердин басымдуу көпчүлүгү макалдарды колдонууну колдошот. Бирок колдонуунун алкагы тил илиминин бөлүмдөрүн окутуунун чегинен ашпайт. Айрым мугалимдер макалдарды колдонууда окуу китептеринде берилгендер эле жетиштүү деп эсептешет.

2-суроо боюнча. Көпчүлүк мугалимдер “Кыргыз адабияты” окуу китептеринде берилген маалыматтарды, С.Закировдун, Б.Керимжанованын гана эмгектерин билишет. С.К.Рысбаевдин, Т.С.Маразыковдун,

А.Т.Дунканаевдин, А.Өмүралиеванын эмгектери тууралуу маалыматы бар мугалимдердин саны аз.

3-суроо боюнча. “Эл адабияты” сериясынын 10-томун түзгөн “Макал-лакаптар” (Бишкек, 2001), С.Закировдун, Б.Керимжанованын китептери башка эмгектерге караганда мугалимдердин колунда бар. Мугалимдер К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү” макалдарды колдоно турганын жазып беришти. Соңку чыккан макал-лакаптар жыйнактары, мисалы 2011 жылы 580 бет болуп басылып чыккан “Кыргыз макал-лакаптары жана нуска сөздөрү” (түзгөн Ж.Койчуманов) мугалимдерге жеткен эмес. Аталган эмгек болгону 300 нускада жарык көргөн. Бул сыяктуу китептердин көп нускада басылып, ар бир мугалимге жетишин талап кылышат.

4-суроо боюнча. Дээрлик бардык мугалимдер макалдардын таалим-тарбиялык мүмкүнчүлүктөрүн таанып билишет, ал чексиздикке чейин кетет деп эсептешет. Ошол эле учурда макалдарды сабакта көп колдонуу алардын кадыр-баркын, касиетин кетирип коёт деп билишет. Макал ылайыгына жараша, зарылдыгына жараша гана колдонулушу керек деп ойлошот.

5-суроо боюнча. Макалдарды кыргыз тили сабагында колдонуунун методикасын иштеп чыгууну колдошот. Андай эмгектер көп нускада басылып, бардык мугалимдерге жетишин каалашат.

Мектеп окуучуларына берилген суроолор:

1. Макал жөнүндө эмне билесиң?
2. Макал менен лакаптын жалпылыгын жана айырмасын айтып бер.
3. Макалдардан мисал келтирип көрчү.
4. Кыргыз тили сабагында макалдын колдонулушун каалайсыңбы?
5. Үйүңдө макал-лакаптар боюнча кандай китептер бар?

Бул суроолорго алынган жооптордун саны 290 болду. Аларды талдоо, жалпылаштыруу менен төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик:

1-суроо боюнча. Мектеп окуучуларынын макал жөнүндөгү түшүнүктөрү чектелүү. Макал, лакап жана фразеологизмдер чаташтырылган. Көпчүлүк окуучулар: “макалдын эрежесин билбейм” - деп жооп беришкен. Мындан улам мектеп окуучулары үчүн кыргыз тилин оку-үйрөнүү бул эрежелерди, аныктамаларды билүү болуп саналат деп айтууга болот.

2-суроо боюнча. Окуучуларда бул суроо боюнча түшүнүк жокко эсе. Макал менен лакапты бир эле түшүнүк катары карашат.

3-суроо боюнча. Топтолгон маалыматтар боюнча эң көп макал билген мектеп окуучусу 27 макалды жазган. Айрым окуучулар 7-8 макал менен гана чектелишкен. Макал катары фразеологизмдерди, туруктуу сөз айкаштарын ж.б. жазып бергендер да болду.

4-суроо боюнча. Көпчүлүк окуучулар кыргыз тили сабагында макалдардын колдонулушун каалай тургандыктарын билдиришти. Ошондой эле макалдардын маанилерин мугалимдердин түшүндүрүп беришин туура көрүшөрүн жазышкан.

5-суроо боюнча. Жооп берген окуучулардын ичинен макал-лакаптар боюнча китептердин атын атагандары өтө аз болду.

Мугалимдердин жана окуучулардын берген жоопторунан улам кыргыз макалдары кыргыз тили сабагында жетиштүү деңгээлде колдонулбай келе жаткандыгы маалым болду. Ошол эле учурда мугалим да, окуучу да сабакта макалдардын колдонулушун туура көрүшөт. Колдонуунун аз болуп жатышы кыргыз макал-лакаптар жыйнактарынын аз нускада чыгарылышы, алардын мугалимдерге жетпей жатышы жана сабакта макалдарды колдонуу маселесинин методикалык жактан иштелип чыга электиги менен байланышта болууда деген тыянакка келдик.

3.2.3.Педагогикалык эксперименттин изденүүчү этабынын уюштурулушу жана жыйынтыктары

Бул этаптын негизги максаты – кыргыз тили сабактарында макалдарды колдонуунун иштелип чыккан методикасын практикалык иш-аракеттерде, конкреттүү кыргыз тили сабактарында текшерип көрүү, ийгилиги менен кемчиликтерин аныктоо. Бул аракеттер төмөнкүдөй иштер менен коштолду.

Адегенде биз иштеп чыккан методика менен мугалимдер тааныштырылып, кенен аңгемелешүүлөр болду. Мугалимдин айрым сунуштары эске алынып, ишке толуктоолор киргизилди. Мындан соң, макалдарды колдонуу менен тил илиминин бөлүмдөрү боюнча өз-өзүнчө сабактардын үлгүлөрү иштелип чыкты. Үлгүлөр мугалимдер менен бирдикте талкууланды, толукталды. Сабактар үчүн тиешелүү көрсөтмө куралдар, каражаттар даярдалды.

Бул эксперименттик иш-аракеттерге Бишкек шаарындагы профессор А.Молдокулов атындагы №5 Улуттук компьютердик гимназиясынын жогорку класстарынын мугалими (Музаева Гүлай Султанбековна), Бишкек шаарындагы №11 орто мектептин жогорку класстарынын мугалими (Кошоева Жаркынай), Бишкек шаарындагы Т.Үмөталиев атындагы № 67 мектеп-гимназиянын жогорку класстарынын мугалими (Иманалиева Атыркүл Тыбыновна), Тоң районундагы Р.Жангазиев атындагы орто мектептин окуучулары (мугалими Жангазиева Сафина), Жети-Өгүз районундагы Данаке Иманов атындагы орто мектептин жогорку класстары (мугалими Сейдилканова Анара), Ысык-Көл районундагы Э.Керимгазиев атындагы орто мектептин жогорку класстары (мугалими Дүйшеналиева Бурул) тартылды. Жалпысынан экспериментке 14 мугалим 380 окуучу катышты. Ар бир мектепте 10-класста эки, 11-класста эки сабактан өтүлдү. Сабактардын өтүлүшүнө өзүбүз да катыштык. Бишкек шаарындагы жана Тоң районундагы сабактарды мугалимдин катышуусу менен өзүбүз өттүк. Ар бир сабакка 2 ден 5 ке чейинки мугалимдер катышып,

сабактарды талкуулоо ал мугалимдер менен бирдикте өткөрүлдү. Талкуулар боюнча жыйынтыктар чыгарылды.

Эксперименттик иш-чаралардан алынган натыйжалар аркылуу окуучулардын өздөштүрүү деңгээлдеринин жыйынтыктары төмөнкүдөй болду:

Таблица 3.2.4.

№	Деңгээлдер	Эксперимент тобу-160		Байкоо тобу-160	
		саны	пайызы	саны	Пайызы
1.	Жогорку	21	33,6%	14	22,4%
2.	Жеткиликтүү	37	59,2%	30	48%
3.	Орто	60	96%	62	99,2%
4.	Төмөнкү	38	60,8%	45	72%

Жогорудагы таблицада берилген көрсөткүчтөр биз тажрыйба жүргүзгөн А.Молдокулов атындагы №5 Улуттук компьютердик гимназиясынын, Жети-Өгүз районундагы Данаке Иманов атындагы орто мектептин, Ысык-Көл районундагы Э.Керимгазиев атындагы орто мектептин окуучуларынын жыйынтыктары болуп саналат. Бул көрсөткүчтөр сабаттуулук маселесинде өтө керек экендигин жана биз изилдеген проблеманын илим-билим чөйрөсүндө актуалдуу экендигин тастыктады.

3.2.5. Педагогикалык эксперименттин текшерүүчү, жыйынтыктоочу этабынын уюштурулушу жана жыйынтыктары

Мында изденүүчү этаптан алынган жыйынтыктарды талдоо, ийгиликтерин аныктоо, кемчиликтерин белгилеп, аларды жоюу, макалдарды

колдонуу менен өтүлүүчү сабактардын натыйжалуулугун арттыруу максаты коюлду. Оңдолуп, толукталган сабактын план-конспектиери менен кайрадан сабактар өтүлүп талкууланды. Кыргыз тили мугалимдери менен алынган натыйжалар талкууланып, аны жакшыртууга карата ой-сунуштар, пикирлер айтылды. Алар зарылдыгына жараша эске алынды.

Окуучулардын тилдик компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүү менен бирге эле алардын коммуникативдик компетенттерин өнүктүрүүгө артыкчылыктуу маани берилди. Ал үчүн сабак процессинде макалдарга байланыштуу проблемалуу суроолор берилип, аларга карата ар бир окуучу өз пикирин билдирүүсү талап кылынды. Маселен, Кызыл тилди эмне үчүн өнөрлөрдүн өнөрү катары карашкан?, “Бутунан жыгылган турат, тилинен жыгылган турбайт” дегенди кандайча түшүнөсүң?, Ойноп сүйлөөдө да ойлонуп сүйлөөнүн зарылдыгы барбы?, Эмне үчүн “Кыздын кырк чачы улуу” деп айтылат?, “Эне сүтү бой өстүрөт, эне тили ой өстүрөт” дегенди түшүндүрүп бергиле? деген ж.б. суроолор берилди. Берилген суроолордун ичинен окуучу өзү каалагандарына жооп берет. Жооптун туура же туура эмес экендиги талданбайт. Ал боюнча башка окуучулар өз пикирлерин айтышат. Зарыл болгон учурда окуучулар өзүлөрү талашып-тартышышат. Мугалим эч кандай комментарий, түшүндүрмө бербейт. Эгерде талкуу кызуу жүрүп, ал бүтө электе коңгуроо болуп, сабак бүтүп калса, мугалим жыйынтык чыгарбастан, кийинки сабакка чейин дагы ойлонуп келүүлөрүн талап кылат. Мындагы негизги максат – сабак процессинде окуучулардын көбүрөөк сүйлөөлөрүнө шарт түзүү, сүйлөтүү. Эксперименттик иш-чаралар Тоң жана Ысык-Көл райондорунун жана Бишкек шаарынын орто мектептеринде жүргүзүлдү. Жыйынтыктарын таблица түрүндө төмөнкүдөй беребиз:

Таблица 3.2.5.Сабак учурунда (45 мүнөт) мугалим менен окуучунун сүйлөө убактылары.

Эксперименттик класстарда						Байкоочу класстарда					
14	12	25	29	6	4	22	20	14	13	13	12
10-кл	11-кл	10-кл	11-кл	10-кл	11-кл	10-кл	11-кл	10-кл	11-кл	10-кл	11-кл
Мугалим		окуучу		башка иштер		Мугалим		окуучу		башка иштер	

Ошондой эле сабак процессинде 15 мүнөт убакыт берилип, төмөнкү “Сен деген – сенек сөз, сиз деген – сылык сөз”, “Катуу сөз – камчы, жылуу сөз – укурук”, “Жакшы ойлонсоң, жакшы сүйлөйсүң.” деген макалдарга лексикалык жана морфологиялык талдоо жүргүзүү тапшырылды. Тапшырма өзүнчө барактарда аткарылды. Окуучулар жазып бүтөрү менен жыйналып алынып, сабак өз нугунда улантылып кетти.

Экинчи тапшырма “Мен сүйгөн макал” деген аталышта чакан эссе жазуу болду. Үчүнчү тапшырма тилге, сүйлөөгө байланыштуу макалдарды жазуу берилди. Кийинки эки тапшырманы үйдөн аткарып келишти. Биз сунуш кылган сабактын үлгүлөрү боюнча бир нече сабактар өтүлгөн класстар эксперименттик класстар болуп, ал эми кадимки салттуу сабактар өтүлгөн класстар байкоочу класстар болду. Бардыгы болуп 250 окуучу тартылды. Окуучулардын жазуу иштери текшерилип, салыштырылды. Жыйынтыктар чыгарылды. Натыйжалары төмөнкүдөй болду:

1. Байкоочу класстарга салыштырмалуу эксперименттик класстардын окуучуларынын макалдарга лексикалык жана морфологиялык талдоолору дурус болуп , пайыздык өсүш 16% болду.

2. “Мен сүйгөн макал” деген аталыштагы эссе жазууда эксперименттик класстардын окуучулары макалдарга түшүндүрмө берип, алардын маанилерин түшүндүрүүдө жеке өз оюн айтууга, макалдагы маанини жеке турмушу менен байланыштырууга аракеттерди кылышканы аныкталды. Түшүндүрүүдөгү айырмачылык ачык байкалды. Мындагы пайыздык айырма 21% түздү.

3. Тилге, сүйлөөгө байланыштуу макалдар топтомун түзүүдө байкоочу класстардын окуучулары берилген тапшырмадан четтеп, жалпы эле макалдарды жазып, макалдан жалпы санын көбөйтүүгө аракет кылгандары байкалды. Ал эми эксперименттик класстардагы окуучулар тапшырманы туура түшүнүшүп, тилге, сүйлөөгө байланыштуу айтылган макалдарды гана жазышкан. Алардын көпчүлүгү кыргыз тили сабагы учурунда колдонулуп, талданган макалдар экендиги тастыкталды. Бул тапшырмадагы пайыздык өсүш 19% болду.

Окуучуларга берилген жазуу түрүндөгү тапшырмаларды талдоо, жалпылаштыруу жана салыштыруу менен кыргыз тили сабагында сабактын темасы менен максатына ылайык макалдарды максаттуу колдонуу кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга өбөлгө түзөт деген тыянакка келдик. Ошондой эле окуучулардын сабакка болгон кызыгуулары артып, тема, тапшырма боюнча жеке өз оюн айтууга болгон далалаттары активдүү болуп, сабактын жандуулугу, кызыктуулугу жана жугумдуулугу да натыйжалуу экендигине ынандык.

3 глава боюнча корутунду

Макалдардын кыскалыгы менен нускалыгы, томуктай сөзгө тоодой ойду батыргандыгы менен ташка тамга баскандай тактыгы, турмуштук көрүнүштү,

тажрыйбаны көзгө сайгандай көрсөткөндүгү, таалим-тарбиялык касиет-сапаттарынын таасирдүүлүгү аларды кыргыз тили сабагында эле эмес, класстан тышкаркы иштерде да колдонууга шарт түзөт. Макалдарды колдонуу тарбиялык иштердин таасирдүүлүгүн арттырып, окуучулардын өз алдынча ой жүгүртүүлөрүнө, проблемаларды өз алдынча чечүүгө, өзүнчө чечим чыгарууга болгон көндүмдөрүн калыптандырат. Ошондуктан кыргыз тили мугалимдери макалдарды класстан тышкаркы иштерде мүмкүн болушунча көбүрөөк колдонууга аракеттерди кылышы зарыл деп билебиз. Ал үчүн мугалим буларды эске алуусу керек:

Биринчи, макал окуучулардын жаш курагына, кызыгууларына жана суроо-талаптарына ылайык тандалышы шарт;

Экинчи, макал жашоо-турмуштук көйгөйлөрдү чагылдырышы керек;

Үчүнчү, окуучулар тарабынан талданышы талап кылынат;

Төртүнчү, макалды колдонуу менен өткөрүлүүчү иш алдын-ала пландаштырылып, максаты так коюлуп, аткарылуучу иш-аракеттер, колдонулуучу каражаттар даярдалышы керек. ж.б.

Программалык эксперименттик иш-чаралардын жыйынтыктары
төмөнкүдөй корутунду чыгарууга негиз болду:

1. Кыргыз тили мугалимдеринин макалдардын табыяты боюнча түшүнүк-билимдерин байытуу зарылдыгы бар;
2. Мектеп окуучулары сабакта макалдарды колдонууну кызыгуу менен кабыл алышат.
3. Макалдарды талдоо, түшүндүрүү, алар боюнча жыйынтык чыгаруу менен окуучулар сабакта активдүү болууга, өз ойлорун тартынбай айтууга, өз пикирлерин коргоп, далилдөөгө көнүгүшөт. Ошондуктан мындай иштерди активдештирүү өтө зарыл.

Жалпы корутунду

Кыргыз тилин кыргыз жаштарына эне тил катары окутуунун максат-милдети менен мазмунуна олуттуу өзгөртүүлөр, толуктоолор киргизилиши керек. Бул – таалим-тарбия берүүгө болгон азыркы зарылдык. Мындай толуктоолор, айрыкча, кыргыз тилин окутуунун мазмунунда болууда. Кыргыз тили эне тили катары ар бир өспүрүмдүн өзүн-өзү, улутун, мекенин, дүйнөнү таанып-билүүсүнүн эң негизги каражаты болуп саналат. Белгиленген максаттарга жетүүдө кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын бермети болгон дидактикалык чыгармалар, анын ичинде, макалдар өзгөчө ийкемдүү жана таасирдүү каражат катары кызмат кылат.

Эне тилди (экинчи тилди да) окутуунун дүйнөлүк тарыхы менен тажрыйбасына кайрылып көрсөк, макал-лакаптар байыркы мезгилден бери эле окутуунун өтө керектүү, табылгыс жана алмаштыргыс каражаты катары колдонулуп келгендигин байкоого болот. Айталы, Англияда макал менен лакаптар латын тилин үйрөнүүнүн каражаты катары колдонулуп, аны колдонуунун методикасы орто кылымдарда эле иштелип чыгып, практикада пайдаланылгандыгы белгилүү. Дүйнөдө өтө кеңири тарап, миллиондогон адамдар сүйлөгөн тилдерди окутуунун педагогикасы макал-лакаптарды колдонууну сунуш кылып келет. Макал тилди үйрөнүүнүн, кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн гана каражаты болбостон, алар сүйлөөнүн элестүүлүгүн, жеткиликтүүлүгүн, көркөмдүүлүгүн, маданияттуулугун арттыруунун да мыкты каражаты катары таанылган. Мындай баалуу каражат кыргыз тилин эне тил катары окутууга да толук кандуу кызмат кылууга тийиш деп эсептейбиз.

Кыргыз тилиндеги макалдар кыйла топтолуп, бир катар жыйнактар жарыяланган. Бул багыттагы иш-аракеттер азыр да жүргүзүлүп келет. Ошондой эле кыргыз макалдары кыргыз тил илиминде, адабият таануусунда жана этнопедагогикасында бир кыйла терең изилденип, илимий эмгектер жарыяланган. Ал эмгектер кыргыз тилин окутууга, ал аркылуу жаштарга

таалим-тарбия берүүдө активдүү жана максаттуу колдонулушу учурдун талабы болуп саналат.

Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууда макалдардын кызматы менен мүмкүнчүлүктөрүнө чек жок. Аларды тил илиминин бөлүмдөрүн, кеп ишмердүүлүгүн, стилистиканы, кеп маданиятын, текстти, орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулукту жакшыртууда ж.б. колдонууга болот.

Бул диссертациялык ишибизде көтөрүлгөн маселелерди кыргыз тили сабагында чечүү үчүн макалдарды колдонуунун дидактикалык негиздерин иштеп чыгып, аларды педагогикалык эксперименттер аркылуу текшерип, мугалимдерге пайдаланууга сунуш кылдык.

Практикалык сунуштар

1. Кыргыз тили мугалимдери макалдарды сабакта натыйжалуу колдонуу үчүн алардын лингвистикалык, адабият таануу жана этнопедагогикалык табыятын толук аңдап-билүүлөрү максатка ылайык. Бул изилдөөдө алар тууралуу маалыматтарды толук берүүгө далалаттар жасалды.

2. Кыргыз тил илиминин бөлүмдөрүн (фонетика, лексика, грамматика, стилистика, текст ж.б.) өтүүдө макалдарды колдонуу алардын маанисин чечмелеп, таалим-тарбиялык сапаттарын аныктоодон башталышы шарт. Макалдарды кадимки сүйлөм катары гана сабакта колдонуу каалаган натыйжаны бербейт.

3. Мектеп окуучусунун сабакта колдонулган макал боюнча жеке түшүнүгү, мамилеси жана баасы иштелип чыгышы талап кылынат. Ал үчүн макал сабакта талкууланышы керек.

4. Мектеп окуучуларына “Мен сүйгөн макалдар” аталышындагы өзүнчө дептер ачтырып, ага жаккан макалдарды окуу жылы бою жаздыруу да жакшы натыйжаларды берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдыманапова, Б.А. Мекен таануу предметин окутууда макал-лакаптарды жана накыл сөздөрдү пайдалануу [Текст] / Б.А. Абдыманапова // КББАнын Кабарлары. – 2013. – № 3 (27). – 216-219 бб. – (Атайын чыгарылыш).
2. Акбагышева, З. «Дүйнөдө үч ыйык нерсе болсо, анын бири аял» [Текст] / З. Акбагышева // Жаңы кылым. – 2007. – № 9 (1-март)-Б., 2007.
3. Алимбеков, А. Кыргыз этнопедагогикасы [Текст]: окуу куралы / А. Алимбеков. – Бишкек: Алтым тамга, 1996. – I бөлүк. 69 б.
4. Алимбеков, А. Кыргыз элинин билим берүү салттары [Текст] / А. Алимбеков. – Бишкек: Педагогика, 2001. 44 б.
5. Алимбеков, А.А. Кыргыз этнопедагогикасын изилдөөнүн актуалдуу милдеттери [Текст] / А.А. Алимбеков // КББАнын Кабарлары. № 3 (27) Атайын чыгарылыш. Б., 2013. -15б.
6. Аманалиев, Б. Из истории философской мысли киргизского народа [Текст] / Б.Аманалиев. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1963. – 76 с.
7. Кыргыз макал-лакап [Текст] / туз. А. Алсеитов; ред. Т. Мамбетжунушов, О. Калиева. – Бишкек: Мамл. тил ж-а энцикл. борбору, 2005. – 132 б.
8. Антология педагогической мысли Киргизской ССР [Текст] / отв. ред. М.Б. Балтабаев. – М.: Педагогика, 1988. – 363 с.
9. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О.С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1969. – 341 с.
10. Базарбаев, Ш. Рухий маданият жана дин [Текст]: жогорку окуу жайларынын окутуучулары ж-а студенттери үчүн окуулук / Ш. Базарбаев. – Ош: [Б-сыз], 1995. – 168 б.
11. Байгазиев, С. Гумандуу педагогика жөнүндө сөз [Текст] / С.Байгазиев. – Бишкек: 1998. – 31б.
12. Байгазиев, С. Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек: Алтын төлгө, 2012. – 475 б.
13. Байгазиев, С. Окутуунун интерактивдүү методу [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек: Эркин Тоо, 2004. – 28 б.

14. Байгазиев, С. Азыркы мектептеги тарбия: максаты, мазмуну жана технологиясы [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек: Гүлчынар, 2008. – 116 б.
15. Баястанова, Т.И. Подтексттин пайда болушундагы жагдай шарт [Текст] / Т.И. Баястанова // Түрк тилдери ж-а адабияты: жыйнак. – Бишкек, 2003. – 268-276 бб.
16. Беделова, К.А. Мектептерде дидактикалык чыгармаларды жанрдык өзгөчөлүгүнө жараша окутуунун методикасы [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. автореф. / К.А. Беделова. – Бишкек, 2014. – 21 б.
17. Бекбоев, И.Б. Жаштарга таалим-тарбия берүүдөгү этнопедагогиканын орду [Текст] / И.Б. Бекбоев // КББАнын Кабарлары. – 2013. – № 3(27). – 10-14-б. – (Атайын чыгарылыш).
18. Бекбоев, И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И.Б. Бекбоев. – 3-бас. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 384 б.
19. Бекбоев, И.Б. Билим берүүнүн натыйжалуулугун жогорулаталы. Кыргыз Республикасында педагогика илиминин түптөлүшү, азыркы абалы жана келечектеги өнүгүшү жөнүндө [Текст] / И.Б. Бекбоев // Кут билим. – 2009. – 3-июль. – 11-б.
20. Бегалиева, Н.К. Кыргыз элинин аялдар жөнүндөгү макал-лакаптары [Текст] / Н.К. Бегалиева. – Бишкек: 2002.
21. Болджурова, И.С. «Жакшы ат бар жуусаң кетпейт, жаман ат бар куусаң кетпейт» [Текст] / И.С. Болджурова // Кыргыз руху. – 2004. – 18-июль.
22. Введенская, Л.А. Пословицы и поговорки в начальной школе [Текст]: пособие для учителя / Л.А. Введенская. – М.: Учпедгиз, 1963. – 120 с.
23. Волков, Г.Н. Этнопедагогика [Текст]: учеб. для студентов сред. и высш. пед. учеб. заведений / Г.Н. Волков. – М.: Академия, 2000. – 176 с.
24. Выготский, Л.С. Педагогическая психология [Текст] / Л.С. Выготский. – М.: АСТ: Астрель: Люкс, 2005. – 671 с.
25. Гапаров, С. Кыргыз макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү [Текст] / С. Гапаров. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – 140 б.

26. Гоголь, Н.В. Собрание сочинений [Текст]: в 6 т. / Н.В. Гоголь. – М.: ГИХЛ, 1953. – Т.6 : Избранные статьи и письма. – 455 с.
27. Давлетов, С. Байланыштуу речъ [Текст] / С. Давлетов. – Бишкек: Мектеп, 1999. – 67 б.
28. Давлетов, С.А. Кыргыз тилинин урунттуу маселелери [Текст] / С.А. Давлетов. – Каракол: [Б-сыз], 2011. – 3 китеп. – 462 б.
29. Даутов, К. Адабий сын кантип жаралган? [Текст]: кошумча окуу куралы / К. Даутов. – Бишкек: [Б-сыз], 2002. – 1 китеп. – 248 б.
30. Дунканаев, А.Т. Кыргыз макалдарына семантикалык-структуралык логика-грамматикалык илик [Текст]: пед. илим. д-нун ... дис. автореф. / А.Т. Дунканаев. – Бишкек, 2011. – 43 б.
31. Дунканаев, А.Т. Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү [Текст] / А.Т. Дунканаев. – Каракол: [Б-сыз], 2010. – 202 б.
32. Кыргыз элинин макал-лакаптары=Кыргызские народные пословицы и поговорки [Текст] / түз. А.А. Джапанов. – Бишкек: Турар, 2011. – 1т. – 296 б.; 2 т. – 292 б.
33. Афоризмдер [Текст]: сөздөн күчтүү эч нерсе жок / түз. А.А. Джапанов. – Бишкек: Турар, 2011. – 1т. – 438 б.; 2 т. – 402 б.
34. Закиров, С. Кыргыз элинин макал-лакаптары [Текст] / С. Закиров. – Фрунзе: Мектеп, 1962. – 127 б.
35. Залкар ойлор [Текст] / түз. ж-а котор. А. Ашыров; жалпы ред. ж-а кириш сөзү А. Токомбаевдики. – Фрунзе: Кыргызстан, 1975. – 336 б.
36. Ибрагимов, С. Лингвокультурология-тилдик маданият таануу [Текст]: тарыхы ж-а теориялык негиздери / С. Ибрагимов. – Бишкек: [Б-сыз], 2004. – 117 б.
37. Исаков, Б. Мектеп көйгөйлөрү [Текст] / Б. Исаков // Мугалимдер газ. – 1997. – 27-март.
38. Исаков, Б. Кыргыз тили [Текст]: VII-IX кл. үчүн / Б. Исаков. – Бишкек: Педагогика, 2002. – 352 б.

- 39.Исаков, Б. Санат сөз [Текст]: окуучунун китеп текчесине / Б. Исаков. – Бишкек: Учкун, 2005. – I бөлүк. – 312 б.; II бөлүк. – 288 б.
40. Исаков, Б.Сабат санжырасы [Текст] / Б. Исаков. – Бишкек: Мектеп, 1993. – 192 б.
- 41.Измайлов, А.Э. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана [Текст] / А.Э. Измайлов. – М.: Педагогика, 1991. – 256 с.
- 42.Измайлов, А.Э. Просвещение в республиках Советского Востока [Текст] /А.Э. Измайлов. – М.: Педагогика, 1973. – 368 с.
43. Исмаилов, А.И. Философия духа кыргызского народа [Текст]: моногр. исслед. переходного периода / А.И. Исмаилов; ред. Г.И. Тимофеева. – Бишкек: АО Учкун, 2002. – 272 с.
- 44.Калдыбаева, А.Т. Элдик акындардын чыгармаларындагы тарбия маселелери [Текст]: окуу-методикалык курал / А.Т. Калдыбаева. – Бишкек: [Б-сыз], 2000. – 151б.
- 45.Калдыбаева, А.Т. Кыргызстанда этнопедагогиканын тарыхый жана методологиялык жактан изилдениш проблемалары [Текст] / А.Т. Калдыбаева // КББА нын Кабарлары. – 2013. – № 3(27). – 22-25-б. – (Атайын чыгарылыш).
46. Калдыбаева, А.Т. Элдик акындардын чыгармачылыгындагы тарбия маселеси [Текст]: окуу-методикалык курал / А.Т. Калдыбаева. – Бишкек: [Б-сыз], 2000. – 16 б.
- 47.Карагозуева, Г.Ж. Азыркы учурдагы этнопедагогикалык көйгөйлөр [Текст] / Г.Ж. Карагозуева // КББА нын Кабарлары. – 2013. – № 3(27). – 39-42-б. – (Атайын чыгарылыш).
- 48.Карасаев, Х.К. Накыл сөздөр [Текст]: тил казынасынан баян / Х.К. Карасаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 368 б.
- 49.Карасаев, Х.К. «Казак китептери жана кыргыздар» [Текст] / Х.К. Карасаев // Заман Кыргызстан. – 2001. – 27 б.
- 50.Киргизские пословицы, поговорки и изречения [Текст] / сост. и пер. С. Шамбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – 340 с.

51. Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү [Текст] / жыйнаган М. Ибрагимов. – Кара-Балта: [Б-сыз], 2005. – 500 б.
52. Нурумбетов, Б.А. Кыргызстанда этнопедагогика илиминин тарыхы [Текст] / Б.А. Нурумбетов // КББА нын Кабарлары. – 2013. – № 3(27). – 37-39-б. – (Атайын чыгарылыш).
53. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / ред. Э. Абдулдаев, Д. Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1969. – 775 б.
54. Сейдакматов, К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст] / К. Сейдакматов. – Фрунзе: Илим, 1988. – 332 б.
55. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст]. – Б.: AVRASYA PRESS, 2010. – 1460 б.
56. Кыргыздын кылымдарды карыткан 1001 макал-лакабы [Текст] / түз. С. Бекботоев. – Бишкек: [Б-сыз], 2010. – 336 б.
57. Кыдырбаева, Р.З. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү [Текст] / Р.З. Кыдырбаева, К. Асаналиев. – Бишкек: [Б-сыз], 2004. – 572 б.
58. Кыргыз тилинин программасы [Текст]: окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин ж-а гимназиялардын 5-11-класстары үчүн. – Бишкек: [Б-сыз], 2013. – 76 б.
59. Кыргыз адабиятынын программалары [Текст]: жалпы орто билим берүүчү мектептердин V-XI класстары үчүн. – Бишкек: ТАС., 2003. – 80 б.
60. Койчуманов, Ж.Ы. Макал-лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор [Текст] / Ж.Ы. Койчуманов, Ы. Кадыров; ред. Э. Кадыров. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2012. – 540 б.
61. Койчуманов, Ж. Элдик педагогиканын берметтери (Кыргыз макал-лакаптары педагогикалык аспекте) [Текст] / Ж. Койчуманов. – Бишкек: [Б-сыз], 1998. – 131 б.
62. Койчуманов, Ж. Макал-лакаптар [Текст] / Ж. Койчуманов. – Бишкек: Шам, 2001. – 208 б. – (Эл адабияты сер. 10-т.)
63. Кыргыз макал-лакаптары [Текст] / түз. ж-а баш сөзүн жазган Ш. Усупбеков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 224 б.

64. Кыргыз макалдары, лакаптары жана учкул сөздөрү [Текст] / жыйнакты түз. Б. Керимжанова. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1964. – 95 б.
65. Канакина, Г.И. Язык русских пословиц [Текст]: элективный курс для 10-11 классов / Г.И. Канакина. – М.: Вербум-М., 2006. – 102 с. – (Сер. Памятники народного слова).
66. Кыргыз эл жомоктору [Текст]. – Фрунзе: Мектеп, 1975. – 247 б.
67. Кыргыз-түрк «Манас» университетиндеги кыргыз тилин окутуунун жаңыча усул-ыкмалары [Текст]. – Бишкек: [Б-сыз], 2006. – 205 б.
68. Кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст]: фольклористика. – Бишкек: Шам, 2004. – 251 б.
69. Маразыков, Т.С. Текст: Маалымат алмашуунун негиздери [Текст] / Т.С. Маразыков. – Бишкек: [Б-сыз], 2014. – 105 б.
70. Мамбетакунов, Э. Педагогиканын негиздери [Текст] / Э. Мамбетакунов, Т. Сияев. – Тол., 2-бас. – Бишкек: Айат, 2008. – 304 б.
71. Мамбетакунов, Э. Педагогикалык изилдөөнүн методологиясы жана технологиясы [Текст] / Э. Мамбетакунов. – Б.: Текник. 55, 2015. – 128 б.
72. Макал-лакаптар [Текст] / түз. Ж. Койчуманов. – Бишкек: Шам, 2001. – 208 б. – («Эл адабияты» сер., 10-т.).
73. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана лексикология [Текст]: жог. окуу жайларынын филол. фак. студ. у-н / Ж. Мамытов. – Бишкек: ЖЭКА ЛТД, 1999. – 1256 б.
74. Мусаев, С.Ж. Кеп маданиятынын маселелери [Текст] / С.Ж. Мусаев. – Бишкек: [Б-сыз], 1993 – 107 б.
75. Мусаев, С.Ж. Кыргыз макалдарынын этнолингвистикалык негизи [Текст] / С.Ж. Мусаев, А. Өмүралиева // Түрк тилдери ж-а адабияты. – Бишкек, 2003. – 136-139-б.
76. Мусаева, В.И. Элдик накыл кептер [Текст] / В.И. Мусаева. – Бишкек: «Олл Колорс», 2009. – 97 б.
77. Муратов, А. Кыргыз адабияты [Текст]: маалыматтама / А. Муратов, Ж. Шериев, К. Исаков. – Бишкек: «Айат» 2014. – 384 б.

78. Муратов, А. Адабият-ыйман сабагы [Текст] / А. Муратов. – Бишкек: Мектеп, 2014. – 85 б.
79. Осмонов, Ж.Ө. Мырзакматова А.С. Кыргызстан тарыхы (Урунттуу учурлар байыркы доордон XIX к. ортосуна чейин) [Текст]: орто мектептин 10-кл. окуу китеби / Ж. Ө. Осмонов, А.С. Мырзакматова. – Бишкек: [Б-сыз], 2007. – 199 б.
80. Орозалиева, Ж.М. Кыргыз фольклористика илиминин 30-жылдардагы калыптанышындагы негизги тенденциялар [Текст] / Ж.М. Орозалиева // Билим ж-а тарбия. – 2012. – № 1(13). – 120-121-б.
81. Өмүралиева, А. Кыргыз макалдарынын тексттик табыяты (тексттик этнолингвистикалык аспект) [Текст]: филол. илим. канд. . дис. автореф. – Бишкек, 2008. – 22 б.
82. Панкова, Т.В. Психологические основы сравнительной этнопедагогике [Текст]: моногр. / Т.В. Панкова. – Бишкек: [Б.и.], 2002. – 295 с.
83. Пермяков, Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише) [Текст] / Г.Л. Пермяков. – М.: Наука, 1970. – 240 с.
84. Подласый, И.П. Педагогика [Текст]: учеб. / И.П. Подласый. – М.: Высш. образование, 2006. – 540 с.
85. Сабак түгөнбөгөн түйшүк [Текст] / жооптуу ред.-түз. Б. Кыдырбаева. – Бишкек: [Б-сыз], 2007. – 96 б.
86. Смадиярова, З.А. Учурдагы жаш муундарды тарбиялоодогу элдик макал-лакаптын орду [Текст] // КБАА нын Кабарлары. – 2013. – № 3(27). – 133-155-б. – (Атайын чыгарылыш).
87. Кыргыз тили [Текст]: 10-11-класстар үчүн окуу китеби / А. Сапарбаев, С. Өмүралиева, Р. Эгембердиев, В. Мусаева. – Бишкек: Мектеп, 2003. – 381 б.
88. Садыкулова, А. Макал-лакаптар [Текст] / А. Садыкулова. – Бишкек: [Б-сыз], 2010. – 280 б.
89. Саалаев, Ө. Окутуунун интерактивдүү усулдары [Текст]: мугалимдер үчүн усулдук жыйнак / Ө. Саалаев. – Бишкек: [Б-сыз], 2009. – 96 б.

90. Синельников, В.В. Таинственная сила слова: Формула любви. Как слова воздействуют на нашу жизнь [Текст] / В.В. Синельников. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 255 с.
91. Сулейменова, Ж.Н. Казіргі казак тілі морфологиясын жогары мектепте окутуу эдістемесі [Текст] / Ж.Н. Сулейменова. – Алматы: Каз. Мамл. Каз.ПИ, 2005. – 250 б.
92. Суералиева, Д.С. Сабакта макал-лакаптарды пайдаланып окутуунун мааниси [Текст]: проф. С. Ибрагимовдун 70 ж. мааракесине арналган илимий-практ. конф. материалдары. Бишкек, 2012, 21 апр. – Бишкек: [Б-сыз], 2012. – 186 б.
93. Сынчыл ойломду өстүрө турган окуу жана жазуу программасынын хрестоматиясы [Текст] / түз: М. Эсенгулова, Ж. Асекова. – Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 2004. – 145 б.
94. Стоунс, Э. Психопедагогика. Психологическая теория и практика обучения [Текст] / Э. Стоунс. – М.: Педагогика, 2006. – 204 с.
95. Сейдекулова, К.С. Педагогические условия формирования организованности у старших школьников [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / К.С. Сейдекулова. – Бишкек, 1993. – 23 с.
96. Сияев, Т. Ийгилик булагы [Текст]: чыныгы баа жеткис китептер жыйнагы / Т. Сияев. – Бишкек: [Б-сыз], 2016. – 88 б.
97. Соколов, Ю.М. Русский фольклор [Текст] / Ю.М. Соколов. – М.: Госучпедиздат, 1941. – 559 с.
98. Сулайманова, Р.Т. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгындагы атуулдукка тарбиялоо маселелеринин чагылдырылышы жана алардын педагогикалык тажрыйбалардагы орду [Текст]: пед. илим. ... канд. дис. / Р.Т. Сулайманова. – Бишкек, 2005. – 153 б.
99. Сыдыкбеков, Т. Мезгил сабактары [Текст]: публицистикалар ж-а адабий макалалар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 424 б.
100. Таджиева, Г. Накыл сөз казынасы [Текст]: кыргыз элинин макал-лакап ж-а учкул сөз түрмөктөрү / Г. Тажиева, А. Курманбекова. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 728 б.

101. Төрөкулов, Н. Накыл сөздерден тәрбиялик мэни [Текст] / Н. Төрөкулов. – Алматы: [Б-сыз], 1971. – 120 б.
102. Тил жана кеп жөнүндө сөз [Текст] / түз. баш сөз жазган Ж.А.Чыманов. – Бишкек: [Б-сыз], 2005. – 148 б.
103. Толубаев, М. Махмуд Кашкаринин «Диван лугат-ит түрк» сөздүгүндөгү макал-лакаптар [Текст] / М. Толубаев, С. Каратаева. – Бишкек: [Б-сыз], 2010. – 101 б.
104. Турмуш сабактары [Текст]: адеп сабагынын 10 ж. арналат / ред. С. Тоялиев. – Бишкек: Из-Басма, 2012. – 96 б.
105. Кыргыз макал-лакаптары [Текст] / туз. Ж. Төлөев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1985. – 70 б.
106. Рахимова, М.Р. Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы [Текст] / М.Р. Рахимова, Т.В. Панкова, А.Т. Калдыбаева. – Бишкек: [Б-сыз], 2002. – 340 б.
107. Рысбаев, С.К. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы [Текст]: моногр. / С.К. Рысбаев. – Бишкек: Билим куту, 2006. – 367 б.
108. Рысбаев, С.К. Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутуунун этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү [Текст]: пед. илим. ... д-нун дис. автореф. / С.К. Рысбаев. – Бишкек, 2006. – 50 б.
109. Рысбаев, С.К. Улуттук мазмундагы эне тили окуу китептерин түзүүнүн проблемалары [Текст] / С.К. Рысбаев. – Бишкек, 2009. – 48 б.
110. Рысбаев, С.К. Сөз жөнүндө дастан [Текст] / С.К. Рысбаев. – Бишкек: [Б-сыз], 2013. – 196 б.
111. Рысбаев, С.К. Кыргыз элинин накыл кептери жаштарды элдик этикага үйрөтүүчү маанилүү каражаттардын бири [Текст] / С.К. Рысбаев, М.Д. Өскөналиева // БГУнун Жарчысы. – 2014. – № 4(30). – 163-166-б.
112. Рысбаев, С.К. Кыргыз элинин накыл кептери жаш муундардын саламаттыгын калыптандыруудагы маанилүү каражаттардын бири [Текст] / С.К. Рысбаев // Кыргыз билим берүү академиясынын Кабарлары. – 2014. – № 2(30). – 159-163-б.

113. Пословицы и поговорки кыргызского народа: из собрания академика К.К. Юдахина [Текст] / сост. Д. Давлетбакова; вступ. ст. Т.К. Ахматова, М.А. Рудова. – Бишкек: Илим, 1997. – 232 с.
114. Шералиева, А.Ж. Кыргыз орто мектептеринде фольклорду окутуунун методикасы (V-VI класстардын мисалында) [Текст]: пед. илим. ... канд. дис. автореф. / А.Ж. Шералиева. – Бишкек, 2014. – 22 б.
115. Усубалиев, Б. Антонимдер жана аларды окутуу [Текст] / Б. Усубалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1987. – 144 б.
116. Усубалиев, Б. Көркөм текстке лингвостилистикалык илик [Текст] / Б. Усубалиев. – Бишкек, 1995. – 167 б.
117. Усупбеков, Ш. Макал, ылакаптардын тарбиялык мааниси [Текст] / Ш. Усупбеков. – Фрунзе: Мектеп, 1967. – 32 б.
118. Чыманов, Ж.А. Элдик педагогиканын эне тилди окутуудагы орду [Текст] / Ж.А. Чыманов // Эл агартуу. – 2004. – № 9/10. – 1-10-б.
119. Чыманов, Ж.А. Кыргыз тили [Текст]: окутуу методдору / Ж.А. Чыманов. – Бишкек: Айат, 2007. – 100 б.
120. Чыманов, Ж.А. Кыргыз тили [Текст]: сабактын теориясы ж-а практикасы / Ж.А. Чыманов. – Бишкек: Айат, 2007. – 104 б.
121. Чыманов, Ж.А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы [Текст] / Ж.А. Чыманов. – Бишкек: Турар, 2009. – 488 б.
122. Чыманов, Ж.А. Тил жана КЕП жөнүндө сөз [Текст] / Ж.А. Чыманов. – Бишкек: [Б-сыз], 2005. – 148 б.
123. Чыманов, Ж.А. Кыргыз тили сабагында макал-лакаптарды колдонуу [Текст] / Ж.А. Чыманов // Билим ж-а турмуш. – 2006. – № 1 (7). – 18-22-б.
124. Фрейд, З. Норма и патология детского развития [Текст] / З. Фрейд; пер. с нем. Я.Л. Обухова. – М.: Наука, 1990. – 200 с.
125. Эргешова, С. Паремиялардагы антонимдик концептердин менталдык мазмуну [Текст] / С. Эргешова. – Бишкек, 2012. – 152 б.

- 126.Эшиев, А.М. Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор [Текст] / А.М. Эшиев. – Бишкек, 2006. – 89 б.
- 127.Эшиев, А.М. Окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүнүн айрым жолдору (VI-VII класстар) [Текст] / А.М. Эшиев. – Фрунзе, 1996. – 75 б.
- 128.Эсеналиева, К.Э. Кыргыз тили жана адабияты предмети боюнча сабактардын фрагментинин модели (сабактардын фрагментинин модели V-VI кл) [Текст] / К.Э. Эсеналиева, А.У. Бектурова. – Бишкек: АРХИ, 2007. – 237 б.
129. Русско-киргизский словарь [Текст] / под ред. К.К. Юдахина. – М.: ГИИНС, 1957. – 990 с.

Тиркеме

Тилдик компетенция (Компетенция-Кимдир бирөө жакшы өздөштүргөн, мыкты билген, каныккан маселе же кандайдыр бир иш тармагы) (733-б) Кыргыз тилинин сөздүгү.Б.,2010.

Тилдик компетенция-бул окуучулардын тил бирдиктерин жана алардын курулуш эрежелерин билүү.

- 1.Тил- мамлекеттин күзгүсү.
- 2.Тилде сөөк жок.
- 3.Тилден бал да тамат, уу да тамат.
- 4.Адептин башы –тил.
- 5.Жети атаңдын кимин бил,
Жети элдин тилин бил.
- 6.Өнөр алды- кызыл тил.
- 7.Тил- элдин жандуу өмүр баяны.
- 8.Тил маданияты-эл маданияты.
- 9.Эне сүтү бойду өстүрөт,
Эне тили ойду өстүрөт.
- 10.Динден кечсең да, тилден кечпе.
- 11.Баш кесмек бар, тил кесмек жок.
- 12.Эне тилин чанган эссиз,
Ата журтун танган тексиз.
- 13.Сүйдүргөн да – тил,
Күйдүргөн да- тил.
- 14.Акыл көркү-тил.
- 15.Тил жандууну да өлтүрөт,
Тил жансызды да өстүрөт.
- 16.Эне тилин сыйлабаган адам башка тилде «сайрап» булбул болуп кетпейт.
- 17.Тил кенчин тилчи жаратпайт, эл жаратат.
- 18.Тил-теңирдин белеги.
- 19.Элден элдин айырмасы тилинде, бийиктиги-билимде.

- 20.Тил-акылдын жарчысы.
- 21.Тил-ойдун сандыгы.
- 22.Тил адамды адам кылат,
Аша чапса жаман кылат.
- 23.Тил-жүрөктүн ачкычы.
- 24.Ачуу тил-жыландын заары, таттуу тил-жүрөккө дары.
- 25.Аштын даамы-тузунда, адамдын даамы-тилинде.
- 26.Адам тилинен табат.
- 27.Тил топчусуз, ооз ачкычсыз.
- 28.Тилде сөөк жок-не дебейт, айбанда акыл жок не жебейт.
- 29.Тууган катары кучакташтырган тил, душман катары бычакташтырган тил.
- 30.Тил менин тууганым, тил менин душманым.

Коммуникативдик компетенция.(сүйлөшүүнүн максатына жараша түшүнө жана сүйлөй билүү жөндөмдүүлүгү)

- 1.Оозунда кеби бардын, сөзүндө эми бар.
- 2.Бутунан мүдүрүлгөн турат, оозунан мүдүрүлгөн турбайт.
- 3.Ок жарасынан сөз жарасы жаман.
- 4.Оор иштен коркпо, оор сөздөн корк.
- 5.Бетке айткан сөздүн заары жок.
- 6.Аркандын узуну жакшы , сөздүн кыскасы жакшы.
- 7.Уй мүйүзүнөн сынат, адам сөзүнөн сынат.
- 8.Тили татуу аш жейт, тили ачуу муш жейт.
- 9.Туура кеп тууганга жакпайт.
- 10.Сөздү сөз келгенде айтпаса, сөздүн атасы өлөт
- 11.Тамчы тама берсе таш жарат, сөз ырбай берсе баш жарат.
- 12.Кыябын таап сөз айтса, көнбөгөн адам болобу?
- 13.Көп сүйлөгөн жеңбейт, төп сүйлөгөн жеңет.
- 14.Көрө-көрө көсөм болот, сүйлөй –сүйлөй чечен болот.
- 15.Карынын сөзүн капка сал.

- 16.Кандын сөзү өлгөнчө өзү өлсүн.
- 17.Адам тилинен табат.
- 18.Азаматтын жакшысы- азыраак сүйлөп, көп тыңшайт.
Аргымактын жакшысы –азыраак оттоп, көп жуушайт.
- 19.Адам сөзгө байланат, айбан кепке байланат.
- 20.Адамзатты сөз бузат, тоону-ташты суу бузат.
- 21.Сөз билбеген муштуму менен коркутат.
- 22.Бир ооз сөз жүрөк жаралайт,
Бир ооз сөз абийир каралайт,
Бир ооз сөз оору дарылайт.
- 23.Ийне көзүнөн сынат, адам сөзүнөн сынат.
- 25.Бөрү атаар уулду бөркүнөн тааны, журт баштар уулду сөзүнөн тааныйт.
- 26.Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат.
- 27.Жакшынын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт.
- 28.Жылуу-жылуу сүйлөсөң, жылан ийинден чыгат.
- 29.Кесирдүү ооздон кесепеттүү сөз чыгат.
- 30.Көрө-күрү көсөм болот, сүйлөй –сүйлөй чечен болот.
- 31.Ойлонбой сүйлөгөн онтобой ооруга жолугат.
- 32.Оозун бакпаган орой болот.
- 33.Сыйлаганга аш таппасаң, сылык-сыпаа сөз тап.
- 35.Уугум, сага айтам, уулум, сен ук,
Керегем,сага айтам, келиним, сен ук.
- 40.Чапаса билекте калат, айтпаса жүрөктө калат.
- 41.Эр болсоң көк бол, айткан сөзгө бек бол.
- 42.Кептен кемтик, сөздөн сөлтүк болбо.
- 43.Сөз кадырын билбеген өз кадырын биле албайт.
- 44.Сөз сөөктөн өтөт, таяк эттен өтөт.
- 45.Сөз төркүнүн билбеген сөз түбүнө жете албайт.
- 46.Дарак жемишинен таанылат,
Адам сөзүнөн таанылат.

47. Бирөөнүн ат көтөргүс бөзү бар,
Бирөөнүн ат көтөргүс сөзү бар.
48. Адамдын күчү да, алсыздыгы да тилинде.
49. Алтындын баасы -өзүндө, адамдын баасы-сөзүндө.
50. Аркандын кубаты-кылында, сөздүн кубаты чынында.
51. Сөз доодон да куткарат, сөз жоодон да куткарат.
52. Жара айыкса так калат, жаман сөздөн кек калат.
53. Сөздүн кызуу темирдей ийилген учуру болот.
54. Сөз билүүчү адамдын ар сөзүндө бир тузак.
55. Сүйгүзгөн да тил, күйгүзгөн да тил.
56. Жакшы таап сүйлөйт, жаман каап сүйлөйт.

Маданият таануучулук компетенция(эне тилин улуттук маданияттын казынасы катары, улуттук тарыхый тажрыйба, адамдын ички дүйнөсүн чагылдыруучу каражат катары өздөштүрүү)

1. Адамдын жүзү-абийири,
Улуттун жүзү-маданияты.
2. Маданиятты маданияты жоктор бузат.
3. Маданиятсыздан майнап чыкпайт.
4. Адептүү-алкыш алат.
Адепсиз каргыш алат.
5. Сынбас темир, соолубас өмүр болбойт.
6. Мал арыгы семирет, жер арыгы көгөрөт.
7. Адал эмгек абийир таптырат, арам эмгек азабын тарттырат.
8. Адамды кийминен тааныбайт, ишинен тааныйт.
9. Алтын албай, алкыш ал.
10. Аракет кылса, береке болот.
11. Дүйнөдө нан улук.
12. Кулча иштеп, байча жаша.
13. Мээнетин катуу болсо, татканың таттуу болот.
14. Ат арытмак арзан, журт арытмак-кымбат.

- 15.Ат кадырын минген билет, мылтык кадырын аткан билет.
- 16.Жоргонун баркын мингенде билеерсиң, жакшынын баркын өлгөндө билерсиң.
- 17.Эмне эксең ошону оросуң.
- 18.Байлык мурат эмес, жоктук уят эмес.
- 19.Алтынды орогон менен жез болбойт, жибекти орогон менен бөз болбойт.
- 20.Байлык колдун кириндей, бирде келет, бирде кетет, жукса турат, жууса кетет.

Өлкө таануучулук компетенция

- 1.Атаң барда, эл тааны, барып жүрүп
Атың барда жер тааны, желип жүрүп
Ашың барда, эр тааны берип жүрүп.
- 2.Эне үйрөткөн тил-эне тил,
Ата көрсөткөн жер-Ата журт.
- 3.Ата мекен-ата-баба жаткан жер.
- 4.Элинди билгин келсе,эл көр,жеринди билгин келсе жер көр.
- 5.Эл-эне, жер –ата.
- 6.Бастырганды билбеген жолду бузат, башкарганды билбеген элди бузат.
- 7.Бирөөнүн элинде султан болгончо, өз элинде ултан бол.
- 8.Азулуулар алышса, бечаралар бүлүнөт.
- 9.Бийлик бар жерде зордук бар, зордук бар жерде кордук бар.
- 10.Заманына карай, күлкү, тоосуна карай түлкү.

Өнүктүрүүчүлүк компетенция.

- 1.Сыйга сый, сыр аякка бал.
- 2.Билим алуу ийне менен кудук казгандай.
- 3.Байлык колдун кири.
- 4.Атын сыйлабасаң да, жашын сыйла.
- 5.Эне сыйлаган элге жагат,

Ата сыйлаган абийир табат.

6. Чаап айтканча, таап айт.

7. Оор иштен коркпо, оор сөздөн корк.

8. Шайыры болбой эл болбойт, шагылы болбой зоо болбойт.

9. Жаманда тек жок, жакшыда кек жок.

10. Баш болуу оңой, баштап кетүү кыйын.

11. Бактылуу болуу-мүнөздөн, баатыр болуу күрөштөн.

Таанып-билүүчүлүк компетенция

1. Бастырганды билбеген жолду бузат,

Баштаганды билбеген элди бузат.

2 Мал аласы тышында,

Киши аласы ичинде.

3. Өмүрдү эч ким сатып ала албайт.

4. Мээнетин катуу болсо, тапканын таттуу болот.

5. Өткөн өмүр, калган көңүл кайрылбайт.

6. Билбеген киши уу ичет.

7. Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат.

8. Улуу адам-улуу тоо сыяктуу:

Улуу тоого чыкканда

Айлананды тааныйсың, алысты көрөсүң.

Улуу адам менен сүйлөшкөндө,

Укпаганды угасың, билбегенди билесиң.

9. Чырпык чынар болот.

10. Чийки бышып даамына келет,

Жаш чоңойуп алына келет,

Азган айланып элине келет.

11. Эрдик билекте эмес, жүрөктө.

12. Улууну сыйласаң, өсөсүң.

13. Эмнени сепсең, ошону аласың.

14. Өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет.

- 15.Өзүң таппаган малдын баркы жок.
- 16.Кыбыраган кыр ашат.
- 17.Күч кетет, билим келет.
- 18.Көптү көрбөй көсөм болбойт,
Көп сүйлөбөй чечен болбойт.
- 19.Көкүрөгү сокурга жолукпа, көзү сокурга жолук.
- 20.Каргыш албай, алкыш ал.
- 21.Акча таппай, акыл тап.
- 22.Батаар күндүн атаар таңы бар.
- 23.Адамдын биринчи мугалими-эне, куралы-эне тили.
- 24.Алтынды орогон менен жез болбойт,
Жибекти орогон менен бөз болбойт.
- 25.Көп уктаган көптөн кур калат.

Өзүн-өзү, улутун таанытуучулук компетенция

- 1.Өздөн чыккан жат жаман,
Өзөктөн чыккан өрт жаман.
- 2.Өз үйүң өлөң төшөк,
Өз элиң өмүрлүк жөлөк.
- 3.Өз камын ойлогон өспөйт,
Эл камын ойлогон көктөйт.
- 4.Өпкөдөн соккон жел жаман,
Элинен безген эр жаман.
5. Ата журтуң- алтын бешик.
- 6.Ата-мекен, эне-нур.
7. Асмандап жүргөн кыраан да түнөгүн көксөйт.
8. Ат тойгон жерине качат,
Азамат туулган жерине шашат.
- 9.Адам эли менен.
Каз өрдөк көлү менен.
- 10.Адашсаң элиң менен адаш.

11. Жакыныңа жат болбо,
Өз элиңе кас болбо.
12. Жекен жеринде көгөрөт,
Эр элинде көгөрөт.
13. Кандан ажырасаң да, калктан ажыраба.
14. Мекениңден айрылганча, өмүрдөн айрыл.
15. Мекениңдин кадыры
Башка жерде билинет.
16. Өлөң төшөк өз үйүң,
Киндик каның тамган жер.
17. Туулган жер алтын бешик(уя)
Туулган жерге тууңду тик.
Туулган жердин топурагы алтын, эли мазар.
18. Эл менен эр көгөрөт,
Суу менен жер көгөрөт.
19. Эли байдын өзү бай,
20. Эли журтуң болбосо,
Ай, күнүңдөн не пайда.
21. Ааламдын борбору –Ата мекен.
22. Дан тамыры-жерде, кан тамыры-элде.
23. Эстүү эне-атасын туу тутат, эл-журт үчүн уу жутат.
25. Ар кимдин туулган жери-мисир.
26. Атанын уулу болуш-урмат, элдин уулу болуш-кымбат.
27. Ата баласы болбосоң болбо, эл баласы бол.
28. Жекен жеринде көгөрөт, эр элинде көгөрөт.